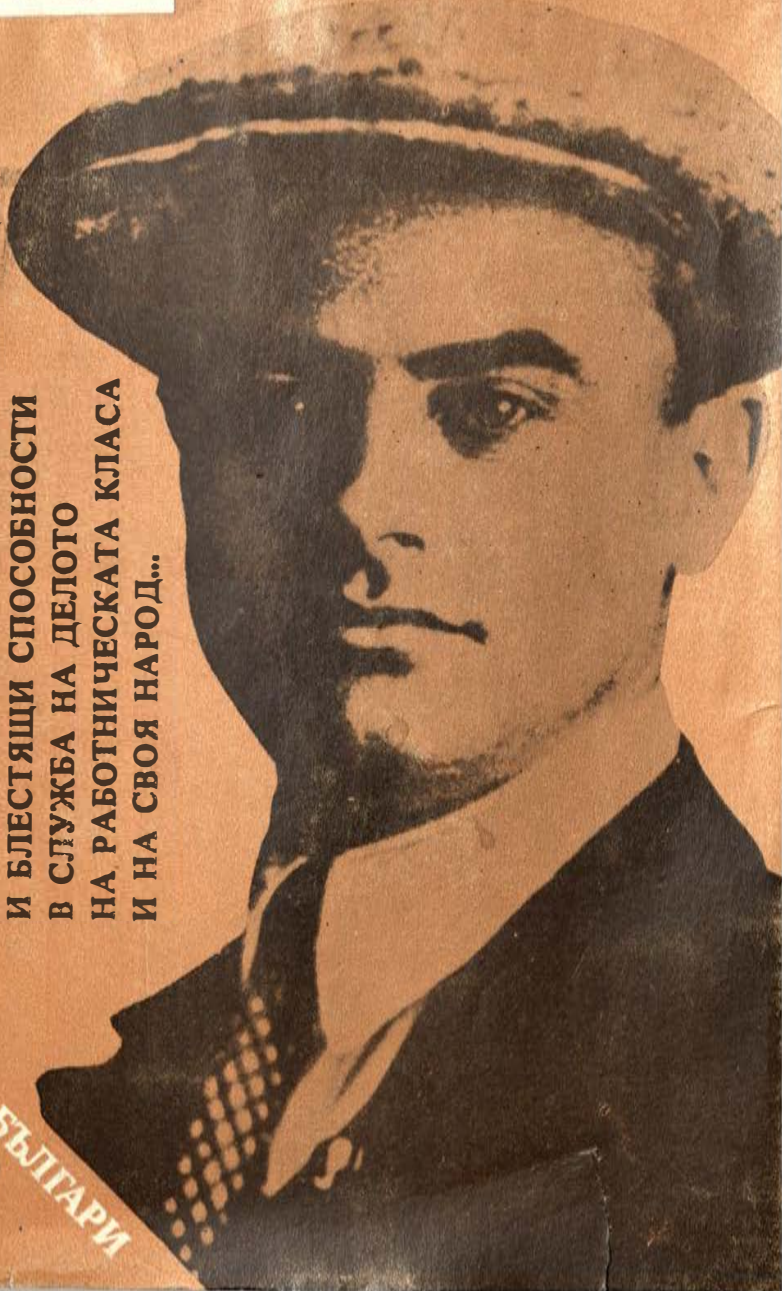

СТАТЪК ДИМИТРОВ ЕК БОЯН КАСТЕЛОВ

14343
К.р. ЗКБ
D53

ТАЛАНТЛИВ АГИТАТОР И ОРГАНИЗАТОР, КРУПЕН
ОБЩЕСТВЕН И ПОЛИТИЧЕСКИ ДЕЯТЕЛ,
НАШИЯТ СТАНКЕ ОТДАДЕ БЕЗ ОСТАТЪК
ЦЯЛАТА СИ НЕИЗЧЕРПАЕМА ЕНЕРГИЯ
И БЛЕСТЯЩИ СПОСОБНОСТИ
В СЛУЖБА НА ДЕЛОТО
НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
И НА СВОЯ НАРОД...

БЕЛЕЖИКИ БЪЛГАРИ
ИЗДАТЕЛСТВО
НА
ОТЕЧЕСТВЕНИЯ
ФРОНТ

БОЯН
КАСТЕЛОВ

СТАНКЕ
ДИМИТРОВ —
МАРЕК

БИБЛИОТЕКА
„БЕЛЕЖИТИ
БЪЛГАРИ“

БОЯН
КАСТЕЛОВ

СТАНКЕ ДИМИТРОВ МАРЕК

СОФИЯ, 1980
ИЗДАТЕЛСТВО
НА
ОТЕЧЕСТВЕНИЯ
ФРОНТ

Тази книга е изградена въз основа на изключително богатата биография на видния партнен деец и революционер Станке Димитров — Марек. Авторът пресъздава с майсторство разнообразната му дейност в годините — от юношеството до мигновението над Брянска земя, в което изгаря неговия живот, за да се роди вечното му безсмъртие.

Документално-изследователският подход на Боян Кастелов спомага за разкриването на цялостния портрет на Марек като комунист и борец, общественик и публицист, учен и журналист, за пълната характеристика на героя и времето. И най-важното: близка е на читателя човешката и революционна същност на Станке Димитров — Марек, което прави книгата силна и вълнуваща.

ТАЛАНТЛИВ АГИТАТОР И ОРГАНИЗАТОР, КРУПЕН ОБЩЕСТВЕН И ПОЛИТИЧЕСКИ ДЕЕЦ, НАШИЯТ СТАНКЕ — КАКТО ГО НАРИЧАХА НАЙ-БЛИЗКИТЕ ДРУГАРИ, ОТДАДЕ БЕЗ ОСТАТЪК ЦЯЛАТА СИ НЕИЗЧЕРПАЕМА ЕНЕРГИЯ И БЛЕСТЯЩИ СПОСОБНОСТИ В СЛУЖБА НА ДЕЛОТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА И НА СВОЯ НАРОД. БЕЗУКОРИЗЕН КОМУНИСТ, ИСТИНСКИ НАРОДЕН БОРЕЦ, ТОЙ БЕШЕ ПЛАМЕНЕН ПАТРИОТ, НЕУМОРИМ ВРАГ НА ФАШИЗМА И НА ВЕЛИКОБЪЛГАРСКИЯ ШОВИНИЗЪМ. ИЗРАСНАЛ В РЕДОВЕТЕ НА „ТЕСНЯЦИТЕ“, ПОД РЪКОВОДСТВОТО НА БЛАГОЕВ И КИРКОВ, СТЕФАН ДИМИТРОВ ПРЕМИНА СЛЕД ТОВА ДОБРА МАРКСИСТКО-ЛЕНИНСКА ШКОЛА И СЕ ИЗДИГНА КАТО ЕДИН ОТ НАЙ-ДОБРИТЕ РЪКОВОДИТЕЛИ НА ПАРТИЯТА.

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

В ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА ЦЕЛИЯ СИ ЖИВОТ НА ПРОЛЕТАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕР МАРЕК БЕШЕ ПОДХВЪРЛЯН НА ПРЕСЛЕДВАНИЯ И КЛЕВЕТИ. НО ТОВА САМО УСИЛИ НЕГОВАТА НЕНАВИСТ КЪМ ТИРАНТЕ И МРАКОБЕСНИЦИТЕ И УДЕСЕТОРИ НЕГОВАТА БОЙНА ЕНЕРГИЯ. ТОЙ ДАДЕ ЯРЪК ПРИМЕР НА БЕЗСТРАШИЕ И ХРАБРОСТ... НЕГОВИЯТ КРИСТАЛИНО ЧИСТ ЖИВОТ, НЕГОВАТА ДЕЙНОСТ ЩЕ СЛУЖИ КАТО ОБРАЗЕЦ И НАЗИДАНИЕ НА МЛАДОТО ПОКОЛЕНИЕ, ЩЕ ВДЪХНОВЯВА И ВЪДУШЕВЯВА ВСИЧКИ БОРЦИ...

ВАСИЛ КОЛАРОВ

* * *

**АВГУСТ Е. 26 АВГУСТ
1944 ГОДИНА.**

**УРАГАНЪТ НА ВОЙНАТА — СТРАШЕН И ДЕ-
МОНИЧЕН — ПРОДЪЛЖАВА.**

ВЕЧЕ ХИЛЯДА СТО И ЕДИНАДЕСЕТ ДЕНО-
нощия съветските хора показват чудеса от храброст
и героизъм. И след всеки нанесен удар върху армия-
та с пречупения кръст човечеството се приближава
към най-грандиозното събитие на века — победата
над фашизма.

В тоя съботен ден в дома на софийската улица
„Морава“ 13 Централният комитет на Българската
работническа партия издава историческото окръжно
№ 4. Призовава членовете на партията и РМС, Оте-
чествения фронт и всички антифашисти на въоръжено
въстание. Съветски самолети спускат в района на
Добро поле оръжие за българските задгранични пар-
тизански отряди.

От Москва и друг самолет се устремява към Бъл-
гария. В тежкия двумоторен „Бостон“ седем бълга-
ри посмат към „обетованата“ земя. Най-възрастният
от тях, водачът им, е изкопнял своята мечта: по-ско-
ро да разпери крилата си и да литне в последен щурм
срещу фашизма. И да изживее големите бури преди
изгрева . . .

След краткото приземяване на летището край
Брянск металната птица отново поема към небесната
вис. После — силен трясък, бензинен плам и тя гибел-
но полита надолу. В безкрайните лесове, на около
350 км. южно от Москва, остава овъгленият ѝ ске-
лет. И лобното място на българските патриоти.

На Станке Димитров — Марек.

Тринадесет дни, преди да изгрее вечният ден на
България.

... А един град търси свое име — цели столетия. Мой малък град! Ти не си скътал имена на велики мъченици и поборници. Нямах славата на възрожденските градове — светини. Двата пътя — струмският и далматинският, кръстосали се в тебе като две извити саби, ти довеждат чуждестранни и далечни люде. Завоеватели и богомолци, керванджии и търговци отсядат за малко и си заминават. Оставах само с примамливото прозвище Гюмюш дере — градът в „сребърното дере“ и с бедните тютюнопроизводители и занаятчии, обречени на бога-капитал.

Дори името ти не споменават поради „неблагозвучие“. Някакъв чиновник в централното управление на пощите самоволно те преименува в Дубница. А софийският шоп, както дядо Славейков е записал в умотворенията, иронично се провиква: „Я го тражим у Софию, а он ча-а-ак у Дупницу.“

Мой пролетарски град! Друга, друга е твоята слава.

Петдесет и пет години преди гибелния ден, на 18 февруари 1889 г., рилска снежна виелица удря по закнижените прозорци в дома на Димитър Тодоров. Но по-страшна е костеливата ръка на смъртта, която шест пъти оставя черен креп в къщата на дупнишкия общар. Родилката, събрала цялата твърдина на духа, се бори да оцелее новороденото. Пали свещи, пада ничком пред иконата, шепне горещи молитви. Търси надежди и в народното поверие — назовава момчето с името Станке, за да остане.*

Родният му град търси свое име.

* При постъпване в училище Станке е записан като Стефан, което име фигурира и в официалните му документи.

ПЪРВА ГЛАВА

ДЕТСТВОТО НА ГОЛЕМИТЕ ЛИЧНОСТИ ЧЕСТО Е ЗАБУЛЕНО С ВОАЛА НА ЛЕГЕНДИТЕ. БИОГРАФИТЕ, ВМЕСТО ДА ПРЕМАХНАТ ТАЯ ФЕЕРИЧНА И КРАСИВА МАНТИЯ НА ВЪОБРАЖЕНИЕТО, ЗАСИЛВАТ НЕЙНАТА ПРИМАМЛИВА ОКРАСКА. И ТО СТАВА ОЩЕ ПО-ПЛИНЕТЕЛНО, но лишено от достоверността за първите усилия към духовни извисявания.

Времето и хората са предпазили детството на Станке Димитров от подобна съдба. Всичко в младенческите му години е скромно и обикновено.

А нали тя човешки добродетели са майка на велики деяния!

Младият Станке започва своя земен път като крехко стайно цвете, обкръжено от обичта и целебните грижи на майка си. И никой не допуска, че това постоянно болнаво и хилаво момче може да се окаже с дръзки мечти и с прозрения. Станке учудва с поведението си, особено когато усеща близостта на по-големия си брат учителя Иван. Вместо с безкрайни лудории или глезене сред тих семеен кръг, детето е заето с въображаеми пътувания към други светове. От вечно зеления океан на Рила, чиито вълни плискат в неговия прозорец, извираят видения за вехти войводи и хайдути, раждат се мечти, които излизат извън рамките на възрастта му.

Добре е, че героинката идва при момчето направо от живота. Сякаш да напомня на забързалите се към лесно благополучие люде, че тя не е чужда на съвременната човешка природа, не е остаряла и отминала със сенките на възрожденските дейци. Патосът на героичното начало е жив и става двигател на духа на още един българин.

Скромната семейна обстановка, малката работилница с дъх на щава и пот, ритмичните удари на обушарския чук с нищо не подсказват възрожденските пориви и минала слава на баща му. Но целият

родословен корен на Станке е пропит с романтично тайнство, обхванат от бурята на националната революция. Лудото въображение, което прави неспокойно иначе кроткото момче, полетът на дръзката му мисъл се оказват наследство от непокорен български род.

Нека напомним: потеклото на Станке по бащина линия отвежда някъде към Крушево.¹ Робството и жестоката тирания принуждават свободолюбивия младеж Димитър Тодоров да забегне във Влашко. Както другите хъшове, така и смелият крушовец, едър и снажен, живее с мъката по отечеството. Родната земя отвъд Гюргево неведнъж го вика и изправя пред бреговете на историческата река. Хъшът продава мило за драго, купува оръжие и прехвърля „тиха бяла Дунава“ да сложи кости за свободата на България. Но една шпионска дума пропълзява до турските власти и непокорният българин е хвърлен в кауша. Обвинението е категорично — „понл, хранил и обличал гяури-бунтовници“. Само находчивостта и жаждата за свобода го спасяват от петмесечния затворнически живот. Едната надежда остава — да се върне в хана си в Гюргево, за да дава подслон на прокудените български синове.

Тоя епизод по асоциация ни напомня кръчмата на Странджата. Момчето още не познава Вазовите „Немили-недраги“, но трогателните разкази на баща му стигат, за да се вживее силно в метежния свят на хъшовете. Това подхранва детското въображение и Станке за дълго остава при извора, при първите уроци по родна история.

Всъщност епизодът за родословното дърво на Станке не изненадва. По-скоро той напомня за интересната жизнена съдба на възрожденеца, която с нещо се повтаря и след Освобождението. Преди ханджия и закрилник на хъшове, сега устабашия на общарското сдружение, с грижи за хората от еснафа. Някога страдащ по свободата на отечеството, днес — по родната земя отвъд Пирин и Огражден, която продължава да усеща хладината на ятагана и да пшкка под насилието.

От душата на общаря струи дълбоко страдание.

което се прелива и в детската душа на Станке. То изпълва станте, въздуха, цялата домашна атмосфера. И не само къщата на Мито Папукчията, целият град е потопен в едно революционно тайнство. Според детските представи хъшовските години на баща му се повтарят в Дупница. Само дето го няма хана. Иначе е почти същото. В разбитите четници по време на Кресненското въстание то вижда някогашните хъшове. В пристигналите бежанци, заселили целия квартал „Бешика“, усеща съдбата на прокудените от Македония българи.

Така още с първия осъзнат допир с живота Станке живее и диша барутния въздух на един горд и живописен край. До него достигат гърмежите от рилските усон, разказите за безпримерните стълкновение на харамии и четници. И гордата мелодия на една тогава много популярна хайдушка песен:

Ставайте, братя, война ќе биде,
да освободим нашта Македонија,
стига е била робска земя.

Заедно със звуците на песента в дома на баща му идват и самите воеводи — брадясали силни мъже, с ятагани и лъвски знаци. Движенето има нужда от средства и устабашията Мито го подпомага. Сам Гоце Делчев често се застоява в дома на Никола Малашевски.² В града минават младите години на Яне Сандански и Димо Хаджидимов, в чиято компания често вижда и брат си Иван, съмишленик на Гоце и пламенен социалист.

А това са духовни вълнения, които изпълват цялото детство на Станке. След всеки ден те стават по-смислени и трайни, по-силно се запечатват в паметта му.

Момчето е още далече от разбирането на обществените конфликти. Но то живее, диша атмосферата на тоя революционен край, обграден от зелените планински очертания на Рила и Осогово. При това Станке попада в прегръдките на нова революционна вълна, обхванала и Дупница — подготовката на въстание, което ще избухне на самия ден Илинден.

И в тоя пренатоварен от събития и вълнения детски свят редом с него върви една силна и обаятелна личност — по-големия му брат Иван. Тогава Станке малко знае за него: че е с десет години по-голям и че е учител в тукашното училище „Кирил и Методий“. Понякога разглежда снимката му в малкия албум. Обективът е хванал само външните, познатите му черти: черна коса, големи, изпъкнали очи, скулецо лице, бледо като неговото. Но другото, което говори за вътрешния портрет на брат му, са срещите с Гоце и Яне, с Кръстю Асенов и Никола Малашевски, с които другарува, разпалените разговори с колегите му Димо Хаджидимов, Иван Кепов, Александър Младжов. А оръжието, заключено в едно от чекмеджетата? Всичко това го прави загадъчен за момчето и то така силно търси неговото духовно обичуване.

Понеже Иван Димитров не е оставил нито ред за живота си, нека го видим през погледа на съвременниците му. Това са оскъдни спомени, но вярна психograma за душевността и делото на тоя позабравен революционер.

„Брат му Иван Димитров — пише Симеон Максимов — беше учител, много интелигентен и начетен човек. Особено мразеше религиозните суеверия и открито се бореше с тях. За тази му дейност той беше уволнен от учителството.“³

„Спомням си като сега, че Иван Димитров бе пламенен оратор. Говореше по площади и митинги за мъките и теглилата на нашите поробени братя от татък Рила и Осогово, за смисъла и значението на тяхната борба за освобождение, за необходимостта да ги подпомогнем и пр. Речите му бяха дълбоко прочувствени, пламенно-революционни и убедителни.“⁴

Към тоя спомен на Григор Палнкарски да прибавим и няколко реда от местния историк Асен Меджидиев:

„Отличавал се е с големи ораторски дарби, увличал и овладявал слушателите си. Занаятчните затваряли дюкянните си, за да го слушат, когато говорил на митинги. Гласът му бил громък и звучен, чувал се

е из всички околни къщи на градския площад. Още се приказва от съвременниците му за произпаяните речн.“⁶

Несъмнено Станке е следял братовите изяви, тръпнел е пред неговата самообреченост в името на нещо голямо и велико. Често изричаните думи за свобода, социална правда рефлектират у младата душа и определят първото му отношение към света.

Юношата се докосва и до света на книгите.

Сякаш напук на хилавото телце, брулено от болести, любознателните очи на момчето постоянно се реят из книгите. То предпочита страниците на списанията „Звезда“ и „Другарче“, отколкото безцелните игри, които бързо уморяват слабите му ръце и нозе. А в стаята на брат му е заключено безценно богатство в десетки книги. Първо юношата се нахвърля върху брошурата му, по повод на която дупнишкият социалист Александър Младжов в дневника си ще напише: „Той вече хвана да се проявява в нашата литература. Ето един дупнишки писател.“⁶ Така книжка задълго утолява жаждата на момчето — и с богатите сведения за живота на местните богаташи, и с непринудения хумор, насочен срещу „притежателите на тютюневи складове, лихвари и попове, които отварят война срещу социалистите“ После погледът му се рее в причудливите за него заглавия „Комунистически манифест“ от Маркс и Енгелс, „Програмата на работниците“ от Ласал, „Колективизмът“ от Жюл Гед...

Непосилните ръце жадно посягат към прозореца на знанието.

И точно тук се намесва братът-социалист. От сега нататък той ще бъде оня фактор, който изиграва решаваща роля в развитието на момчето. Дава му книги, поощрява го. И пред колегата си Костадин Златков с изненада възкликва: „Ще ти се похваля, Коте, че братчето ми не само е любознателно. Но това, което прочете, иска да го запомни, да го затвърди в ума си.“⁷

Така че Станке е имал късмет на учители още преди да прекрачи прага на просветния храм. Затова ограниченият хоризонт, заключен в измеренията на

късата уличка пред бащиния дом, се разширява. Шумните разговори в стаята на брат му, където попива силните призиви към борба за национално освобождение на българите от Македония и социална справедливост, го правят по-различен от връстниците му. Ето защо в училище е с една глава над другите. На улицата — съсредоточен в смислени игри; в дюкяна на баща си — разбиращ хорското страдание.

И така юношата прекрива няколко прага — докосва се до силна героика, мами го безкрайността на знанието, влюбва се в един неосъзнат, но силно привличащ го идеал — социалистическия.

Спасителният идеал на епохата.

В началото на века, когато Станке е все още юноша, в обществено-политическия живот на Дупница има нещо специфично, което не се долавя дори в поголемите от него градове. Десетхилядното население е потънало в дългове. Имотите, където зрее кехлибареното злато на тютюна, са заложени или ипотекирани, децата — гладни и голи, възрастните — изнурени и изтощени. И като фон на всичко се занизват срамни страници на остри политически борби за общинска власт, връх на които е избиването с брадви и колове.⁶ Рядко са онези кметове по времето на Стамболов или Стоянов, срещу които да не са завеждани съдебни процеси за корупция и кражби от общината.

Но докато продължават котерийните борби за власт, работниците произвеждат жълтото злато, а тютюноотърговците се настаняват в града и буквално само за няколко години Дупница се пренасища от тютюн, търговци и фирми. Лесно могат да се открият — по големите складове и железните каси. И по златистите от тютюневия прах фирми: „Майер“, „Братя Фернандес“, „Орненттабако“, „Никотеа“, „Техандаг“, „Елизер Араф“, „Мехмед Емин“

У господата чужденците няма примитивизъм, така разкошно избуял в средите на дупнишките експерти. Тия рафинирани европейци не познават мудар

ността и съзертанието. Те не са свикнали машинките им да въртят на празни обороти. Едва прекрачили прага на своята кантора, те пускат в действие своите пипала. Точно се целят, но без изстрели. Със служебна усмивка, лукавство и интереси, чиято невидима мрежа постоянно заплашва тютюнопроизводителя.

А последниците? Всеки ги вижда по своему. От министерството на търговията тържествуват: „С настаняването на търговски къщи в Дупница настъпва нова ера на това производство.“⁹ Тютюнотърговците се провикват: „Кредитът на населението е силно повдигнат.“¹⁰

Но истината е друга. Местният в. „Светлина“ я припомня: „Тютюнопроизводителите изнемогват все повече и повече. Техните оскъдни резерви са отдавна привършени, а кредитите изчерпани. Хората са в едно отчаяние, което нищо добро не носи...“¹¹ И вестникът добавя с трагичен тон: „Блажени времена са настъпили за акционерните дружества, частните банкери в града и селските чорбаджии. Настъпило е време за най-безбожью лихварство.“¹²

А кой взриви безизходницата на тютюноработниците с идеи и песни? Кой внуши на бедните, че от сълзите им господарите правят златни кюлчета? Кой възвърна надеждата, повдигна челата от бръчки изсечени и сложи в ръцете им знаме?

Назад, пак към началото на века.

Четири години преди да се роди Станке, през септември 1885 г., правителството открива педагогическо училище в Кюстендил. Като център на граничен край то му отделя значителни средства, подбира добри преподавателски кадри. Идеята да се подготвят и възпитават млади и надеждни патриоти придава перспектива на този институт по просвета и още в началото към него потича силна и млада вълна родолюбци. Учениците са все от средна ръка младежи, които прегръщат идеята за просвещение с истинска любов. Тя синове на освободеното ни отечество про-

дължават да живеят с чистия идеал на своите бащи, да търсят пътя към социална справедливост.

Така още от първия учебен ден животът в кюстендилското педагогическо училище нарушава монотонния ритъм на провинциалния градец. Наред с горещите спорове за видните буржоазни педагози В. Райн и Н. Наторг стават оживени разговори за съдбата на отрудена България. И за късо време то се превръща в огнище на знания, разсадник на социалистическа просвета и пропаганда. Оттук излизат десетки педагози и всеотдайни общественици и родолюбци. Повечето от тях ще поемат апостолския път на социалисти.

И в Дупница идват първите социалисти. Това са все млади хора: Трендафил Петрунов, Никола Златков, Александър Младжов, Димо Хаджидимов, Димитър Павлов, Костадин Златков, Христо Марков. От Кюстендил се завръща и братът на Станке. Заедно с Трендафил Петрунов през 1896 г. създават в града първата социалистическа група-кръжок.¹⁹ Три години по-късно те ще се легитимират пред света: през декември 1900 година девет интелектуалци основават социалдемократическа организация.

Първите са само девет на брой като девет мака, алени и хубави. И всичките тръгват по пътя на Дядото, с вярата и словото на първите „чучулиги“. Началото е трудно, адски трудно. Лесно ли е да се разкъса желязната мрежа на класовото несъвършенство, злобно тъкана от векове. Да се прозре истината защо едни умират от преяждане, а други — от глад. Пък и тая орбита на отчаянието около измъчената глава на бедняка. И ръждата на съмнението: „Абе кой знае, такова зло току така не се премахва.“ Шепата социалисти преглъщат горчивия хап: значи техните усилия не са дали първоначалния тласък на мнозина, чийто живот е изпълнен с колебания, съмнения и лутане.

И пак отначало. Реферати, сказки, вечери за политическа просвета и пролетарско възпитание. Когато очите на тютюнотърговците кръвясвали от броење на дебелите пачки банкноти, дупнишките социалисти работели с учудваща енергия. Сред младе-

жи и непросветени люде, сред бежанци и селяни. Маркс, Енгелс, Плеханов, Ласал, Благоев — колко много истини са пили жадните им очи. Пълнели тетрадките със записки от книгите „Народничество и марксизъм“, „Програмата на работниците“, „Колективизмът“, „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“. ¹⁴ И минавали по главната улица „подобно на светещи тела“ с викащите светлини на революционния призив: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“

Тогава Станке е на тринадесет години.

Днес вечерните кръжоци, просветните сбирки са музеен реквизит, но в началото на века те са начин на духовно общуване, форма на израстване, уроци по политическо възпитание. Възвешенията за утрешния ден на класата са белег за активност, признак за организиран живот на единомишленици. Такива сбирки най-често стават в стаята на брат му Иван, сам той инициатор и изкусен оратор. Важността на темите и някак непосилните задачи, с които се нагърбват младежите, примамват младия Станке. И вече не от подтика на любопитството, а от вътрешна необходимост. Юношата слуша техните пламени думи, диша метежния въздух, живее напрегнатия им живот, пълен с тесняшки идеализъм, с апостолска обреченост да работят за класата и отечеството.

През юни 1897 г. буйните младежи създават културно-просветно дружество „Младост“. ¹⁵ Идеята им трябва да грабне и други. В стаичката на брат си Станке взема първите патриотични и политически уроци, които председателят на дружеството Иван оставя върху белия лист: „Кои и какви бяха онези българи, които първи издигнаха гласа си срещу унищожаваната ни петвековна тирания? Не образованият шо-годе според времето си Отец Паисий ли? Не високо образованите ли Раковски, Каравелов, Ботев, Левски, Макариополски и пр. дейци за нашата духовна и политическа свобода? И коя част от българите е геройски повела борбата срещу това иго? Нали оная, която още на времето си е била по-събудена, по-съзната, по-проникната от чувството на дълга и патриотизма?“ ¹⁶ След песните на Ботев и уро-

ците за българската държава тия въпроси от признава най-дълго парят душата му. Юношата поглъща всяка патриотична дума на брат си, следва всяка негова стъпка.

Ще ми се да изпреваря някои събития. В началото на 1904 г. когато Иван ще изпепелява от туберкулоза, пред другаря си Костадин Златков отронва: „Ще умра обезпокоен, че не можах да дам необходимото желано възпитание на братчето ми, каквото аз исках.“¹⁷

Долавяме ли каква грижовност е таил към Станке. Затова преди смъртта си сред най-свидните неща, които е изрекъл тридесетгодишният социалист, е и тая братска изповед. Няма съмнение, че той е имал предвид едно революционно, пролетарско възпитание. Забързан във времето, просто не е допускал, че момчето вече следва и живее напрегнатия му живот...

В началото на века икономическата криза у нас крета със своя рекламен крясък: глад, глад, глад! А общинската власт в града, шепя службогонци и карниристи, е вече довела общината до пълен финансов банкрут — тя е в дълг към гражданите със сто и осемдесет хиляди лева. „Вън от това — пише в. „Съзнание“ — учителите тази година надала ще получат пари за шестте гладни месеца, понеже общинските приходи са вече разпределени между разни кредитори.“¹⁸ И гладът нахлува в дома на разорилия се папукчия.

Но освен глада Станке помни и друго: стачката на дупнишките учители.

Ето фактите, които достигат от тогавашната преса.

7 декември 1899 година. В едно от междучасията учителите от „Кирил и Методий“ се трупат около колегата си Иван Кепов, Димо Хаджидимов и Иван Димитров. Високо се чува гласът на Георги Панчаревски: „Поканват се всички господа учители при дупнишките основни класни училища да се съберат днес в 4 ч. подир пладне на общо събрание, в което

да се вземе окончателно решение по изплащане на заплатите ни.“¹⁹

Тревожният звънец на учителския протест е ударил. Решението е категорично: ако общината не изплати заплатите, на 16 декември всички ще напуснат работата си. Решението прераства и в предупреждение до министъра на просвещението:

„До днес не сме получили нито стотинка, па на повечето от нас не е платено още за декември, юли и август от миналата година. Положението ни е повече от лошо: потънали сме в дългове, кредит вече няма, семействата ни искат хляб, а общината категорично заявява, че няма никаква възможност да ни удовлетвори. Ето защо молим най-настойтелно разпореджанията ви да ни се изплати за всичкото прослужено време, иначе на 16 декември преставаме да работим. Това е непоколебимо решение на всинца ни.“²⁰

На 16 декември в дупнишките училища не се чува весела глъчка и врява. Учителите, излезли на главната улица, носят в очите си пламъка на идейни борци. Търсят подкрепа, но къде е тя. Всичко наоколо се изненадва — стачка на учители!

Името на града нашумява и във вестникарските карети. Вестта за стачката прекрочва училищните стани и се втурва в села и градове. Тогава младият Станке за първи път изпитва въздействието на организирания социален протест, на дързостта на тукашните социалисти. Дори го усеща не толкова с разума, колкото със сърцето, с ударите на глада, който става постоянен гост у тях след уволнението на брат му.

И близостта между двамата става толкова необходима, че те не могат един без друг. Десетте години разлика между тях се стопява. От този момент те неизменно ще бъдат един до друг — учителят по социализъм и неговия ученик.

Но срещу анатемосания социалист са открити всички възможни фронтове.

Защо? С какво Иван Димитров продължава да предизвиква местните лихвари и богаташи? С безбожието си? С дързостта си да учи младежите на

„непокорство“ спрямо остарелите канони на бащите? Или със силните си речи, насочени срещу произвола на общинските управници и котерийните борби на буржоазни партии? А може би с издавания от него и Иван Кепов в „Изгрев“?

Още с първия си брой, излязъл в началото на 1900 г., тоя вестник за „политика, култура и литература“ легитимира своето прогресивно кредо. Нещо повече, той става негласна трибуна на дупнишките социалисти. От колоните му се подлагат на остро изобличение прояви на буржоазните нрави. Макар вестникът да се списва в либерално-демократичен дух, той служи като силно средство и за издигане класовото съзнание на дупнишкия пролетариат.

Така редакторите на първия местен вестник слагат пръст в раната, противопоставят се срещу демагогската политика на властта. И питат: „Защо досега нито едно българско правителство не се решава да направи по законодателен ред корепни реформи, от които народът да почувствува истинско облекчение?“²¹ За просветения читател риторичният въпрос не се нуждае от отговор. Но редакторите посочват корена на причината: „... тези управляващи кръгове пронзтичат или са в тясна връзка и неизбежна зависимост от състоятелните класи, против интересите на които е много рисковано да се отива.“²² Сега вече е лесно да се стигне до извода: това е началото на обществена анархия, която крие в себе си „зародиша на всички неправди, беззакония и грабежи“.

Тук всичко е казано. Но и редакторите разбират, че това е последният брой на „Изгрев“, който се печата в родния им град.

През лятото на 1900 г. Иван Димитров се преселва в Кюстендил, купува една малка печатница и вестникът продължава да излиза. Дори фирмата на печатницата носи същото име. Тук социалистът и революционерът напълно разгръща своите издателски изяви. В едно писмо до своя другар — блестящ публицист и общественик Димо Хаджидимов, той пише: „Аз още едно нещо имам на ум и по всякакъв начин ще се мъча да го осъществя, а то е: от сеп-

тември идущата година ти да дойдеш при нас и да почнеш редактирането на вестника, в което аз и Кепов ще ти съдействуваме и помагаме. Кепов ще почне преводи на една хубава, отбрана библиотека, а наша милост да управлява печатницата. Това, както виждаш, е един велик план.“²²

Наистина, откъде толкова енергия у тоя прояден от туберкулозата млад човек? Привлича около себе си будни и прогресивни младежи, захваща се с издаването на социалистическа книжнина, печата поживи.

Пропагандата на социализма и борбите за освобождение на Македония — ето изворът на неговата енергия, опорните точки в метежния му живот.

— Такава е атмосферата, която ще диша тук пристигналият през септември 1902 г. Станке, за да продължи образованието си.

Станке Димитров Тодоров прекрачва прага на педагогическото училище със седемнадесетия випуск. Записан е в I-а курс. В училищните документи са отбелязани и други данни: живее на ул. „Тополище“ № 191, издържа го брат му, който му е и настойник.

Тук в училището се учат будни младежи: Симеон Големинов, Александър Стоянов, Никола Въжаров, Георги Стоянов. Дошли са и неговите другари от Дупница Коста поп Петров, Серафим Йорданов. Това са все младежи, които прегръщат знанието, живеят с идеалите на социализма. Станке просто попада в една среда, в която ще изостри своите сетива, ще продължи уроците си по социализъм.

Външно младият гимназист с нищо не се отличава от другарите си. Почти нисък на ръст, с бледо, дребно лице. Облича се скромно както другите. Но внимателното вглеждане открива замечтания, пронизателен поглед, рязко очертания му профил, с черти на силна воля и характер. И всички първокурсници, тия голобради момчета, все още необвързани и незадължени с нищо един към друг, започват да усещат неговото присъствие.

Станке привлича съучениците си преди всичко с

непосредственото държане, със звънливия си япорист глас. Но и с нещо друго — с големия си пиетет към науката, към знанието. Силната му страст към книгите, дошла от детството, се задълбочава в годините на педагогическото му учение в крайграничния град. В квартирата на брат си или по време на излет до „Хисарлъка“ Станке постоянно е над книгите. „Ще разтвори някоя книга — спомня си съученикът му Симеон Големниов — и ще чете на глас. Сетне започвахме коментарите по прочетеното.“²⁴

Обикновено това са книги със социалистическо съдържание. „Бог и природа“ от Бюхнер, „Комунистически манифест“ от Маркс и Енгелс, съчиненията на Плеханов, Белтов, Тимирязев. „Беше си доставил на руски и френски език всички съчинения на Маркс и Енгелс!“ — възкликва Големниов. Много често Станке разтваря току-що излезлите книги от печатницата на брат му. Мастилото още незасъхнало, а страниците вече шумят в ръцете му.

Тоя начин на четене — гласно, а после разговори по прочетеното — е наследство от брат му и от другите дупнишки социалисти. Види се тая форма е продиктувана от нуждите на политическата просвета. Но при темпераментния ученик необходимостта гласно да споделя прочетеното се превръща в същностна черта на бъдещото му ораторско изкуство. Разбира се, силата на неговото обаяние идва по-късно, но в тия първи ученически сбирки пак се чувствава огънят, който все по-силно обгаря всяка докосната душа. „Нашият съученик четеше много хубаво: изразително, емоционално. Бих казал, че още тогава той се подготвяше за голямата задача, която му предстоеше.“²⁵ И по-нататък: „Неговата любознателност и забележителни способности още тогава изпъкваха сред съучениците му.“²⁶ Да допуснем, че тая висока оценка на съученика му Димитър Балкански е оцветена от сетнешната слава на революционера. Но така е и в другите спомени на съвременниците му. Всички са възхитени от неговата начетеност, от способностите му. Момчето с високото умно чело не може да не бъде забелязано. И в неосъзнатия му порив към извисяване, в преодоляване-

то на трудностите към набелязаната цел те виждат и него примера, човека на делото.

Нека пак се позовем на спомена на съученика му Симеон Големинов: „Стремежът и волята му да стане високообразован марксист, грамадната му работоспособност и природни дарби бяха присъщи за него. Ние учениците разбирахме, че той стои с цяла глава над нас. И учителите чувстваха, че той е изключително надарен ученик.“²⁷

Удивително е, че тия оценки почти се повтарят.

И все пак ученикът от I-а курс е непонятно явление за своите учители. Уж талантлив, пък не се стреми към високи оценки, не следва указанията на класния си ръководител, не спазва дисциплината в клас, каноните в училището. Курсовият наставник бърза да му натяква за забележката на учителя по Закон божи, директорът — за „своеволията“. Те са смутени от факта, че Станке се държи пред тях с достойнство, че изказва противоположни на техните мисли. И всичко документират: отсъствия, наказания, антирелигиозни прояви, социалистически сбирки...

Ученикът няма нужда от защита. Той не е виновен, че педантичните мозъци на някои негови учители не могат да проумеят вътрешната му независимост и интелектуална самостоятелност. Те не могат да проумеят защо Станке с достойнство и без стеснение спори с учителя по Закон божи Гунчев, когато много пъти поставя „в твърде неудобно и неловко положение“.²⁸ Първокурсникът стига, и то твърде рано, до разбирането, че бележката не е никакъв критерий за умствените способности на ученика. Ето защо той не участва в часовете по Закон божи, не се престарава пред носителите на кухнята и казионна фразеология на лъжезнанието. Учи за себе си, чете задълбочено, дава пример на другарите си. „Когато имахме часове по български език и правехме класни упражнения, тогава класната работа на Станке беше най-хубавата. Често учителят по литература Йордан Ковачевски четеше неговата работа, за да ни каже как се пише“ — спомня си Симеон Големинов.²⁹

Все пак училищното ръководство би му простило за някои „недостойни проявления“, като говорене в час, закъснения, отсъствия, но не и за дръзкото му държане и свободололюбива мисъл. Той защитил несправедливо изгоснените съученици Ат. Шопов и Ив. Драганов с думите: „по-добре да излезем всички“. А на другия ден сам ги повел към Хисарлъка, за да „чуели истинска наука“.

Станке открива своята жизнена среда преди всичко сред работниците в печатницата на брат си. С тия млади хора изучава своето пролетарско евангелие. В печатницата не само въртят голямото колело на остарялата „американка“, набират оловните букви, носят следите от печатарското мастило. Заедно с тях младият гимназист се потапя в гълбините на непознатите ръкописи. Вместо да повтаря „закон божи“, несръчните ръце набират буква по буква преводите на Плеханов, Кауцки, Горки. Техните произведения са така нужната духовна храна на социалиста. И повечето от свободното си време прекарва в печатницата. Гладът, нуждата да помага в издръжката си го приютяват сред дъсчените каси с метални букви, мамят го уроците на брата-печатар за смисъла на живота и борбите. Тук Станке изцяло се запознава с огнените статии, които излизат по страниците на в. „Изгрев“.

„Станке сътрудничеса активно в издаването на седмичния местен вестник „Изгрев“.³⁰ Това съобщение на Димитър Балкански повече се отнася до участието му в набора, отколкото до прякото сътрудничество на 13-годишния ученик. Но едно е сигурно: младият Станке отблизо следи богатото съдържание на вестника, възхищава се от дръзките статии за борба срещу тиранията и буржоазните произволи, става съпричастен на трудностите при неговото раждане.

Има един интересен епизод от живота на неговия курс. През свободното си време някои ученици идват в печатницата. Отначало като посетители, а после се включват в производството. Но дали само не-

донмъкът ги тласка към „Изгрев“? Подобна работа могат да намерят и на друго място. По-скоро срещите, дружбата им с двамата братя ще оформят у младежите будно социално чувство и обществени идеали.

Така се стига до нуждата от организиран живот. През 1904 г. Станке заедно със Симеон Големинов и Александър Стоянов създават пролетарското просветно дружество „Класово съзнание“. Това вече е началото на пътя към марксизма, към идейните борби.

Гимназистът живее живота на работническата класа. По социално положение Станке е близо до печатарския работник. Училищните си знания блестящо трансформира в слово, доклади, призиви. А е още юноша. Шумните компании, празните скитания са му чужди. Неговите обществени изяви са израз на ясно верую, на идеен заряд, които още с първото осъзнато докосване със света го правят социален будител, обричат го на пролетариата.

Така за бледоликния син на дупнишкия обушар денят в Кюстендил има две половини. Едната — учение в атмосфера на свободолюбивни умове и подозрения на училищните власти. Другата — черното голямо колело на остарялата „американка“ превива крехките му плещи в печатница „Изгрев“. Момчето учи азбуката на пролетарската борба. И през двете половини на деценощието. Очите на юношата пият много истини — срещат се със света на Маркс, Енгелс, Бебел. Увлича се от идеите им с велика сила. Ляга и става с произведенията на Максим Горки.³¹

„Станке бе цял пропит от идеите на революционния социализъм и ги пропагандираше с голямо желание — спомня си Григор Паликарски. — По такъв начин помагаше за нашето политическо ограмотяване.“³² В неговите кръжоци идват обушари, железничари, дърводелци — хора, които в началото на века дават физиономията на българското работничество тук.

В тия дни и с други надежди осъбва граничният град. Ученици, работници, прости хорица се записват

за четници. „Освобождението на Македония от турско иго — спомня си писателят Крум Кюлявков — сякаш беше станало дело на целия български народ. Поне такава впечатление правеше нашият град. И по улиците, и по кръчмите, и на пазара, в къщи също за това се приказваше.“³³

Станке помага на брат си в освободителното дело, чиято усилня се вливат в подготовката на бъдещото Илинденско въстание. И все по-тревожно се вглежда в бледото му лице, белязано със знака на близката смърт. „Именно по време на тая напрегната работа по подготовката на въстанието Иван, спомням си, с часове и по цели нощи без почивка въртеше с ръце печатарското колело, от който непосилен за него труд той заболя от бронхопневмония и почина.“³⁴

В току-що появилия се през април 1904 г. в. „Кюстендилски курниер“, който се печата в печатница: „Изгрев“, учителското дружество „Възпитател“ изпраща другарска жалейка за Иван Димитров. Сам Станке я набира. Той най-дълго се застоява над думите: „Другарите ти се лишават от един идеал; сдруженото учителство от една сила; литературата ни — от един достоен народен доброжелател; гражданите ни — от един оратор; лошите управници — от един бич. На обичната ти майка бог да дава здраве и в лицето на останалия ти брат тя да вижда пълния твой портрет...“³⁵

След скръбния февруари на 1904 година Станке ще усети по-силно горчивината на недонмъка. Още невлязъл в двуборство за къшея хляб, нов удар сковава сърцето — смъртта на баща му. Един след друг си отиват тия, които изковават „вътрешния ред“ на духа, запалват мечтата, тласкат го към светлия идеал, станал негова същност.

Една негова изповед ни връща към първите му изпитания като глава на семейство. „Аз, 15-годишно момче, трябваше да се заема с управлението на печатницата, в която работеха до 8 души работници, и от приходите да се издържа нашето семейство.“³⁶ Ученикът от II-а курс не е само „управител“, но и върти голямото печатарско колело, разчита трудни-

те почерци на авторите, коригира. „Станке съумя за 3—4 месеца да овладее техниката на печатарския занаят. Той овладя печатарското изкуство в различните му отрасли: подвързвачество, подаване на машината, словослагателство и др. И ръководеше цялата работа.“³⁷

И въпреки голямата си заетост в училището и печатницата младият марксист събира работниците в клуба, съчинява и печата безплатно партийните позиви, разказва за подвига на парижките комунари. И не вярва в кръста и молитвата — освен в Ботевата.

Затова го изключват от педагогическото училище.

Реакционно настроените учители са изпълнили главната училищна книга с негови провинения:

„Приказвал през време на урока при учителя по Закон божи г. Ковачевски.“

„Не рачил да се кръсти при г. Ковачевски, като казал, че това било нищо и затова не били прави и законите.“³⁸

Не останал по-назад и изпълняващият длъжността директор Янко Недев. Той също негодува от дръжкия атенст и бунтар:

„На 18. IV. не рачеше и при мене да се кръсти, а когато забелязах пред целия клас, че един от учениците не прави добре и не се държи прилично по време на молитва, Димитров Ст. при излизането ми извика, че щял да докаже на г. Ковачевски, че имал свободна воля. Запитах Димитров поддържа ли горните думи и с каква цел ги казва, отговори ми: „Да, поддържам ги“.“³⁹

В страниците на главната училищна книга има и други „страшни“ провинения. Документирани са с педагогична точност — графа, час, дата, подпис на учителя. Защитил двама изгонени другари, иронично се извинил пред г. Ковачевски, ходил на социалистически вечеринки...⁴⁰ Тия факти не стряскат ученика. Защото той не само не престава да ходи на социалистически вечеринки, а сам ги ръководи, превръща класната стая в клуб, повежда след себе си младежите, без да се страхува от наказание.

И Станке като брат си приема за свой идеал знанието и борбата за социално равенство. Но затова пък категоричното решение на учителския съвет не закъснява: „...тоя ученик да се не приема в нашето училище и изобщо тоя ученик не е за педагогическо училище, не е и за учител.“⁴¹

Изключването на Станке Димитров става обществено достояние чрез в. „Работническа борба“. А в страниците на в. „Кюстендилски куриер“ се появява следната бележка:

„Само три учебни часа са останали на ученика Стефан Димитров от II курс, брат на покойния даровит и смел обществен деец Иван Димитров, за да завърши учебната година. Обаче директорът на кюстендилското педагогическо училище г-н Недев се яви на 19 т. м. в класната стая и съобщи на ученика, че е изключен, защото не се е кръстил в час. Последният е молил директора да бъде изключен поне след останалите три часа, за да завърши учебната година, но директорът заявил категорично: „Ти не си търпим даже за три часа!“⁴²

Тогава Станке Димитров е само на 15 години.

ВТОРА ГЛАВА

РАБОТНИЧЕСКОТО ДРУЖЕСТВО „КЛАСОВО СЪЗНАНИЕ“ Е ПЪРВАТА СЪПКА КЪМ ОРГАНИЗИРАН ЖИВОТ В КЮСТЕНДИЛ. ПРЕВРЪЩАНЕТО МУ В СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКА ОРГАНИЗАЦИЯ — ЕТО ВТОРАТА. Едната е начало, другата — нейно продължение. Първата вълна поражда втора, за да се умножат и дадат стремителната скорост на цялото социалистическо движение в Кюстендилския край.

През 1904 година в Дупница се провежда първата окръжна партийна конференция. Тук са пристигнали делегати не само от града и района, но и от Кюстендил, Радомир и Самоков. Салонът на читалище „Светлина“ никога не е събирал толкова много „разузнавачи на бъдещето“. И „авантюристи“, „луди глави“ — според тукашните тютюневи богаташи и рентниери.

Съдбата е щедра за Станке. Тук той се среща с един от ярките дейци на социалистическото движение — Борис Хаджисотиров и Георги Бакалов. Убедителност, поразяващ устрем, силен пламък излъчват речите и на тримата — представителите на ЦК на партията и на неизвестния сред партийните среди младеж.

Конференцията разглежда само един въпрос, но съществен за окръжната социалдемократическа организация — борбата на партията и на работническите синдикати срещу общоделството.

Станке е най-младият сред делегатите. И никой не предполага, че в това „голубрадо момче“ се таи толкова енергия за духовно възмъжаване. С всяка нова дума той изненадва. За тесния социалист общоделството е „същинска отровна плесен“, срещу която трябва да се воюва. Припомня указанието на ЦК, че в пътя на партията няма нищо по-опасно „от занемаряване теоретическото издигане на партийните членове, че пътищата и формите са много, но е нуж-

но преди всичко обществена активност — постоянна и всеотдайна.

Но всяка реч би се превърнала в празна тирада, ако няма вдъхновението на примера. И звънливият глас на Станке разказва за първите си успехи сред учениците Захари Попдимитров, Георги Разсолков, Алекси Величков, Йордан Тодоров, Никола Бачков, сред работниците Иван Новаков, Димитър Хаджистров, Георги Бояджиев, Владимир Радев, Никола Сребров, Александър Мицов.¹

Пролетарският патос, зрелостта на мислите му бързо го издигат в очите на организираните работници. Сякаш от тоя момент върху крехките му рамене ляга съдбата на цяла окръжна организация с нейната пролетарска чистота и с решителните си изяви в борбата с общоделството и буржоазната идеология.

„Неговите здрави и убедителни марксистически аргументи за борба срещу общоделството направиха отлично впечатление на делегатите на конференцията.“² Тоя възглас излиза не само от устата на Димитър Балкански. Такава е оценката и на Хаджисотиров и Бакалов, които му предвещават „блестящо бъдеще на партнен деец“.

Така Станке открито откликва на завета на брат си. Заветът на ясните идеи, на пролетарската цел, които ентусиазират стотици социалисти и работници. Дори специално изпратеният от София общоделец Григор Василев, който присъствува на общоградското партийно събрание, е изненадан от зрялата позиция на младия социалист, а делегатите спонтанно приветствуват „блестящия оратор и организатор, обладаващ редки качества на борец“.³

Тоя епизод е възлов не само за биографията на Станке. Той е типичен за реализирането на партийната тактика като цялостна система от конкретни форми на борба. При това в сложна обстановка и трудни условия. В началото на века капитализмът у нас се развива твърде бавно. Като се прибави демобилизиращата дейност на лидерите на буржоазните и дребнобуржоазните партии, особено на общо-

делците, се вижда жизнената необходимост от упорита и постоянна политическа просвета. Борба за преодоляване на дребнобуржоазните навици на мислене, предразсъдъци, манталитет, които носи формиращото се българско работничество. А то трябва да се въоръжава с идеите на Марксовия социализъм, да се възпитава в идеалите на най-хуманния строй.

Няма партнен конгрес, който да не е вземал решения за средствата на партията в идеологическата ѝ дейност. Курсове, марксистически кръжоци, беседи и реферати, научни книги — с тях работниците изучават марксизма, поемат пътя на идейните борби. Точно тук Станке намира себе си. Кипящите знания, борческият устрем, уменията кога и как да пусне магния на социалистическото си слово — ето неговото оръжие.

Вдъхновената фраза „Благословен да бъде оня час“, изречена от Дядото по повод разпространението на социалистическите идеи сред работниците, е така подходяща за Станке. Макар и от по-младото поколение социалисти, ветераните благоволят пред него: „Щастие е, че Станке е наш!“

Кога започва „благословеният час“ за Станке? Трудно е да се отговори. Разговорите с кондурджините на работилницата на баща му са само въведение в диалога за смисъла на живота. Тогава той е ученик в прогимназията и с трепет възприема всеки изговор на думата „социализъм“. Заел се да проникне в марксистическата наука чрез книгите с причудливи заглавия, заобиколен с призови „срещу стария свят — за червените лъчи на революцията“, Станке поема социалистическия път.

В Кюстендил той е вече в обкръжението на работниците, влиза в хаоса на безпросветния им живот. На дърводелците чете в „Изгрев“; пред железничарите изпълнява „Марсилезата“; сред кондурджините разпространява „Работнически вестник“. Най-дълги са разговорите му с печатарите. Все будни младежи, те се вдъхновяват при допир с неговата свободолюбива мисъл, с новите идеи на века.

По пътя към социалистическия идеал при него няма колебания или зигзаги. След всеки контакт с

работниците все повече оставя в душите им своята пролетарска вяра.

Вяра. Организираност. Борба.

Ето трите устои, върху които Станке изгражда обществената си дейност. Те ясно говорят за неговата същност на пропагандист и агитатор. Освен „чудната убедителност“, „небивалата привлекателност“, у него бушува силата на младия социалист „с първостепенен организаторски талант“

След успехите на Станке по събрания, кръжоци, вечеринки идва ред на работническия протест, където са нужни и други качества. А съвременниците му твърдят, че изключеният ученик ги притежава. „Той бе с непоклатима и силна воля, твърд характер, до висша степен дисциплиниран. Решителен, безстрашен.“⁵

Тия черти от характера на бъдещия революционер ще се затвърдят с времето, но те и в ранната му младост са жизненни и дават своите плодове. Първи имат „нешастието“ да ги изпитат господарите на тютюневата фирма „Симоне“. Всички от Кюстендил се учудват, когато Станке повежда работниците с ясни и настойчиви искания: увеличение на надниците, подобряване условията на труда, намаляване работния ден.

„Това е нечувано!“ — извиква представителят на фирмата.

„В това време да организираш стачка беше подвиг!“ — възкликва Симеон Димитров. И той пояснява защо: „... работниците от фабриката не бяха водили никакви борби. Синдикалното движение в България беше още в своето начало.“⁶ Нанстниа стачката завършва с минимални придобивки за работниците, но все пак това е първи опит с участието на младия социалист.

Погълнат от пропагандата на социализма, младият човек се хвърля в нови изяви, търси по-емоционални средства за политическа просвета и въздействие. Така незабелязано и спонтанно той ще подчини на делото и други страни от богатата си душевност — страстта към театралната сцена.

Град като Кюстендил, където по онова време

кръчмите и бирарините са по-малко от печатниците и местните вестници, не е бил без поклонници на Мел-помена. Младежите, сякаш да догонят пропуснатото през робството, се втурват към дъсчените сцени, движени от възрожденското съзнание за дълг. Това чувство на апостолска всеотдайност обхваща и Станке и другарите му от „Класово съзнание“. Но те се водят и от друга мисъл, запалени са от друга искра — тая на социалистическия идеал. Това личи от подбора на пиесите, между които с особен интерес се посреща „Тъкачите“ от Хаутман. „Станке, който беше един от инициаторите за поставянето на работническата сцена на тази пиеса, играеше ролята на лекаря, която много му допадна, справи се с нея отлично и изненада всички с уменията да се вживее напълно в ролята си.“⁷

Станке събира овацни не толкова с играта си, а с младежката си всеотдайност, с внушителната автороза идея, със силното оръжие на словото. Като се знае неговата разпаленост, можем да си представим как е звучал гласът му от сцената:

Ний живеем сред горите
на простор и свобода

Неизбледняваша в паметта на съвременниците му остава масовата сцена с тъкачите и техния водач лекаря — Станке. „Робът чули машината с чук и всички пеят песента на разгневените, още неосъзнати, но вече готови да търсят истинския си враг.“⁸

Изкуството е правда. А младият социалист е вече дал израз на волята си да я търси, да се бори за нея. Щом изкуството, по един израз на Луначарски, може да даде „уста на революцията“, Станке обиква сцената, участва в „Бартел Таразел“, „Разбойници“, „Гибелта на парахода „Надежда“, търси най-къс път до работническата душевност. И за да бъде по-близо до нея, той се превъплащава и в ролята на Павел Власов.

Някогашният печатарски работник Кирил Георгиев напомня тоя факт: романът „Майка“ от М. Горки излиза за първи път в превод на български, и то

в печатницата на Иван Димитров. „Тогава, спомням си много добре, с какво вълнение и радост ние работниците набираме романа. Аз не разбирах, че собствените ми ръце участвуват в едно голямо дело, но чуввах как името на романа стоеше непрекъснато в устата на моите колеги и майстори.“⁹ А Станке? В спомена на друг печатарски работник Григор Паликарски, четем: „Ние, словослагателите, се мъчехме да разчитаме ръкописа на преводача. Станке, щом забележеше нашето затруднение, веднага идваше да ни помогне.“¹⁰

Романът „Майка“ е отпечатан и драматизиран, игран е на сцената в Кюстендил с участието на Станке Димитров преди всички други. Интересът към него е бил толкова голям, че работниците го купували на коли от книжаря Яким Якимов, учителят Петър Свраков го драматизирал. А Станке е копнял за ролята на Павел Власов още при отпечатването му, изпълнявал е пред работниците неговите думи: „Време е, другари, да разберем, никой няма да ни помогне освен ние сами. Един за всички, всички за един — ето какъв трябва да бъде нашият закон, ако искаме да победим врага!“¹¹

Още от малък Станке е обичал „да играе на театър“. Ако се отдалечим с пет-десет години от възрастта на гимназиста — пак същото. Според близките му другари той е давал живот на работническите утра и вечеринки. Твърди се, че Станке е блестял със силна памет, с уменията да се превъплъщава, с усет за силното, образното слово. Дори си позволявал да се намесва в авторовия текст. „Аз — връща ни към миналото С. Големинов — с особено вълнение си спомням и сега тези моменти. Когато заговори пред съда в пиесата „Майка“, той се развълнува, у него заговори революционерът. И аз мога да кажа, че той излизаше извън рамките на текста. Просто прибавяше от него някои неща и речта стана още повълнуваща, още по-силна и революционна.“¹² Приспособяването на авторовия текст към тогавашната атмосфера у нас, личното обаяние на младия човек от сцената дава право на публиката с мил навивнет

да твърди, че „речите“ на Станке в ролята на Павел Власов „бяха по-хубави, отколкото в романа“.

Ето и друга изява на Станке.

„Театралната ни трупа при партийната организация изучава „Гибелта на парахода „Надежда“. В тази пиеса главната роля е на Герт. Тя е толкова голяма и трудна за изпълнение. Особено за това, че по средата ѝ има монолог, дълъг 5—6 листа, и то така изложен, че не бива да се съкрати нито дума. И толкова пропит със силни чувства, че да се произведе сполучливо се иска необикновено напрежение и особен тон.

В трупата се редувахме няколко другари, за да научим ролята, но без успех и решихме да изоставим пиесата. Но Станке не се съгласи, предложи да продължаваме репетициите, а с ролята на Герт се зае сам. Голямо беше нашето учудване, когато на третия ден той дойде на репетиция с напълно научена роля. След няколко дни публиката се любоваше, възхищаваше и със затаен дъх следеше неговата и на Мара Агати Кръстева игра.“¹³

В спомена си Тодор Христов добавя и друго: „винаги беше главен режисьор“. За да обобщи: „Нашият Станке бе не само теоретик, масовик, трибун, но и вдъхновен артист.“¹⁴

На 16 юни 1906 година дирекцията на мина Перник уволнява сдружените в свой синдикат рудничари. Георги Димитров, пръв запалил пламъка у тях, застава начело на тяхната борба. Събитието, изключително за онова време, обхваща протеста на деветстотин миньори.

Станке, който ръководи печатницата на брат си, отблизо следи надигания се класов двубой. Страниците на „Работнически вестник“ нервно шумят в ръцете му. Пламенен и нетърпелив, той се кани да замине за метежното миньорско селище. Младият човек на силното слово и на делото живее с мисълта, че тя яки мъже имат нужда и от него.

Младежка самонадеяност ли е това? Едва ли. В нея години, когато ЦК призовава агитаторите да се

вляят сред работниците, всеки силен глас за делото е нужен. А Станке вече знае „магията“ на словото. И ЦК я знае. Затова когато решава да извика група учители и студенти в помощ на стачния комитет, не забравя и него. Сред студентите Васил Мулетаров, Благой Захариев, Радослав Крайчев, Антон Иванов, Любен Дюгмеджиев, Филип Стойков, Димитър Захариев е и 17-годишният Станке. А това са вдъхновени социалисти, които, ръководени от Георги Кирков и Георги Димитров, дават идейния заряд на стачката.¹⁵

По своята социална същност стачкуващите миньори все още носят белезите на селска маса. Силна, но и с неочаквани психически обрати; организирана, но и с променливи решения; дръзновена, но без опит. Трябва да се мобилизират волите, да се вникне в душите и в поведението на деветстотинте копачи на черното злато. Така че появата на партийни агитатори сред тях е повече от необходима в тоя най-силен класов двубой на десетилетието у нас.

В миньорското селище Станке за първи път се среща с грубостта и насилието, с цинизма на експлоататора. Разпръснатостта на голяма част от стачниците из околните села налага непрекъснато да се поддържа връзка. А това е първият най-удобен случай Станке да провери възможностите си на организатор.

Заедно с групата и той обикаля селата Мошино, Бучино, Калкас, Кралев дол, Църква. „Навсякъде стачниците с радост посрещаха агитаторите, които със своето социалистическо слово разбиваха гъстата мъгла на невежеството и озаряваха със светлината на социализма умовете на рудничарите, като откриваха пред техните очи нови и широки хоризонти.“¹⁶

Тая мисъл е изречена от Георги Димитров, най-активния и пламенен агитатор. Тя с достоверна точност се отнася и за Станке — той е открил всички възможни фронтове, неговата дейност е насочена срещу класовия характер на държавата. Особено силни думи отправя към полицията, войската, черквата, съдилицата и другите крепители на властта. И над всичко

издига политическата съзнателност, работническата солидарност и организация.

През деня Станке се втурва из пернишките грохнали от нищетата къщи, а вечер кръстосва близките села. Започва с най-обикновени разговори. А веднъж събере ли около себе си двама-трима, след минута се натрупват десетки. Нали сам това желае: да изслушва болките им, да живее с мечтата им. И хей така, незабелязано, дума след дума отваря измъчената им душа. Те свиват в юмруци грубите си ръце. Младият агитатор знае кога да вдигне пръст и да ги възпламени: „Другари, нито крачка назад! Господарят трябва да отстъпи!“

В броя от 20 юни на „Работнически вестник“ традиционното място на уводната статия е заето от „лист за събиране помощи за стачката“. На първия ред стоят инициалите на върховния орган на партията, до него — софийската партийна организация и всички отраслови синдикати. А във всеки следващ брой списъкът на дарителите става все по-голям, сумата нараства. Айтос, Белоградчик, Пещера, Лом, Харманли, Видин, Радомир... До тях се нареждат Виена, Цюрих, Берлин, Париж... До обществените организации и градове стоят лични имена. Или просто техните инициали: Н. Н., Х. Д., Н. Стеф. Може би от неудобство. Но скромните суми имат и друга цена — тая на работническата солидарност, така нужна в борбата.

Стачният комитет поверява събраните помощи на Станке. Една задача — благородна, но и трудна. Сякаш случаят го подготвя за друго изпитание. Не е ли това проверка на организационните му възможности за бъдещата Радомирска република? Може би. Но сега, заедно с миньорите младият мъж за първи път участва в голяма класова битка, в първата значителна стачка у нас. До думите „изключен ученик“ в младата му биография се добавя „стачник“ и „следствен“. „На 18 юли — пише партийният орган — арестуваха нашите другари Р. Карагъзов и С. Димитров в едно село, защото били „непознати лица“ и, при туй, имало такава заповед. От кого, не казали. Застъпили се стачниците, като казали, че ги позна-

ват и че са техни гости, но при все това под стража ги пратили за Радомир. Разбира се, заведе се дело срещу тях за незаконно лишаване от свобода.“¹⁷

Така участието му в рудничарската стачка спомага за формирането на неговия характер, организира личността му. Успехите ѝ карат Станке да се труди и бори, да бъде готов на саможертва. И постепенно работата му сред работниците се превръща във висша сладост, а неговите революционни изяви му отреждат място сред най-смелите борци и мечтатели.

Прекараните две години (1907--1909) в Шумен не са само шурм на един неспокоен дух към знанията, но и завършек на идейното съзряване, оформянето на един зрял социалистически деец.

С този епизод от живота си Станке отново се докосва до съдбата на брат си. През 1897 година Иван се насочва към Лом, а десет години по-късно Станке — към Шумен. И двамата братя са изключени от педагогическото училище в Кюстендил като социалисти. В служебните им характеристики и двамата са наречени „безбожници“, „подбудители“, „върли социалисти“. Разликата е само в годините, които дават предимство на по-малкия брат.

Шумен се славя със своята възрожденска история. И не само с минала слава — но и с революционно настояще. Тук апостолската работа на Васил Коларов, Еню Марковски и Вичо Папазов е дала своите плодове — пролетариатът започва да живее и да се бори според своите класови закони.

И неминуемо възниква въпросът — случайно ли изключеният ученик се насочва към Шумен? Едва ли. Станке е могъл да се запише и в други педагогически училища, по-близо до Дупница. В Шумен не е познавал никого, за да разчита на помощ или издръжка. Тогава защо Станке се насочва към северния град?

Ако човек не сведе идеалите си до факти, до тяхното реализиране, те ще останат пожелания. Тая перифразирана мисъл на Ленин твърде много подхожда за деятелната натура на младия дупнишки социалист. Станке вижда своето призвание не само като

просветител, но преди всичко като човек, който е превърнал социалистическите идеи в свое верую, в своя съдба.

Той отива в Шумен да продължи образованието си, когато социалистическият идеал действа магнетично не само върху интелигенцията, но и върху работниците. Значи това е време за къртовска работа сред масите, борба за пролетарски синдикати и откъсване работниците от влиянието на буржоазията. Тук Станке хем може да приключи педагогическото си образование, хем да намери поле за социалистическа изява.

Така през есента на 1906 година бедният дупнишки младеж потегля за Шумен. Носи със себе си два документа. Единият за училищните власти, запечатан, с подписа на директора, другият — от дупнишката партийна организация. И двата легитимират изключения гимназист с неговите полюсни страни — тая на безбожника и тая на революционера-социалист.

Но и шуменските тесни социалисти знаят нещичко за него. За участието му в пернишката стачка, за богатите му познания. Затова го приемат с доверие и грижи, помагат му да се запише в училище. Свежестта на спомена на Иван Даулов възвръща поне частица от живота му в северния град.

„Дъждовен, мрачен есенен ден на 1907 година. В малката къщурка моята майка напрягаше последни усилия над тъкачния стан, за да довърши платното на чорбаджините и с припечелените няколко гроша да набави оскъдната трапеза на 8-членното ни семейство. Аз, малчуганът тогава, помагах с каквото можех.

Скрибуцащата врата се отваря. Влиза брат ми Григор, придружен от непознат набит младеж, с черна пелерина, на главата фуражка с герб не като този на нашенските училища.

— Майко, водя ти нов член на нашето семейство да сподели оскъдицата и грижите ни — Станке Димитров. И той като мене е от III курс на педагогическото училище. Изключен завинаги от Кюстендил, дойде да продължи ученето си тук. Другарите му тесни социалисти го отпразвиха сред нас.

— Добре дошли в нашия дом, синко — посрещна го майка ми. — Общата участ с моите синове, също преследвани от полиция и учители, мекерета на чорбаджиите, ще ни сближи. Не ще се стеснявам, че не мога да ти предложа нужните удобства.

— Бъди спокойна, майко. За мене тази среда е най-мила, най-близка — отговори Станке с весел, но с привличащ властен тембър на гласа си.¹⁸

Шуменското педагогическо училище е малко, по една паралелка от всеки курс. И затова идването на нов ученик се коментира широко. Особено причините за неговото идване. Така е и със Станке. „Най-после — спомня си Жеко Йорданов — се установи, че климатът в Кюстендил не бил благоприятен за разклатеното здраве на този ученик и лекарите му препоръчали промяна на климата.“¹⁹ Разбира се, ръководството на училището знае истината, но все пак една такава версия би го предпазила от някои излишни неприятности.

И тук Станке грабва симпатиите на своите съученици с богатата си ерудиция, с големите си познания. Тия синове на занаятчийци, дребни служители или пролетарии, дошли да продължат възрожденските традиции на града, виждат в негово лице обаятелен, с остър ум, политически начетен и със силен характер младеж. Жеко Йорданов си спомня: „Скоро всички ученици разбрахме, че при нас е дошъл всестранно образован другар, който във всяко отношение превъзхожда всички ни.“²⁰

Станке внася друг ритъм в училището. „С младежки жар и ентузиазъм ни говореше за бъдещия велик ден на пролетариата, когато няма да има експлоатация...“²¹ Той събира ученици в Даулови и съществуващият просветителски кръжок го превръща в политически, в „Ученическа социалдемократическа група“.

Сякаш всичко се повтаря както в Кюстендил. И мотивите за наказанията са почти същите: „Съветът го наказва по т. III, параграф 120 от правилника на средните училища за бяганя няколко пъти от молитва“. Само няколко дни след поставената дата — 12. II. 1907 г. — нервният почерк на курсовия му ръ-

ководител отново напомня: „Съветът повторно го на-
каза“²²

И в тия напрегнати ученически дни с постоянен недоимък при него идва „жълтата гостенка“. Тревожната вест нахлува в дома на майка му баба Санда и тя обикаля другарите му. Трябва да напусне училище — лечението е неизбежно. Очите на майка му са насочени към единствения санаториум за гръдоболни в Троян. О, тая майчина себеготовност! И тая неизменна обич на другарите му. Те ще направят всичко, за да уредят приемането му в санаториума, да платят неговото лечение. Но и Станке им отвръща с истинска признателност. „Твърде много беше благодарен и признателен на няколко другари — спомня си Костадин Златков, — които му събрахме помощ да отиде в санаториума за гръдоболни.“²³

Трите месеца, прекарани в санаториума след 27 февруари 1907 г., когато напуска училището, са изживяни по новому. Режимът на лечение, боличната обстановка променят неговия начин на живот. Вместо бурните и безкрайни нощи на спорове и диспути, на апостолски скитания — лекарски режим. Тук животът си има свой ред. Станке диша чистия въздух сред троянските гори, стриктно изпълнява лекарските предписания, вярва в хуманитарната медицина. В настроението му няма психически обрати. Мисълта за бацила на д-р Кох, който разяжда крехкото му тяло, отстъпва пред силната воля за живот. И пред една истина, която той често повтаря: „само социализмът е тази медицина, която ще излекува обществото от заболяване“.

Коварната болест, която може да съсипе и наруши напълно равновесието и на възрастния, при Станке сякаш е безсилна. С разрешение на лекарите върху масичката му стоят купища книги. И през юни, когато се връща в родния си град, пак изпълнява лекарските предписания — поема към романтичния водопад над Самоковището. Но младият социалист има и свои рецепти. Неговият другар от детство Станке Досев, който винаги го придружава в излетите, си спомня: „Предложи ми да го придружа и ми обеща

да ми чете „Работнически вестник“, „Ново време“ и други подобни книги.“²¹

Първият излет е само със съименика му, но през втория и следващите компанията става по-голяма и по-пъстра. Тогава той разгръща страниците на „Анти Дюринг“ от Енгелс, „Основите на социалдемократията“ от Кауцки, „Жената и социализмът“ от Бебел. Не само чете, а и задълбочено обяснява.

Просто учудващо е как прогризаното от туберкулозата тяло може да има толкова воля и умствени сили. Разбира се, пиететът към политическите знания у Станке не е временен. „Случвало се е — спомня си Станке Досев, — неделен ден да дохождат повече другари и тогава обикновено провеждахме беседа по въпроса за работническото движение у нас и в чужбина. Ръководител на тези импровизирани беседи беше Станке. Той ги провеждаше така умело, че присъстващите оставаха винаги предоволни.“²²

После отново идват безсънни нощи. И пак сбирки, сказки и беседи. Познатият „размирник“ от Дупница не само се дипломира с отличен успех, но и оставя следите на траен духовен тласък у другарите си от Шумен. За да има право неговият съученик Жеко Йорданов петдесет години по-късно да каже: „Ето защото при завършване курса на педагогическо училище болшинството от завършилите бяхме убедени социалдемократи.“²³

А сега накъде? Години по-късно неизбледняващата му памет припомня: „В 1908 г. трябваше отново да се заема с управлението на печатницата. След една година аз бях принуден да я напусна завинаги, тъй като предприятието фалира.“²⁴

Освен иденте на брат си Станке се заема да продължи и първата му професия — учителството.

Митарствувал из Шумен и Кюстендил, Станке Димитров не се откъсва от борбите на пролетариата в родния си град. При една среща с Крум Марков в София той се интересува от всичко. „Отрупа ме с много въпроси за състоянието на класовото пролетарско движение в Дупница, за партията и пр.“²⁵ И все

мечтае по-скоро да се завърне при старите си другари.

В края на 1909 г. дулнишката партийна организация навършва девет години. За живота на един човек това е преддверие, пролог в голямото пътуване към него. Но за една пролетарска организация, която е призвана да руши стари кумири, да развява знамена и вещае бури, тия години не са съвсем малко. Ето и равносметката: разгром на общоделците, създадени работнически синдикати, избран класов състав, няколко стачки. А още колко прегради трябва да преодолява, за да се докосне до Марксовия социализъм.

И така, току-що завърнал се в родното гнездо, Станке дава нов тласък на организацията. А знае се какво може да върши тоя младеж с неизтощима жажда за тържеството на пролетарския идеал: организира събрания, митинги, манифестации. Това са външните обстоятелства, които неговите биографи изреждат с педантична точност. И забравят да надникнат в душата на едва оцелелия от болестта младеж.

Оцелял? В ония времена лекарите трудно могат да изрекат тая дума. Смъртта на брат му идва на тридесетата година. Значи болестта не е така лесно победима. А това може да предизвика такива психически обрати, че и най-силната натура да рухне. По-късно в едно писмо Станке ще напише, че пред светлия идеал на социализма и болестта му отстъпва.²⁹ Ето откъде идва жизнеността на тоя млад човек — от безпределния му стремеж да служи на хората.

А сега Станке има и хуманна професия. Близо три години ще учителствува в близкото до града село Тополница. Значи предстоят напрегнати дни в името на просвещението на хората.

Малката стая на новопостроеното училище, която служи за канцелария и дневна на двамата учители, се превръща в един неподозирано богат свят. Не само тоя, който разкриват книгите, изпълнили цялата училищна маса. Сам Станке се заема да отглежда плодовете на знанието.

В архива му се пазят тетрадките, които е докосвала ръката на учителя. Това са неговите развити уроци, учебни конспекти за децата от първо до четвърто отделение. Времето е запазило първите му думи, с които като изкусен магьосник ги повежда от тъмната гора на невежеството към оня мъчителен и труден изгрев на знанието. Петдесет и три деца, натъпкани в една стая, са поставени на силно човешко въздействие.

„Ние винаги го заварвахме в извънучилищните часове да чете“ — пише в спомените си Васил Богоев.³⁰ Само преди четири години в мотивите за изключването му от кюстендилското педагогическо училище е отбелязано: „Изобщо той не е за учител“.³¹ А още от първите си дни Станке оставя неизличими следи в крехките души. В осанката му, в гласа му, в мислите му има нещо артистично, пленително, бащинско. Децата са твърде малки, за да разберат неговия идеал, но към него наля се върви чрез знания, чрез разкъсване плътните завеси на невежеството, чрез свободния полет на духа.

Свежата памет на някогашните малчугани напомня за атмосферата, която е създавал около себе си: „Той не прилагаше боя като средство за възпитание, беше много възискателен, държеше за дисциплината и чистотата в класните стаи.“³² Зад тая къса характеристика се крие възпитателната позиция на младия педагог. Защото синът на папукчията нанстина е възнамерявал да приеме учителското поприще като своя съдба. „Станке бе един от най-добрите наши учители и педагози. Такъв педагог той се прояви навсякъде, където трябваше да работи.“³³ Тая мисъл на Георги Мартинов ни насочва и към с. Лютиброд, където бащата на бъдещия генерал Иван Кинов ще го приюти като учител за пет месеца. И не само в учебните стаи, но където и да работи с деца Станке показва блестящи способности на педагог. Ако отскочим в бъдещето, в годините на Първата световна война, като чиновник от интендантския магазин той организира училище в с. Рупел. В деня на откриването през септември 1917 г. до високопатрио-

тичната реч на капитан Б. Иванов блесва сгъстеното слово на Станке:

„Почитаемо събрание! Малкото тържество, което току-що премина по случай построяването на една паянтова училищна стая за рупелските деца, е първата просветна звезда, която изгрява над с. Рупел след пет века духовен мрак. Нека това училище да просвети душите на тия малки, шеуки, но будни деца, да заобичат книгата и да осъзнаят силата на знанието. Малокултурността и непросветеността за тварят вратите на напредъка, а отварят вратите на мракобесието. Да живее просветата! Да живее културата!“³⁴

И тук, в с. Тополница интелектуалният му бунт зрее, противопоставя се срещу религията, срещу ретроградното в живота. Отказва да води учениците си на черква. Преди да стигне до училищните власти, „безбожието“ на Станке смущава родителите. Тия добри и простодушни селяни се учудват как може той авторитетен, умен човек да не вярва в бога.

Идват часовете и за бащите, макар старото дърво да се превива трудно. „Станке започна да донася от града в селото литература: вестници, брошури, каквито не бяха получавани до неговото идване — спомня си Васил Богоев. — Той ги даваше на някои по-прогресивни селяни за прочитане.“³⁵ После отваря приказка за политиката. И все така незабелязано, докато дойде преломът. „На другата година се заговори, че и други от селото са станали социалисти.“³⁶ Компанията от „луди глави“ се увеличава и в това сиромашко село. Шепата социалисти, все бедни и голи селяни, застава гласно срещу чорбаджиите. Най-злостният от тях Стоимен Биков злобно се заканва: „Тесният социалист си е много разпасал пояса, но ще му стане така тясно, че не знам откъде ще си отиде.“³⁷

Наистина тясно става на Станке в селото, но не от заплахите. На учителските конференции в града отиват да го слушат работници и селяни. Училищните власти са в паника, изводът на околийския на-

чалник е един — да му се отнеме правото на учител. Но вече е късно — дупнишкият пролетариат го е приел за учител по класова борба.

Издигнат за секретар на дупнишката партийна организация през 1910 г., Станке Димитров бързо овладява спецификата на организаторската работа. „Отсъствието на Станке от заседанията на местния комитет на партията — спомня си Крум Марков — се чувствуваше винаги най-силно, защото той беше душата на партията и умът на всички наши решения, прояви и действия.“³⁸ Първомайски акции, манифестации, демонстрации в защита на същните нужди на пролетариата, пълно трудово законодателство, свобода на сдруженията; общинско самоуправление.

В тия гневни изяви на пролетариата наред със Станке върви и майка му. В тях има нещо много близко със сцените в романа „Майка“ на Горки. Като Пелагия Ниловна и баба Санда се страхува за сина си, и тя обикаля външната врата, за да не влезе неканен гостенин. Докато не заживее с иденте на сина си и стане майка на всички. „Баба Санда ни обичаше като майка. Даже някои я зовяха майко“ — възкликва дупнишкият тесен социалист К. Златков.³⁹

Можем ли да си представим как у тия младежи целебно са падали нейните думи върху раната от първите разочарования и неуспехи: „Не бойте се деца — успокоявала ги тя, — ако сега ни се подиграват чорбаджите, то когато и да е нашата партия ще победи и ще им навие вратовете.“⁴⁰

Наистина, когато социалистите се броят на пръсти, тая неука жена носи червеното знаме на първомайската манифестация, без да се стеснява „от еснафската обстановка, която не споделяше и рязко осъждаше такава революционна проява“.“⁴¹ Това дава кураж на сина, твърдост на неговата решимост. Станке организира синдикални сдружения, партийни сбирки, поддържа тясна връзка с прочулия се млад синдикален деец Георги Димитров. Търси неговия съвет и помощ, запознава го с дупнишките дейци. Ето споменът на Владимир Радев:

„По това време работех като председател и касиер за обушарската секция към общия работнически синдикат. Назряваше вече обушароката стачка. Често пъти ходих при Станке Димитров за съвет. Той се усмихваше и казваше: „Радев, трябват ни повече усилия да сплотим обушарските работници в борбата им за по-добри битови условия и по-висока надница. Бих искал да те запозная с големия профсъюзен деец Георги Димитров, за да те осветли по някои въпроси на съюзната работа.“⁴²

Сам Станке разбива инерцията на занаятчийското мислене. Крум Марков, бъдещият помощник-кмет на Дупнишката комуна, свидетелствува: „Станке сътрудничеса в сп. „Ново време“. Първата му статия прочетох с възхищение. Срегнах го и му изказах радостта си от това и го похвалих. Той обаче остана недоволен, защото не беше никак по похвалите.“⁴³

Наистина от тия години в „Работнически вестник“ често се срещат материали за Дупница, подписвани с инициали Ст. Д. или само Ст. Срещат се из страниците и на теоретичния орган на партията сп. „Ново време“. В кн. 1 от 15. I. 1911 г. на стр. 85 четем: Ст. Тодоров, „Просветата и дисциплината в нашите организации“. И по-надолу: „... работническата класа у нас е достигнала в своето развитие като класа дотам, щото да може да поеме определената ѝ от историята мисия — да участва в освобождението на човечеството от робството, което се поддържа в една или друга форма.“⁴⁴

Да поеме определената от историята мисия! Авторът стига до тоя извод въз основа анализа на стачните борби и оформящия се у нас индустриален пролетариат. Това изисква засилване на политическата просвета и дисциплина, които според Станке са в тясна диалектическа връзка: „Издигане съзнанието на работниците — това е работа на работническата социалдемократическа просвета, което ще рече, че без просвета дисциплината е невъзможна.“⁴⁵

Птицата е набрала сили за полет.

Ранната младост на Станке Димитров става възел от лични и обществени изяви. Да го кажем и с

думите на неговия съгражданин и партиен деец Христо Георгиев: „Надраснал всички ни със своя интелект и солидна общественopolитическа подготовка, с колосален авторитет, с безупречен морал и с високо чувство на партийна отговорност, той имаше вече завидните качества на професионален революционер.“⁴⁶

ТРЕТА ГЛАВА

В АВТОБИОГРАФИЧНИТЕ СИ БЕЛЕЖКИ, ПИСАНИ ГОДИНИ ПО-КЪСНО, СТАНКЕ ДИМИТРОВ НЕ ОСТАВЯ НИТО РЕД ЗА ТРИТЕ ВОЙНИ. НЕ ЗАЩОТО НЕ ЖИВЕЕ СЪС СПОМЕНА ЗА НАЦИОНАЛНИТЕ ТРАГЕДИИ НА БЪЛГАРИЯ. ПО-СКОРО ОТ БОЛКА. ПРЕЗ СЕДЕМТЕ ГОДИНИ НА ВЪРХОВНО НАПРЕЖЕНИЕ НА НАЦИЯТА С УДОСТОВЕРЕНИЕ № 215 военните власти го зачисляват в редиците на „нестроевака“!

Наистина синът на дупнишкия папукчия няма възможност да се увенчае с бойна слава, не записва поредица от подвизи, както много български войници. Той не се нарежда в никаква йерархическа стълбца. По време на Първата световна война е обикновен интендантски чиновник. Още по-точно — помощник-магазинер на военен склад. По силата на своето въздействие обаче той е имал реалната власт над войника. Малцина са ония военачалници, които могат да му съперничат в това духовно въздействие над войнишката душа.

В тоя факт няма нищо абсурдно.

Прусашката военна дисциплина, неизбежен спътник в нашата войска от миналото, като в желязна клетка заключва творческия дух на стотици хиляди млади хора. Станке, освободен по болест от военна служба, не изпитва мачкащия ваял на уставите и на сложната военна йерархия. Дори през годините на мобилизацията прусащината при него стига само като рикшети. Просто съдбата на „нестроевак“ му помага поне отчасти да се размине с грубостта, предназначена за масата на подчинените.

А в същото време вдъхновеният тесен социалист се стреми към казармата, търси допир с фронтовете. В тях вижда оная сурова школа, която му помага да се вглежда в себе си, учи се да разпознава новешката душа и характер, да поставя волята си на изпитание в условията на трудни обстоятелства.

Преди това Станке Димитров не е работил с толкова много хора, събрани на едно място. По пътищата на войната е друго. В тила или на позиционните фронтове той среща разочарование и покруса, но и подвиг или закана за възмездие. И от нестроевака се ражда „генералът“ на антивоенно настроените войнишки маси.

През октомври 1912 г. указът на царя за обявяване война на Турция го сварва в Женева, където от три месеца учи право. Младежката жажда към знанието трябва насилствено да бъде прекъсната. Като син на своя народ студентът по право дочува в себе си „гласа на родината“. Женевският възпитаник изживява искрено патриотичния устрем за освобождение на брата-роб. Някои от писмата му до негови близки приятели са изпълнени с всеотдайната младежка готовност да се срещнат сред окопите.² Това искрено въодушевление, обхванало българските студенти в Швейцария, може би най-точно е документирано от неговия другар Коста Петров. Също студент по право в швейцарското градче Шо дьо Фон, в дневника си от 5. X. 1912 г. той пише: „Днес пристигна телеграма, че сутринта в 7 часа в България е обявена война, че е излязъл царски манифест, с който открива войната и повелява на войниците си (?) да навлязат в турска територия. Тая вест ни ни изненада нас, българите, обаче всички настръхнаха. Вечерта цяла нощ не мигнах и плаках като дете.“³

Тоя синовен изблик е твърде показателен. Като своя другар и Станке желае в решителните часове да се слее със съдбата на народа, да даде своята дан във върховните му усилия, които ще учудят света. От Женева младежът социлист добре разграничава истинския патриотизъм на народа от шовинистичната истерия на българската буржоазия. Затова той има нужда да бъде при него. И с него.

Месец по-късно, на 6 ноември Станке Димитров напуска прочутата столица и нейната алма-матер, за да поеме своя синовен дълг. Но останалият още като юноша глава на семейство няма да се нареди под бойните знамена на нацията. Родният град, обез-

люден и притихнал, му става бойно поле, а жените, възрастните мъже и децата — негова армия.

Всъщност тия думи не са казани в преносен смисъл. Българският войник, тръгнал на подвизи и смърт, за да освобождава поробени братя, усеща нещо нередно в политиката на монарха. Партията на тесните социалисти още преди войната вижда маневрите на кобурга и започва да издига други лозунги: на мира, братството и балканската федерация. Те се чуват по митинги и събрания, в Народното събрание и партийната преса. В Дупница техният най-ревностен глашатай е оглавият местната партийна организация Станке Димитров.

Младият социалист не вижда кървите по „марсовите полета“, не произнася победоносното „ура“ през първите дни на Балканската война, но изживява трагедията на майките, на стотниците инвалиди, на грохналите старци и самотни домове с черен креп. И разбира: последниците от войната навсякъде са трагични. На фронта те се заплащат с кръв, а в тила — с разруха, бедствия и сълзи.

Над България висне национален погром.

Ако се позовем на народната памет за мрачните дни на 1913 г., атмосферата и в Дупница напомня истинско мъртвило. И сред него — оптимизмът и борбеността на един младеж. Като стотниците тесни социалисти и той е въоръжен с лозунгите на своята партия. Затова не подхранва хората с утешителни илюзии, не подслажда горчивия хап. За него войната не е природен закон, нито пък мирът е някакъв божи дар. Тя е не само бедствие и национална трагедия, но и престъпление. Тогава?

Паметта на времето възстановява много детайли. Младият социалист открива в града партиен клуб: донася от дома си печка, маса, личната библиотека. И с тях — целия си дух на „антивоенен генерал“. Жени, старци, деца нахлуват в клуба. Какво им е говорил Станке? В тия размирни години те го търсят с питащи очи: защо нашите мъже, братя и синове са изпратени на явна гибел?

Уж отговорът за хората е ясен, а всеки ден отново идват в клуба. „Той така говореше — спомня си

Ерма Леви, — че за мен клубът стана най-любимото място.“⁴ В думите, в патоса му има нещо по-различно от шумните вестникарски писания. Тук във вътрешността на страната, по призива на партията той става тръбач на мира. Издигнал се над вестникарската пропаганда и династичните амбиции на монарха, гласът му разкъсва завесата на патриотарството. И не се уморява да сочи безсмислието на войната, да организира народния протест и борба.

В тия усилия на Станке и другарите му трябва да се види началото на женските бунтове в Дупнишко. Сега с жените и старците, утре на фронта — с изпратения на гибел войник.

Още не отдъхнал от балканските войни, народът е пред прага на друга, още по-разрушителна — Първата световна война. Тя обхваща Азия и Европа. Машабите на бойния театър стават фантастични — по суша, въздух и море. И над двата континента. Зеешите дула на смъртта поглъщат жизнените сили на десетки народи. Това безумие на самоизстреблението призовава по фронтовете милиони мъже и материални сили. А кога и колко от тях ще се завърнат по домовете си живи — това никой не знае. Световната война е в началото, бойните действия продължават.

Заела антивоенна позиция още преди първия изстрел, партията на тесните социалисти става водеща сила на революционния подем и антивоенните действия в страната. Сам Станке придружава пристигналния в страната болшевишки функционер Самуил Григорович Баучидзе.⁵ Изпратен лично от Ленин, Баучидзе предприема обиколка и разяснява отношението на болшевиките към войната, мира и революцията. Това са първите антивоенни уроци за младия социалист, чути от болшевик.

През лятото на 1915 г. правителството на Радо-славов обвързва България със силите на Централния съюз, против нейните интереси. На 11 септември, в 01,00 часа започва първият мобилизационен ден. Хиляди мъже и младежи обличат войнишките дрехи на редници и офицери. Сред тях са призовани и две хиляди осемстотин и петдесет тесни социалисти.⁶ По-

вечето от тях са обикновени редници, но има и запасни подофицери и офицери, които отговарят за съдбата на цели взводове, роти и батареи, разбират болките и ропота на войнишката душа. Тук всеки е не само военнослужещ, но и едни от тия фактори, които влияят върху душата на войника със спасителната идея за мира.

Из окопите на южния и северния фронт се намират получените вече слава партийни трибуни Петко Енев, Крум Пастърмаджиев, Антон Иванов, Гаврил Генев, Замфир Попов, Яко Доросиев, Вълчо Иванов, Христо Михайлов, Георги Дамянов...

Някъде по пътищата на войната е и Станке Димитров.

Макар и освободен от военна служба, в тия дни на върховно изпитание на нацията той е мобилизиран в 7-и интендантски магазин на 7-а рилска дивизия. И става частица от нейната биография, от нейния боен път — на подвизи и изпитания.

„Когато нашата част се настани в с. Рупел — пише в спомените си Крум Денев, — там заварихме, устроили се навярно още през лятото на 1916 година, 7 базисен продоволствен склад, етапната рота, която го обслужваше и походните фурни на 7-а рилска дивизия. В този 7-и базисен продоволствен склад служеше Станке Димитров.“

Младият чиновник от интендантската част няма да влиза в люти сражения и ръкопашен бой със съглашенските войски. Призован с указ на царя, той е против войната; пропагандира лозунгите на партията за мир и разбирателство. По посока на фронтната линия, в района на Демир хисар и Дойран неговият служебен дълг го среща с войниците от II българска армия. А тя не е малка — две дивизии, пръснати от Беласица до Дойранското езеро. При това интендантският служител поддържа връзка с ЦК на партията, изпълнява указанията на Благоев, Димитров, Кабакчиев, които оглавяват антивоенната дейност във вътрешността на страната.

Вярно е, българските тесни социалисти не са още болшевики, не стоят на ленински позиции по основните въпроси на пролетарската революция, не изди-

гат глас за превръщане империалистическата война в гражданска. Но това не намалява революционната им дейност, която се изразява в борба за мир и защита на непосредствените интереси на трудещите се.

Станке Димитров, както и другите тесняци на фронта, се въоръжава със становището на ЦК за войната и с неговите лозунги, подготвя се да влияе върху поведението на войника. Като партиен инструктор търси начин да направи антивоенните прояви по-смели и организирани. По невидимите канали на конспирацията се снабдява с предложението на партийната парламентарна група за организиране прехраната на населението, с протеста до бюрото на Втория интернационал срещу социалдемократическите партии, които поддържат войната. Ако повечето от командирите общуват с войниците чрез заповеди, Станке се стреми изцяло да се потопи във войнишката маса. Външно е незабележим, но зад всяка стъпка към войника е кондензирал силна и целенасочена воля. Призовава в името на мира, но и взема мира като съюзник в бъдещата революция. Затова дава примери с Русия, припомня думите на Дядото: „След общата война иде революцията в Европа. Нещо повече: сред разгара на войната, сред „почетното“ общо взаимонизстребление можем да очакваме избухването на революцията“. Партийният агитатор се стреми да вдъхне увереност, че краят на кръвопролитнието зависи от самия войник, който трябва да употреби оръжието си „за катурване на своите противници и тури край на кървавия строй“

В интендантската част на II армия, където служи Станке, всички са изстрадали хора от народа. Както началникът на склада поручик Христо Атанасов, родом от Батак, така и началникът на обслужващата рота капитан Михайлов имат реален поглед за събитията. И двамата, минали над петдесетте, проявяват симпатии към младите и особено към прогресивните войници. Поручикът е „строго морален“ капитанът, започнал служебната си кариера от фелдфебел, винаги е уважавал честните интеллигенти. И тъкмо интендантският служител, спечелил симпатиите на войниците, им е нужен — с неговата наче-

теност и човешки обноски, с трезвия размисъл и сърдечност.

Затова помощникът на поручик Атанасов не е „господинът“ или „интелигентът“, а просто Стефан, Хаджията или даскалът от Дупница. А това е сигурен знак, че не съществува „ледена стена“ между него и войниците. И точно в тия години, когато облечените във войнишки дрехи народни чеда дирят истината за войната и пътят към дома, тоя 26-годишен мъж, облечен не като другите, а в обикновен брич, ботуши и австрийска полушубка, се отличава и с нещо друго: „по начина на отговорите, по бързината на положителните разпореждания, по енергичния почерк, по походката“. И особено с „огнения блясък на малките си тъмни очи“.⁸ И с някаква прозорливост. Може би прозорливостта на конспиратора, качество, което през годините на фашизма ще се открие с пълна сила.

А Станке започва антивоенната си дейност съвсем естествено, без дори да се замисля върху значимостта на действията си. Като пътува във вътрешността на страната или приема идващите ешелони той получава писма, вестници, поръчки на войници до близките им. Дори някои от неговите земляци или близки другари му се доверяват да надникне в редовете. Зарядът в тях е друг — поплак и покруса от грабежите на разни „тилови герои“. И тъжна изповед, която напомня песенните елегии от робството.

Но не само стенание. От простичките думи на жените, старците и децата струи гняв и протест: проклинят богатите, наричат войната „хайдушка“, призовават мъжете да напуснат окопите и да осигурят прехраната на семействата си. Уж по един и същи начин изпълват сгънатите листове, но тия думи по-силно се набиват в паметта. Станке ги прочита на срички и те дълго барабанят по слуха, променят блясъка на очите и незабелязано отпуснатите ръце се свиват в юмруци.

За масовик като Станке Димитров тая близост е достатъчна, за да предизвика изповед, да ги накара да му се доверят, да му повярват. И всичко, което по тайни канали идва при него — „Работнически

вестник“, призивите за мир, дебатите в парламента — всичко става достояние на войниците.⁹ И все по-често, разбира се, „по служба“, те се отбиват в църквата на село Рупел, в помещението на базисния продоволствен склад. Те не застават пред свещеника до олтара, не се вглеждат в стенописите на купола, а незабелязано влизат в станчката на помощник-магазинера. И не от устата на божи служител, а от човека с бледото от маларията лице чуват тихо, пророчески: „Светът няма да загине! Руските братя зоват за мир!“

След руската февруарска революция избуява надеждата за мир. Нейният заряд става двигателна сила във вътрешността на страната. За партията на тесните социалисти тя е „блестящ пример за това, как измъчените и угнетени народни маси разрушават тронове и унищожават оковите на робството“, за да извоюват мира.

Върху тая мисъл от декларацията на парламентарната група Станке развива своята пропаганда. След всяка негова дума, след всеки възторжен жест жаждата на войниците да се върнат по домовете си им изглежда осъществима, краят на войната — реален.

Към средата на ноември 1917 година в 7-и базисен склад на дивизията пристига продоволствен транспорт от десетки камioni. Ешелонният командир, един поручик от запаса, оставя в станчката на Станке „цяла връзка с вестници“. Само минути след това те попадат в ръцете на войниците. Големите съобщения за руската революция в „Работнически вестник“ се набиват в жадните им очи. „От тия вестници — спомня си Крум Денев — за пръв път узнахме подробности за първите искри на революцията в Петроград и Русия“.¹⁰

Известията за шурма срещу руския царизъм мобилизират войниците. Въоръжен с нови факти, Станке търси срещи, тайно събира доверени войници. Не само да стане съпричастен на възторга им, но и сам да изживее великата радост. Крум Денев си спомня: „Стефан получи крила, ако още да не беше се отървал от маларията.“¹¹ И развълнувано добавя: „Ве-

чер, когато е виждал през прозорчето, че при мен няма други войници, Стефан идваше да ми съобщи някоя новина.¹² При тях срещи с военния техник по поддържане пътя Дупница — Демир Хисар се ражда идеята за създаване на войнишка сатирична група. Нейният ръководител Крум Денев пише в спомените си: „Всяка политическа проява, която ставаше във воюващите страни, веднага намираше място в песничките. В тия песни са засегнати крал Никита Черногогорски, Петър Сръбски, Константин Гръцки, Николай II, Фердинанд...“¹³

И тук се чувствува присъствието на партийния деец. Той отблизо следи въздействието върху войниците, сам дава идеи за антивоенни текстове. Но дейността на Станке остава в сянка от погледа на щаба и секретните служби. Доверието, което си спечелва, се превръща в гарант за неговата конспиративна дейност. Прекомерната му заетост в склада е сериозно алиби. Той не обича да общува с непознати хора, избягва срещи с кадровите офицери. Честото му боледуване и намесата на д-р Стефанов от 6-а етапна болница го правят „безопасен и невредим“

А Даскала или Хаджията, слял се с войнишката маса, безшумно си върши своето. Неговият теноров глас разпалва сърцата, събужда надеждите. Корницата на „Голият човек в изкуството през вековете“ прикрива десетки позиви, излезли изпод неговата ръка. И незабелязано оставени край кухнята, до складовете или до обора на конете. С тях Станке призовава към решимост: „Братя, тази война е против вашите интереси! Да последваме примера на руските си братя!“

Периметърът на дейността му се простира в дълбочината на фронта — от поречието на Струма до Дойранското езеро, от полите на Беласица до Демир Хисар. Като продоволствен служител на II армия той често влиза в досег с войсковите части, пръснати от рупелското дефиле до южните поли на Беласица. Войникът с бледото лице и ниския ръст, едва изпълнил войнишките дрехи без пагони, разкрива истината по фронтовете. За началството той е само „продоволственикът“. Но за войнишките комитети — ин-

форматорът, идейният другар, чиито слова са извор на вяра, подтик за борба. „Тук той е инструктор на партийните куриери на фронта, организатор на разузнаването на фронта.“¹⁴ Тая дейност е свързана с много находчивост и рискове. Изгражда цяла мрежа от куриери и информатори, които незабелязано вършат своята работа.

Разбира се, в литературата за войната има и други примери за силни антивоенни изяви. Но дейността на Станке изцяло е подчинена на законите на конспирацията. Наистина славата му ще дойде покъсно, но и тук на фронта талантът му на конспиратор се проявява блестящо. Все по-често шабните служби се оплакват, че духът на войника е спаднал, че откриват позиви, но не могат да попаднат на следа. Партийният инструктор е ловък и неуловим. Той поддържа връзка с мобилизираните в Левуново Борис Хаджисотиров и Димо Хаджидимов, с редакцията на „Работнически вестник“, с тесните социалисти от армията.

Стигне ли до пропагандата на партиен документ, Станке преодолява всякакви прегради. И колко силно се откроява единството между думи и дела. Станке се запознава с манифеста на ЦК, озаглавен „Работници и дребни стопани от градове и села...“. Тоя документ, излязъл от огненото перо на Георги Киров, попада на темпераментния партиен деец. Човекът, който се учи от образния и остър език на Майстора, сега изцяло е погълнат от думите му. Условиата на фронта не позволяват ярка патетика. Фразите му са сбити, но енергични. Той спокойно изслушва войниците, но и предпазливо ги насочва да мислят, да тълкуват събитията. Неговият стил изцяло е в противоречие с военната риторика. Всяка негова дума е сгрята от чувството на близост — напомня, че освен сражения, кърви, смърт има и мирен съзидателен живот. Зове на борба за прекратяване на кървите, за мир и Балканска федерация. И повикът му за връщане по домовете засилва протеста по фронтовете. На него не могат да се противопоставят нито шабът на армията, нито суровите закони.

Още през декември 1917 г. щабът на армията изпраща окръжно до всички цензурни комисии в полковете, с което ги задължава зорко да дебнат за всяка революционна проява. Командирът на II армия генерал Нерезов и неговите помощници стриктно изпълняват заповедта. Засилват претърсването на отпускарите, подлагат ги на разпит. Дават ход и на военно-полицейските служби, които създават такава атмосфера и методи, че за всеки миролюбив глас се предвижда смърт или затвор.

И отново се проявява силният характер на Станке, жаждата му за пълна осведоменост за събитията по фронтите. В спомените си Крум Денев с възхищение пише: „Той имаше винаги точни сведения за огневите точки на фронта: за оголяването на войниците, за ходенето с налъми в окопите, за бунтовете в полковете, за разстрелванията, за бруталността на германските военни към българския войник и пр.“¹⁵ Всичко това му помага да бъде действителен, да дава верна информация, да взема предпазни мерки.

Генерал Нерезов има основание да се гневи. Той подлага на наблюдение всеки съмнителен войник. Освен полицейските методи генералът се заема с нови начини на действие срещу „рушителите на реда“. Заповедта му от седем точки прилича на методическо ръководство за „потушаване размириците“ и указание по инсцениране на съдебни процеси.

Нерезов дори разработва план-конспект за беседите, в които изрично трябва да се засегне „революцията в Русия“. Той е силно раздражен от действията на тесните социалисти и земеделци в поверената му армия. „И сега има партии — гневи се генералът, — които ще се продадат и отпочнат да проповядват против държавния строй. Подобна партия е змия в пазвата и трябва да се задуши в началото.“¹⁶

Така във II армия се противопоставят два метода — на царския генерал и на партийните агитатори. Два различни подхода, които се самоизключват. Арестите, съдебните процеси не са в състояние да изплашат войниците. Офицерските беседи изглеждат ялози и глухи. И обратното — думите на тесняците,

и тия на Станке, раждат перспектива. Те умеят д се докоснат до войнишката душа.

Ето само един пример. Командирът на 3 картеч на рота от 68 пехотен полк поручик Георги Лещан ски стриктно изпълнява указанието на своя генерал — сохота произнася своите речи. Но после сред войниците редникът Григор Паликарски го оборва. Всъщност това е оня печатар от печатница „Изгрев“, който някога участвува в кръжоците на Станке. Изслушал назидателната реч на своя ротен, войникът го иронизира: „Защо поручикът не посочва изхода от това положение. Нека ми даде думата аз да му разправа какво става в съюзните държави. Революция и във Франция, и в Англия, и в Германия. От войната България задлъжня много. Имаме вече 8 милиона лева борч и от цялото национално богатство ни остават само два милиона.“¹⁷

Фактите са по-силни от всяка патриотарска реч.

Станке е неуморим. Интендантският склад се превръща в таен щаб на агитаторите. Той пише позиви, изпраща писма, изяснява събитията в Русия, разпространява Декрета на мира на съветските комисари. А пред селяните от с. Рупел заявява: „Ще дойде време, когато народите, победени и победители, които носят на плещите си ураганите на тия бедствия, ще проумеят причинителите на своите нещастия и няма да позволят повече войните...“¹⁸

На 9. II. 1918 г. командирът на 5 пехотен полк изпраща поверителен рапорт до командира на 3 бригада от 7 рилска дивизия. Документът е секретен, ясен. Командирът предупреждава, че редникът Григор Паликарски е тесен социалист и е арестуван. След побоища и жестоки мъчения, което, разбира се, не се казва в рапорта, офицерът заключава: „Той признал, че е тесен социалист и че в болницата е ходил да се види с другаря си тесен социалист-зъболекар Панчаревски от 49-и пехотен полк, който скоро си ходил в България, а сега е на лечение в болницата.“¹⁹

При направения обиск у Паликарски военните власти намират писма, пропуснати от цензурата в България. Едното е от Станке: „Иде вече време и

Вичо Папазов да се наяде както трябва: той, сиромахът, отдавна чакаше това време... А и ние всички гладници как да не се радваме, като виждаме с очите си, що приближава...". и пр. Намерен е и отговорът на Паликарски: „Да благодарим на нашите стари другари, които избистриха съзнанието на пролетарната.“²⁰

Военните специалисти се нахвърлят: четат, разшифроват, тълкуват. И стигат до извода, че Вичо Папазов е „условно име на тесните социалисти“, а след недоиказаната мисъл с червен молив поставят: „революцията“. Това е достатъчно войникът да бъде хвърлен в затвора на 54-ти пехотен полк, докато следователят на 317 бригада подготви следствието.

Полицейският кръг се завъртва и около Станке. При арестуването му намират позиви, обръщението на съветските комисари за мир, вестници и други пропагандни материали. А това е вече достатъчно за военно-полевия съд в Горна Джумая (Благоевград). Обвинението е категорично: подканя войсковата част да напуше фронта. За такива прояви военните съдилища изпращат на смърт. Но съдебното дело попада в ръцете на следователя тесен социалист д-р Никола Гълъбов, бъдещият кмет на Пловдивската комуна. Ето и споменът на Стоян Димитров: „По това време аз бях на служба в този съд и заедно с нашите другари Гълъбов, военен следовател при съда, и Пенчо Манавски, писар, можахме да заменим заловеното писмо с друго, пак написано от Станке, но с по-друго съдържание.“²¹

Смъртното наказание е избягнато. Опасният „организатор на дезертърите“ е изпратен в изправителната рота в Радомир като „неблагонадежден“ за фронта.

Пред мен са архиви, преписки и съдебни дела. Разглеждам позива от Цимервалдската конференция „До работниците от всички страни“ и апела „До трудещите се, угнетени и бездомни народи на Европа“. Взирам се в анонимната брошура с обръщението „Работници и дребни стопани от градове и села“, препрочитам позива на съветските комисари за

мир. Следя всяка дума със затаен дъх и с преклонение. Когато Станке Димитров е разнасял тия хуманни вестители, военните трибунали ги определят като престъпление. А ето какви думи стоят в призива на съветските комисари: „До всички народи и воюващи правителства: „Мир! Мир! Мир!“ Когато тоя зов залива света и става воля на народите и на войниците по фронтовете, поклонниците на войната отвеждат още един борец срещу нея на съд. На маслиненото клонче на мира са противопоставени арести, затвори, изправителни роти...

Лятото на 1918 г. В 26-и Радомирски полк е зачислен и неблагонадеждният Станке Димитров. Наказанието си изтърпява в изправителна рота. Но вече е късно — по фронта лавината на войнишките бунтове все по-силно бушува. Пробивът в района на Добро поле е решителният сигнал за действие.

...Защо повече да воюват? Искат да се върнат по домовете си. В това няма нищо позорно. Три години безсмислена война и три години копнеж за мирен живот. Наистина, само победителите не ги съдят, но в една война няма само победители. Има и победени. Всички знаят, че още с първия изстрел българският войник е обречен на поражение, на гибел. Виновниците са други. Затова назад към домовете, към София. Да защищават бъдещето на България!

И от южния фронт към вътрешността на страната потича лавината на войнишката маса. Тя вижда цялата продажна политика на българското правителство. Изпълнени с революционен устрем, фронтовете обръщат оръжието назад, за да потърсят сметка от двореца и буржоазията, да изразят жаждата си за по-справедливо устройство на страната, „както в Русия“.

Напускащите фронта войници действуват без предварително изготвен план, без единно командване. Всяка въстаническа част и група поема пътя към София самостоятелно. Но един огън ги обгаря, една обща цел ги води — да накажат виновниците. Кюстендил, Горна Джумая и Дупница се превръщат

във входни врати към отечеството. И всички пътища от южния фронт за София минават през Радомир.

Ние днес трудно можем да си представим какъв революционен кошер е била бъдещата столица на първата българска република. Без да се взрем в архивите, без да заживеем с полъха на времето, не можем да усетим оптимистичните мигове на нейното раждане. И в тоя така важен за подготовката на щурма към София момент, когато се намесват д-р Райко Даскалов и Станке Димитров. Единият — идеологът на републиката, другият — неин съзидател. И двамата пламенни трибуни, видни политически дейци. Даскалов — от левицата на Земеделския съюз, Станке — от партията на тесните социалисти.

Райко Даскалов и Станке Димитров се срещат на 26 септември. Привидно те са от двете страни на барикадата. Току-що освободеният от затвора Даскалов е включен в правителствената делегация от общественици и политици, които трябва със словото си „да стреснат заслепения“ войник и да го накарат да „измие петното“ на българския пагон. Станке Димитров, изтърпяващ дисциплинарието си наказание в Радомир, е сред бунтуващите се войници.

Двамата политически дейци не кръстосват шпагите си, не излизат изведнъж на преден план. Докато представителят на широките социалисти д-р Никола Сакаров призовава войниците да спасят България и своята войнишка чест, подофицерът Аронов с лакти си пробива път сред разгневеното множество. И пита: „Защо няма представители на тесните социалисти? Искаме и тях да чуем.“²² Министърът на войната генерал Савов го прекъсва и заплашва; че правителството „няма да допусне никакви ароновци да се бъркат в неговата работа“. Р. Даскалов и Ст. Димитров са свидетели на тоя диалог. Единият е сред състава на делегацията, другият сред войнишкото множество. Може би това е мигът, когато и двамата политически дейци решават да действуват.

Станке Димитров все по-тежко изживява мълчанието на ЦК. А една намеса на партията в щурма срещу правителството ще бъде увенчана с победа. Трябва само сигнал за действие. 20-те хиляди вой-

ници са готови да потърсят възмездие. Сам Станке и другите тесни социалисти са решени да поведат тия, които три години воюваха за мира

И Райко Даскалов страда: „България, нашата хубава и нещастна земя, се намира пред прага на своя широко отворен гроб.“²³ Тогава? Мир трябва, и то час по-скоро. Докато България се управлява от виновниците на катастрофата, докато те са на власт, тя ще трябва да понася всичките злини на водената от нея политика. Войската не е вече в състояние да се съпротивлява, а мир няма, докато виновниците са още на власт

Откога тия мисли занимават земеделския водач? Може би още в дните, преди да влезе зад решетките? Или преди да тръгне за Радомир? Ревностният републиканец остава страстен рицар на идеите си. Логиката на борбата изисква пътят към републиката да бъде извървян.

На 27 септември, 13,20 часа от платформата на гоку-що пристигналия влак от Кюстендил Райко Даскалов обявява републиката. Войниците, изпълнили целия район на парата, се юрват към него. Сред тях е и войникът от 26-и полк, без пагони, с остра брада. Той не изчаква, бърза да предложи своята готовност, да даде живот на републиката.

Разговорът между главнокомандуващия републиканските войски и тесния социалист е кратък. Единият задава въпроси, другият отговаря. В лицето на Станке Димитров Даскалов вижда силата. Портретът му, както казва в есето си за него Стефан Процев, е внушителен: високо чело, четвъртита брада, извити мустаци, остри очи. На раменете — шинел без пагони. На кръста — парабелум. Портрет на силата.²⁴

Със своята конспиративна работа по създаването на войнишки комитети Станке фактически подготвя войниците да обърнат оръжието си срещу правителството и Фердинанд. Той организира десетки войнишки комитети, целта на които е „по примера на русите болшевики да обърнат оръжието си срещу двоеца и неговото царско правителство“.²⁵ В спомена и за Станке Марин Гешков отбелязва: „Голяма

част от войниците, обхванати от войнишките комитети, създавани по указание на Станке Димитров, наричали себе си болшевики и взели активно участие в Радомир...“²⁶

В делото на руските работници и селяни той вижда здрави опорни точки — вяра и идеал, с които вързва войниците и ги подготвя за практически действия. От войнишкия спомен на Илия Генев, узнаваме, че Станке твърдо вярва в утвърждаването на съветската власт: „Той не беше един фантаст и ентузиазиращ се индивид. За него ръководството на Ленин беше гаранция за добрия изход на революцията.“²⁷

И през тия революционни дни у нас тесният социалист разбира, че трябва твърда ръка, организирана сила, ред и дисциплина, за да се даде живот на републиканската власт. Иначе тая наелектризирана войска може да избие в анархия, да се отклони в своя ентузиазъм и даде друга насока на енергията си.

Така Станке застава в центъра на войнишкия революционен комитет в Радомир. Всъщност този орган осъществява реда на идващите от фронта войници. Чрез своите представители в различните части комитетът дава насока, поддържа устрема им по пътя към София.

Особено активен е Станке в сформирането на републиканската армия, която ще се срещне с правителствените войски. Тя трябва да бъде изградена от доброволци, до смърт предани бойци. Възможно е Станке да е изпитал влиянието на Даскалов, че правителството няма да даде отпор и затова в републиканската армия са включени само част от пристигналите в Радомир войници. Но човекът със силната воля знае, че ясната цел, идейната убеденост са най-силното оръжие в една организирана народна сила. Затова при оформяне на дружините и взводовете той призовава към единство и дисциплина. Изтъква, че шурмът срещу цитаделата на монарха открива пътя към работническо-селска власт.

„Желязната ръка“ най-силно се проявява в организиране прехраната на републиката. Колко ще

продължи нейният живот? Никои не знае. Но тук са съсредоточени хиляди войници. Към техния ентусиазъм се присъединяват и гражданите. Затова трябва да се сложи ръка на продоволствените складове, да се види наличността от запаси. Всъщност в неговите ръце е поверен малкият продоволствен тил, от който зависят дните на републиката. Напразно буржоазната преса силно хули, че войниците и гражданите разбиват складове, вземат продоволствия. На стихийния грабеж е сложена здрава ръка — ръката на Станке.

Радомирската република не е ли само израз на опиянението на войнишките маси? Запалени от собствения си устрем, войниците не надценяват ли силите си?

Историята отхвърля тия въпроси на съмнението.

Първата република в България афишира своите принципи: мир и народовластие. Тя осъжда народните грабителни и подава ръка на „европейските народи за примирие и разбирателство“ Станке Димитров и стотици антимонархисти дават живот на републиката и той с болка се оттегля, когато научава за отказа на ЦК да оглави шурма.

Шест дни върховно напрежение!

На 2 октомври окончателно става ясно, че въстанието не може да катурне монархията с фронтален удар. Злобата срещу републиката и нейната армия се изсипва в цялата буржоазна преса. За народняшкия в. „Мир“ не опустошителната война, а разбунтувалите се войници са „най-страшната гибелна опасност“ за страната. И предизвикателно се провиква: „След като бунтовниците бяха улеснили напредването на противника, готвеха гибелта на България.“²⁸ В. „Пряпорец“ обвинява войниците, че са поставили правителството пред едно „голямо изпитание“, а в. „Народ“ нарича действията им „безумие“, рожба „на тъмни инстинкти“. Отново „Мир“ е най-циничен. „Тези, които умопомрачават войниците, са българските болшевики.“²⁹ Направена е и последната обработка на общественото мнение: „Тяхното позорно дело не ще остане без санкции. Най-малкото, което може да

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

КОГАТО ТИЛОВИТЕ ГЕ-
ОИ ТРУПАТ БОГАТСТВА И ЖИВЕЯТ БОХЕМ-
КИ, СТАНКЕ ОСТАВЯ ЗАД ГЪРБА СИ ЗНАЧИ-
ЕЛНИ ЖИТЕЙСКИ БИТКИ. И ТО ПО ВРЕМЕ
[А ВОЙНИТЕ: УЧЕНИЕ, УКРЕПВАНЕ НА ОРГА-
низации, демонстрации, стачки. Няма политически
рояви в Рилския и Осоговския край, които да не са
вързани с неговото име. А това са социални „земе-
ръси“ в различна степен и последици. Те носят бе-
ега на остър класов сблъсък за насъщния хляб и
о-сносен човешки живот. Революционните вълни
дват по-късно. Но без тия години на политическа
росвета, на организационно укрепване, на обединя-
ване работниците в синдикати са немислими по-сет-
ешните събития.

Младият Станке носи в себе си всички доброе-
ели на тесняка. Той няма друга цел и смисъл в
живота, освен тая на неговия пролетариат. И рече-
и да навлезем в богатата душевност на български-
е тесняци, виждаме, че тая на Станке е твърде по-
азателна. Той е борбен и изпълнен с патос, предан
и всеотдаен, чист и безукоризнен, мечтателен и ата-
суващ... Той е такъв, където и да се намира, ка-
квато и работа да върши. Зад неспособността му да
е помири с буржоазните порядки се крие дълбокото
им отрицание, зад „неблагоуразумнето да се отка-
ке от опокройното учителство“ — себeотдаване в име-
то на пролетарския идеал.

Известни са много примери с тесни социалисти,
които всяка своя стъпка в живота правят в името
на класата, в името на своята партия. Такъв е слу-
аят и със Станке Димитров. Майка му продава
част от къщата си, и той поема пътя към швейцар-
ската столица. Но току-що пристигнал в Женева,
тая по израза на В. Коларов „великолепна школа
на идейно формиране на социалистическите дейци и
революционери“, Станке трябва да изживее едно

принудително прекъсване на образованието си поради войните.

Наистина студентът се прощава с Женева, но не и със следването си. Събитията му попречват тук да получи марксистическа закалка и международен опит, няма възможност да диша необикновената атмосфера в работническия квартал „Каруж“. Но изборът му е направен и през есента на 1914 г. продължава правните науки в Софийския университет. Нашето висше учебно заведение вече е записало първите страници от своята революционна биография. Само преди седем години тук студентите са освиркали монарха.

И така червено оцветената книжка с графично очертана винетка, символизираща разтворена книга, факултетният номер 3462, снимка и саморъчен подпис под нея, дата 29. IX. 1914 г. легитимират студента от правния факултет.¹ И това е всичко. Той няма да има възможност да посещава лекциите на своите професори, да се уединява по кафенета и бирарии, не изживява веселото гъмжило на аудиториите. Ако това понякога се случва, то е за да проведе някоя студентска акция.

Неговото присъствие по-често се забелязва в партийния клуб. В стария работнически дом на ул. „Цар Симеон“ 116 винаги е оживено. Двуетажната паянтова сграда е превърната в щаб, откъдето се дават директиви, излизат призови, гърмят слова. В станте на втория етаж, където се помещават партийните и синдикалните служби, не секва будната пролетарска мисъл. А долу, в негодлемия салон много често е аплодирал оптимистичните речи на Дядото и Майстора.

„През тия години в свободното си време Станке Димитров помагаше понякога в канцеларията на Синдикалния комитет на Георги Димитров и Антон Иванов и в административната работа на Работническия дърводелски съюз.“² Тоя спомен на Стефан Бъчваров, който по това време работи в „Работнически вестник“, е показателен не само за духовното възмъжаване на Ст. Димитров, но и за една негова съществена черта — да бъде там, където е щабът

работническата класа. Неговите крила заякват и тия идейни водачи на партията. „Познавах го и в работниците, и партийните ръководители.“ А тоя факт говори и за друго: още съвсем млад още е известен на софийските работници. И не само на софийските. И на тия от Пловдив, Сливен, Бургас, Плакалница, Кочериново...

Братя Балабанови, О. Маубах и С-не са превърнали своята дъскорезна фабрика край Кочериново в адски ад. Ето доказателствата: над хиляда и стотин работници, дошли от всички краища на Балканата, Сърбия, Австрия и Италия, работят при изключително тежки условия. Зарегистрирани са двестата души случаи от злополука; десетки мъже с напукани крака и прерязани от гатера ръце; удавени работници; ненормирано работно време, фабрично-заводска сирена изпичва сутрин рано, за да ги призове през нощта...

Статистиката на ужасите е кратка, но балабанският ад е без свършване. Друго мисли дупнишкият тесен социалист: няма вечни вериги! И желязо се къса. Но затова е нужно класово съзнание, летарско единство и вяра в собствените сили.

И младежът от Дупница се заема с тая задача. Знае света на работниците, техните грижи, той подготвя за големите класови битки. Тая развихряна нетърпимост у социалиста неделимо е свързана с духа на времето, с появата на индустриалния летарнат у нас, който трябва да готви своите балабани.

„Нашият Станке — спомия си Георги Мартинов — очаква своето внимание към фабриката в Кочериново и ние го виждаме явно и тайно да се промъква сред работниците, да организира борби и стачки в защита на техните интереси.“¹ Разбира се, успехите не са изведнъж. Трябва да се откриват много истински родени непосредствено от тежкия живот, докато живеят с идеала на класата. Другото е по-лесно — сами ще почувствуват нуждата от организация. Един неделен ден ме извика работник и ми каза:

„На полянката в „Чалтъците“ двама твои роднини те викат.“⁵ Изненадата на Георги Велинов е голяма, когато в тия свои „роднини“ разпознава Станке Димитров и Тодор Дананлов. Те го разпитват за трудните условия на работниците, за техните надници, за възможността да бъдат организирани в свой дърводелски синдикат, за нуждата им от „книжнина и просвета“. Но и Балабановата охрана е научена да слухти. „При едно тяхно дохождане — продължава спомена си Велинов — бях остро изобличен от П. Балабанов. Той казваше: „Тези, що ти развеждаш из фабриката, не са ти братовчеди, а върли тесняци. В нашата фабрика ни теб ще има, нито техния социализъм.“⁶

И проникналият в тайните на организаторската работа Станке дава желаното оръжие на работниците — обединява ги в синдикат. Посочва им пътя на организираната борба. Става командир на „стачния им полк“.

Застанал начело на комитета на фабричните работници, пратеникът на дупнишките социалисти не трепва, когато директорът на фабриката го заплашва с полиция и арест. Остроумието и гъвкавостта на мисълта му, ироничният език и безстрашното принуждават разярения фабрикант да млъкне. Поиска благодарност от работниците, младият работнически водач му заявява: „Вне дължите благодарност и извинение на тия смазани от работа хора! — И с ирония пита: — Кой ще върне на сираците бащите им — новите петима плавачи, отнесени от реката? Кой ще утеши вдовците на другите нещастници, смазани от трупите или нарязани от гатера? Вие ли, фалшиви благородници?“⁷

Тук виждаме познати черти на младия деец: безстрашие, борбеност, сила на убеждението. Но те не са просто повторение. При тая нова ситуация те още повече засияват в поведението на социалиста. И в работническата солидарност, която принуждава фабриканта да отстъпи пред справедливите искания.

През пролетта на 1914 г., когато работниците от фабриката на Балабанов отново се надигат, ЦК на

партията заедно с Коста Ципоранов го изпраща за свой пълномощник. Станке застава начело на по-машабните класови битки на работническия отряд. Страниците на „Работнически вестник“ в продължение на 21 дни се пълнят с вълнуващите следи от младостта на стачното движение у нас. Ето малка хроника за събитията:

13 май, първият ден от стачката.*

„Работата по реката и във фабриката е спряна. Работниците от балкана са готови да се присъединят. Директорът Боящ, бягайки от отговорност, замина за София. Загубите на предприятието са огромни. Стачниците са бодрни.“

14 май, вторият ден.

„Преди и след обед, в една ливада, под сенчестите дървета, на едно от които е закована дъска с надпис „Работнически дом“, стават големи събрания, на които др. Ст. Димитров говори върху „Тежкото положение на балабановските роби и нуждата от солидарност и издръжливост в победната борба“. Тревога е обхванала Балабановите оръдия при мисълта, че стачната вълна залива всички работници.“

21 май, деветият ден.

„Околийският началник и стражарите заминават в балкана — агитират балканджините против стачката и заплашват с арестуване, но нищо не помага. Началникът е предупреден да не се бърка в работата, защото в законната си самоотбрана работниците ще му дадат заслуженото.“

28 май, шестнадесетият ден.

„Днес е нанесен най-жестокият удар на експлоататора. По цялото предприятие работата е спряна. На всички работници е изплатено и си заминават. Отличен дух владее работниците и дисциплината е неуязвима.“

4 юни е последният ден от стачката. Нека напомним и за него: „Фабрикантите са принудени да удовлетворят всички искания на стачкуващите работници.“

Зад всеки ред от тия вестникарски съобщения, изпълнени с устрема на работниците към по-добър жи-

вот, присъствува и организаторската ръка на Станке, който мобилизира волиите, укрепва вярата. Когато фабричните работници, въвлечени в кошмарния кръговрат на живота, не виждат брод в своето битие, младият социалист внася просветление.

След успеха на стачката в с. Кочериново Станке Димитров е посрещнат в партийния клуб в София с истинско въодушевление. Дядото, Майстора, Георги Димитров и другите партийни и синдикални дейци са възхитени. Доверието към успеха му го насърчава, укрепва борбеността. И славата на бореца срещу „Балабановия ад“ прекрачва стените на канцелариите и региона, разнася се из цяла отрудена България.

Младите тесни социалисти, които се стремят към духовно и революционно възмъжаване, търсят допир с него. Организаторските способности на техния връстник са респектиращи. Въпреки това, както сочат съвременниците му, Станке он остава „скромен, тих“.⁹ Но всички са единодушни: Станке стои над връстниците си. Дупничанинът Христо Георгиев възкликва: „Изобщо изключителното му себеотрицание надхвърляше всяка обикновена мяра“.¹⁰ Георги Велинов, който го е познавал от Кочериново, също е бил обхванат от възторг. Една вечер в клуба той хваща своя приятел под ръка и сърдечно му казва: „Слушай, Стефане, живея на ул. „Хилендар“ в една много тиха квартира. Ако ти хареса, още тази нощ можеш да станеш мой съквартирант.“¹¹

Тая покана едва ли е само приятелски жест или съчувствие към бездомния студент по право. Да дели покрив с един млад, но вече изявен пролетарски деец е „истинско щастие“ за Велинов, който дири „своя кумир и пример“. И още нещо, което неминуемо Велинов е имал предвид: тоя млад и борбен човек проявява жив интерес не само към „тихата“ за четене квартира, а и към миналото на тоя дом на обесения софийски книжар дядо Стоян от Якоруда, който в паянтовете стаи е приютявал и укривал апостола Левски.

И синът на някогашния хъш от предградията на Гюргево отново заживява с величието на националния герой. Тук всеки предмет му напомня за присъствието на Дякона. Той често разговаря с 80-годишната жена, пита къде е обесен баща ѝ, слуша разказите ѝ за Левски. „Когато бабата дохождаше — спомня си: Г Велинов, — той оставяше всичко, подпираше с ръце главата си и унесено слушаше.“¹²

В такова обкръжение от идейни другари и възпоменания от миналото Станке Димитров проверява себе си. Обикаля мините Плакалница и Перник, изгражда партийни организации в Кюстендилско и Софийско. Крум Марков възкликва: „Навсякъде бе той като апостола Левски“¹³ И учудващо е кога намира време да се подготвя и редовно да взема студентските си изпити.

В богатия му архив се срещат цели тетрадки със записки по „гражданско право“. Обществената му дейност, честите пътувания из страната са го отклонявали от лекциите на неговите професори. Сам той свидетелствува, че през цялото си следване не е посещавал лекции.¹⁴ И все пак успявал да конспектира цяла учебна литература, а изпитите е превръщал в истински диспут. Нека се позовем на спомена на неговия състудент Симеон Големинов:

„Каза ми, че му предстои изпит по право при проф. Петко Стоянов. Паднаха му се въпроси за данъците. Станке прегледа въпросите и когато започна да говори, посочи, че след освобождението на България социалният състав на българското общество се състои от дребни собственици. С развитието на промишлеността обаче става дислокация на обществените слоеве. Буржоазията, като взема икономическата и политическата власт, променя данъчната система и стоварва бремето на данъците върху широкия гръб на народа.

В началото на отговора професорът гледаше безразлично, разсеяно. Но когато Станке започна да сочи тези социални неща, той скочи от мястото си и извика: „Вие на изпит ли се намъртете или на публично събрание!“¹⁵

Когато следва право в София, Станке живее ди-

намичен живот. Макар и студент, той просто следва житейските университети на Максим Горки. МанIFESTациите и стачните борби са първите му изпити. Не подценява дълбочината на науката, не търси леки пътища към нея. Затова освен гняв срещу „свободолюбивите отговори“, професорите се взират във фините му черти, в сократовското чело. В него виждат надежден интелектуалец, бъдещ адвокат, чиято кариера ще носи богатите плодове на професията.

Но съдбата е определила друг път на студента по право. Тук набира сили и знания, укрепват неговият глас и мисъл. И не за да се посвети на адвокатски пледоарии, да посребрява всяка своя защитна реч. А да израства като революционер. Разбира се, тая дума не се среща в неговия речник, но няма нищо по-досадно за активната му натура от бездействието. И естествено сред студентите той се откроява не само със своята сърдечност и начетеност, но и с обществената си активност. „Той беше един от дейните членове на нашата студентска социалдемократическа група.“¹⁶

Това признание на Стефан Бъчваров отново напомня за кипящата енергия на социалиста. Не веднъж в аудитория № 45 студентите изпитват очарованието на ораторското му красноречие. Според негови състуденти той въздействува не само със силата на идеала, но и с оня „пламенен ентузиазъм и искрени чувства“. Иван Крекманов попълва някон „бели страници“ от тия години: „На едно студентско събрание, на което бе разискван въпросът за отговорността на буржоазните лидери през войната, Станке Димитров взе думата. В речта му се проявяваше неговият революционен темперамент, който заразяваше, пленяваше. Той бързо завладя аудиторията, в резултат на което студентите излязоха на улицата да манифестират, издигайки лозунга: „Под съд воиннопрестъпниците!“¹⁷ И години по-късно отново ще възкликне: „Още помня речта му. Такава реч никога не се забравя!“¹⁸

На 10 март 1919 г. Кюстендилският окръжен съд решение № 23 признава правата на кандидат-адвоката Станке Димитров.¹⁹ Записват го в списъците на

двокатския състав под № 93, разрешават му да гажува при адвокатите Тодор Цеков от Кюстендил и Георги Муструков от Дупница. Той е положил усановената от закона клетва. Муструков му е дал имено пълномощно, че може да защитава съдебни дела във всички съдилища в страната. Както се азва дадена е „зелена улица“ в новото му поприще.

Всъщност читателят е подготвен да се усъмни в двокатската кариера на Станке. Дори това стажуване при тесния социалист Георги Муструков никак е е случайно. Секретарят на дупнишката партийна организация, тая обаятелна личност „с усмивка и умно лице на момиче“, е само с няколко години по-голям от него. И двамата израснали под силното влияние на Дядото, работили в българските синдикати с Георги Димитров, се събират в една кантора. Не след дълго тук ще дойде и д-р Коста Петров, за да превърнат работническия град в „комунистическа крепост“

Станке е все още стажант-адвокат. И вместо да се рови в адвокатските дела, той се вглежда в хала на своите съграждани, в живота на червените „враги“ от пролетарското ято. Той е дал адвокатска клетва да бъде честен. И я спазва. Една негова изповед ни въвежда в професионалния му свят: „Трябваше да защитавам един човек. Но като видях, че не е прав, се отказах. Не взех нито хонорар и повече не се занимавах със съдебни дела.“²⁰

Станке е дал и друга клетва — пред пролетарната, пред народа. Бъдещата революция е най-сигурното пречистване. Съдът над старото общество е най-справедливият. И неговото място е там — с всяка клетка, с всеки мускул, с всяка частица от тялото му.

Така кантората на Георги Муструков се превръща във втори партисен клуб. Тук се коват партийни решения. В метежните години след войната оттук се дава нова насока на организацията, нов пламък и вяра за борба.

За първи път Дупница и нейната организация събират толкова възмъжали партийни дейци. И сред тях най-авторитетните: Георги Муструков, Коста Петров и Станке Димитров. Едно ярко съзвездие от

политически личности, под чийто знак ще минат близките години.

Знакът на революционния оптимизъм.

Нека се уточним. Станке и другарите му са станали любимци за беднотията. Имената им се произнасят като на най-близки хора. За тиловите герои от войната, за алчните предприемачи и лихвари, натрупали цели състояния, те са „нехранимайковци“, „червени дрипльовци, „прелъстителни народни“. Широки социалисти в едно „Отворено писмо“, сипят хули срещу тях. Обвиняват ги, че живеят „като лордове“ И питат откъде черпят своите доходи, „щом като от адвокатлъка не изкарват нито грош“.

И тримата водачи на дупнишката организация наистина живеят „като лордове“, но не в прекия смисъл на сравнението. Те са богати на дух, на идеали, на революционна мисъл и слово...

Станке, подготвя и предвожда революционната вълна в Дупнишко и Кюстендилско. Той е душата на дупнишките комунисти. „Неговото отсъствие се чувствуваше и като че ли отсъствуваше нещо в самия клуб.“²¹ А той отсъствува само тогава, когато е из околията или е извикан в Кюстендил и София. Просто не допуска да има „лични причини“, дори когато крехкото му тяло е под ударите на болестта. „Случвало се е — спомня си Крум Марков — да става от леглото болен и да се справя с много важни моменти, изникнали в партията“.²² Трябва да се даде отпор на широките, да се организира стачка срещу фабрикантите, да се проведе първомайска манифестация, да се противопостави на михайловистките чети. И съвсем естествено идва признанието: „Недостигната е тази негова деятелност, от която и да било друг деец в града ни.“²³

Станке се бори за идейната чистота на работниците. През март 1919 г. един позив стига до схлупените работилнички на дупнишкия еснаф. Това е призивът на тримата адвокати — тесни социалисти, които предизвикват на диспут представителите на широките. В позива се чувствува горещият пламък на най-младия от тримата:

„Нека си кажем истината — очи в очи, лице в лице...“.

Благой Попов, по-късно един от подсъдимите на Лайпцигския процес, по друг повод пише.

„И сега помня, денят беше навъсен, студен. Нашата майска манифестация, след като обиколи града, се спря на митинг пред стария клуб зад мъжката гимназия. Оратор беше Станке. Внезапно облациите се разкъсаха и слънцето се показа. Станке, качил се на една маса, вдигна ръка към него, прекъсна речта си и извика с висок глас: „Ето, и слънцето е с нас, другари. И то ни се усмихва с радост.“²¹

Това сравнение сега може да ни се стори наивно. Но тогава? Да владееш масите, да ги поведеш из улиците на митинг, демонстрация или срещу изстрелите се иска лично обаяние и мъжество.

Някогашният комсомолец Благой Попов дълго живее с тоя призив: „Не зная защо, ама този зов на Станке и досега звучи в ушите ми...“²²

Когато през пролетта на 1919 г. дулицшките тюнонороботници са призовани на улична стачка, те се нареждат до неговото рамо, вървят устремени към партийния клуб, приемат обявените от него икономически искания. Окуражени от смелостта му, работниците с надпис на лентата „Стачна комисия“ обикалят складовете, дежурят като стачни постове, събират помощи. „Отиваме, ние деца в склада на Ванче Пешев — спомия си Г. Кръмежанова. — Там ни посрещнаха любезно, дадоха ни бонбони, локум, баници, един сандък ябълки, само и само да работим.“²³ Станке с болка научава за тая демагогия на предприемача и грижовно се намесва:

„Байкиното, защо работите, нали знаете, че тази стачна борба е за вас?“ Ние му обяснихме, че нямаме хляб и затова сме дошли да работим. Веднага Станке Димитров ни заведе до фурната, и там, без да нагрубн тези, които ни бяха отхвърлили от сплъщите, нареди да ни впишат допълнително. Продължихме стачката до победа.“²⁷

Изобщо при него няма малодушие, колебание, щом се отнася до интересите на работниците. В дните пред 27 юли 1919 г., когато партията призовава

трудещите се на демонстрация в защита на своите права, министърът на полицията Кр. Пастухов е привел в пълно действие своето полицейско „перлетумбиле“ Ето номера и на последното му окръжно: 4338. То е известно на всеки полицай, на хилядите. Пет дни преди подготовката на партийната акция. Пет дни и още толкова нощи тази заповед ще бъде настолна за служителите в сини униформи, препасани с дебели шавени волски ремъци, на които неизменно виси дулото на тежко желязо. Мустакати околийски началници десетки пъти ще препрочитат тази категорична заповед и още десет пъти ще се изпотят, докато дословно я предадат на своите подчинени: „Да се запретят всякакви събрания на открито и закрито . . .“.

На 26 юли Пастухов изпраща на своите подчинени втора телеграма: разрешават се събрания на открито и закрито на всички партии, ако техните представители декларират, че няма да правят демонстрации. Старият демагог хвърля прах в очите на трудещите се. Без да съгласува с военните, приготвили се за жестоки покушения, министърът разрешава работническите тържества. Същия ден Пастухов уж заболява и внезапно заминава за родния си град Враца.

Както другаде в страната, така и в Дупница и Кюстендил партията подготвя внушителни митинги. Военните с цената на всичко искат да ги провалят. С помощта на местната реакция те искат да удавят народното веселие и мирната демонстрация в кръв. Но присъствието на Станке дава друг обрат на събитията. Изпратеният от ЦК на партията по агитационна работа Димитър Ананиев—Георгиев си спомня: „Когато пристигнах в Дупница, Станке говореше на митинг. Полиция и войска се нахвърлиха с щикове и стрелба, но ораторът със спокойствието си завладя народа.“²⁸

И в Кюстендил е същото. „Митингът трябва да стане!“ — отсича секретарят на окръжния комитет. И заприича беднотията от покрайнините. Тръгва несигурна, а спира пред площада като разгневена вълна. Иска да чуе словото на партията: „Из кой път“.

Пътят е блокиран. Драконовските мерки приемат образа на оголени щикове, на зеещи дула и разярени лица в мундири на полицейски началници и царски офицери.

Човешкото море усеща силата на своите дълбини. В прилива му се чете решителна закана. Протестът и накипялата злоба разкъсват войнишкия кордон. Клубът на партията става спасителния пристан. И площадът до стария хотел „Централ“ се изпълва с възгласи, възторжени и дръзки. Срещу тях искат да стрелят. Да премахнат надеждата. Да убият усмивките.

„Готови за стрелба!“ — войниците чуват страшната заповед на онзи с офицерския мундир. Хилядите очи се втрещават в зиналите срещу тях дула. И в един човек, с лице на младеж, който отива срещу гребена на щиковете. Тодор Цеков си спомня:

„Рота въоръжени войници обиколиха събрание-то. Един от офицерите хвана запалката на бомбата, която държеше в ръцете си, и заповяда на оратора да спре, защото щял да употреби оръжие. Станке не трепна. Неговото слово стана още по-пламенно.“²⁹

„Братя войници, другари! — всички чуват напрегнатия глас на Станке. — Ние знаем за какво сте изпратени тук, при нашето мирно тържество. Но ние, вашите братя и бащи, майки и сестри, сме убедени, че няма да стреляте срещу нас! И ние до вчера проливахме кръвта си по бойните полета. Фердинанд избяга, за да избегне възмездие, но неговите наемници останаха и народът настоятелно иска за тях суров съд. Тия ли престъпници вие ще защитавате с вашето оръжие? Не беше ли достатъчна невинно пролятата народна кръв по бойните полета? Елате при нас, братя войници, тъй както сториха героите от Радомир и Владая...“³⁰

Правдата и царският военен устав си правят среща. Там, в душите на народните чедра, облечени във войнишки дрехи. Пушките без заповед падат „при нозе“. Поручик Захариев в своята злоба беснее. На другия ден куриерът на Окръжния комитет на партията докладва в ЦК: „Митингът в Кюстендил премина с голям успех.“

ПЕТА ГЛАВА

ГЕРОИЗМЪТ ИМА И ДРУГИ ИМЕНА. ТЕ СА МНОГО: БЕЗСТРАШИЕ, РЕВОЛЮЦИОННА СТРАСТ, ПРИНЦИПИАЛНОСТ, ВСЕОТДАЙНОСТ... ТОВА СА ДРУГИ ЧЕРТИ ОТ ОБРАЗА НА РЕВОЛЮЦИОНЕРА-КОМУНИСТ. Черти на един твърде млад човек. Тридесетгодишен.

А времето повелява: трябва да се издига знамето на пролетарската истина, да се изобличават предателите на народа, да се вдъхне вяра в класата. Там, от най-високата трибуна, от Народното събрание.

След заревото на Октомври България влиза в подстъпите на бъдещата пролетарска революция. Героят от Радомир е готов да вдига барикади, да чули вериги, „да кове погребален ковчег на бога-капитал“ Първият въоръжен шурм срещу династията и правителството не успява, но урокът на войниците е толкова заразителен, че за него друг начин на борба, освен въоръжена, няма. Та нали сам той, дал живот на шестдневната република, изживя върховни мигове от шурма, на който продължава да бъде подвластен. Затова не признава друг лозунг, освен лозунга на пролетарската революция.

Тая „зараза“ обхваща стотици пролетарски дейци. В историческата наука тя е известна като „ултралевичарство“, отхвърлено от времето и жизнения организъм на партията. Сам Станке Димитров споменава за своето увлечение: „Аз поддържах антипарламентаристическите възгледи на ултралевите в БКП. След партийния конгрес аз се откъснах от тях и после се борих срещу тях.“¹

През 1919 г. Станке Димитров е издигнат за член, а после и за секретар на Окръжния комитет на партията. Тогавашният дулишки партнен окръг представлява един своеобразен революционен атлас. Тук всяка педя земя е окървавена. И не само Дул-

нишка околия, но и Кюстендилска, Радомирска, Самоковска. Южният вятър още разнося легендите за героизма на участниците в Кресненското и Илинденското въстание. Славата на самоковските комунари витае над тукашните селища, стачките на дупнишките тютюноработници напомнят силата на пролетариата. Целият край се превръща във входни врати на разбунтувалите се войници срещу монархизма.

И не само това. Сам Станке създава атмосфера за работнически акции. Но в неговите действия няма нищо показно пред обектива на историята. Животът му на партиен деец е във висша степен синовен и народен. И тъкмо затова обаянието му на народен будител е най-романтично, въздействието му върху пролетарското движение — най-силно. В годините на революционната вълна той разделя комунистите на бойни групи, организира въоръжаването им, обучава ги на стрелба.

На 26 май, когато се открива Първият конгрес на партията, в залата става нещо необичайно: дупнишкият делегат Станке сезапътва към трибуната с трофей — капитански пагони, сабя, пистолет и фуражка. Хилядата комунисти стават на крака и с възгласи поздравяват дупнишкия пролетариат, който на първомайската манифестация при сблъскването с военните обезоръжава царски офицер.²

В парламентарните избори на 17 август 1919 г. ЦК на партията издига и неговата кандидатура. До името на Васил Коларов избирателите от Кюстендилски окръг поставят това и на Станке Димитров.³

Едно полесражение е заменено с друго.

Пратеникът на дупнишкия пролетариат е най-младият депутат в XVIII Народно събрание. Той е едва на 30 години. И не само младостта, но и цялата му външност — младолика и крехка, сякаш не внушава доверие на парламентарист. „Станке наистина беше цял живот младолик — спомня си Карло Луканов, — но когато бе на 30 години, с неговото детско красиво лице и неголемия си ръст изглеждаше съвсем невнушително и външният му вид не го-

вореше за сила.“⁴ Но това младолико момче скоро-
нзиенадва буржоазните парламентарни тигри. Почти
няма виден партнен деец от миналото, който да не
се е изказал по някакъв повод за дейността му в
парламента. Най-напред Дядото. И не само ръко-
водителите на партията, но и обикновени работници.

Тодор Цеков: „Станке бе най-младият в Народно-
ното събрание, но неговите блестящи и силно аргу-
ментирани речи в защита интересите на трудещите
се правеха неотразимо впечатление.“⁵

Иван Крекманов: „Този, който го е слушал вед-
нъж, не можеше да го забрави, не можеше да се освободи
от впечатлението, което произвеждаше той. В речите на
Станке нямаше фрази, а факти, идеи.“⁶

„Той имаше дарбата — спомня си Христо Георгиев —
правилно да се ориентира към най-тънките пулсови
трептения, които умело разгадаваше, като ги сочеше за
пример и назидание.“⁷

Като депутат Станке участва в церемонията по-
полагане на клетвата. По силата на ритуала е принуден
да целува кръста и евангелието. Но той си има свой бог
и религия. Отдавна е дал клетва и неизменно им служи.

На 28 ноември, петък, на 16-ото заседание от I
редовна сесия за пръв път се изкачва на трибуната на
парламента. Внесеният от широките социални законопроект
„за гарантиране свободата на събранията“, предизвиква първата му депутатска реч.

Обстановката: залата е препълнена. Депутатският
състав е доста обновен, но тук отново се забелязват
познатите лидери на буржоазните партии. Те просто са
сменили местата си за сядане. Дошли са със същите
амбиции и познатото си поведение — да бъдат хапливи,
остри и нападателни.

Председателстващият Александър Оббов е дал думата на
дупнишкия народен представител. Изненадата първо е
зрителна: на трибуната виждат непознат човек, с момчешки
ръст, остриган, без внушителния вид на избраница.
„Когато се появи на трибуната — спомня си Д. Ананиев-
Георгиев, — буржоазните патентовани оратори-депутати
го посрещнаха с ирония и подмятания: „Кое е това момче?““⁸

„Навярно вода ще носи на депутатите“ — провикват се други.

Но „момчето“ зад трибуната предизвиква битката на идеи:

„Господа народни представители! На 19 т. м. в Плевен, в осмия квартал, този квартал, който даде на комунистическата партия три четвърти от гласовете, там митингите на нашата партия бяха забранени...“⁹

Депутатите широки социалисти настръхват. Смехът и иронията са заменени с викове и апострофи. „Тия трикове буржоазните и правителствените депутати устройваха по това време на всеки народен представител, който излизаше за първи път като оратор. С това те целяха да смутят и объркат „депутата-новак“.¹⁰ Но този път буржоазните парламентарни „тигри“ и „лъвове“ не успяват. Апострофите на широките социалисти Джидров, Руиевски, Вълчев се оказват безсилни. Речта на Станке е настъпателна, с документална яснота, опъната като насочена стрела в определената цел:

„... Нещо повече — продължава ораторът, — веднага след това те ни предлагат законопроект за гарантиране свободата на събранията.“

И тук Станке е верен на себе си. Иронията не е само патент за буржоазните депутати. Сам той блестящо владее това оръжие: „С тия си действия — продължава ораторът — широките социалисти напомнят онова галено дете, което на улицата някой дръпнал за ухото и то тича при майка си: „Мамо, биха ме!“ Аслъ от онзи ден, когато българската буржоазния основи общоделската партия, тази последната, без опеката на калъча, на властта, не може да съществува “

Някои от депутатите чукат по масите, викат. Зад тая театрална сцена се крие депутатската раздраженост, която преминава границите на въздържаността и приличнето. Но ораторът не спира. Той говори за „торболесъчните удари“, за напиването и „свещеногасенето“ по време на изборните борби, „които са цъфтели само под егидата на властващите“.

Като проникновен социолог младият депутат построява речта си върху факти и делови анализи. Той разплита причинно-следствената връзка, върви от един извод към друг: „Това брутално насилие вече не можеше да помага: тогаз започна демагогията, твърде добре позната на всички ни.“

Тук е моментът да избухне нова словесна буря от негодувания. Иначе този младеж може да изпъстри речта си с такива примери, че да провали законопроекта. Широкият социалисти имат право да се страхуват. Ако се позовем на афоризма, че острият език е също дарование, то младият депутат го има:

„По онова време, спомняте си, демагогията на демократическата партия стигна до там — да се прокарват мостове в села, където няма реки, и да се прокарват реки, където няма такива.“

Гротескното изнасяне на фактите, които изобилствуват в историята на предизборните ни борби, се редува със задълбочени изводи. Това придава на речта му нова сила.

„Значи в това време — продължава ораторът, — когато на народа трябваше да се даде пълна свобода да каже своята миролюбива дума и да манифестира своята сила, в това време се нареди военяно положение, нареди се цензурата, за да не може свободно да се пише срещу тая война...“ Верен на своя стил на оратор той изведнъж прорязва залата с риторичния въпрос: „Но аз питам, господа, вие, които представлявате всички останали партии в България, какво правехте, за да пригответе тоя народ за борба против войната?“

Разбира се, не следва отговор, а тропот по банките, нервни викове, апострофи. Следите от меча по-леко зарастват, отколкото раната от изобличителната дума. Не е лесно да признаеш, че със собствената късогледа политика си допринесъл за катастрофата на България. Обвинителният въпрос, избликинал от спомена на преживяното, не остава без отговор. Историята никога няма да изтрие следите от националната трагедия. „В това време опозиционната българска буржоазия нищо не правеше, за да повдигне тоя народ на борба против войната. Само тес-

ните социалисти го събираха на протести... Те зовяха този народ да се противопостави както на германския империализъм, така и на руския царизъм...“

Комунистическите депутати ръкопляскаха. Сред оптимистичните възгласи се чува гласът на Дядото. Наред с тоя одобрителен жест се прокрадват заредени със злъч избухливи думи: „Лъжец!“, „Провокатор!“ И в тая рязка на оценки атмосфера гласът му гръмва с още по-голяма сила: „И именно защото комунистическата партия преди общоевропейската война излезе ясно и открито против войната, за мира, заради това, господа, днес след войната, тоя народ си спомня за тая партия и ви дава чувствителен плесник, който ви кара да подскачате.“

Ударът е така точен, изводът така безпощаден, че настроението в залата е слязло „под нулата“. Само д-р Джидров все още прави опити да го иронизира. „Със светкавичния отговор на един депутат, широк социалист, предизвиква общ смях и го принуди да се свие и седне на мястото си, след което Станке продължи речта си, слушана от цялата зала с особено внимание.“ — спомня си Д. Ананиев.

Ораторът долавя мига на победата и извисява гласа си: „Не, той иска възмездие, за да осъди една политика, която го е унищожила, да осъди една политика, която го е отвела на касапницата. И да възвести един нов път, по който тръгва — пътят на своето окончателно освобождение от главния виновник на тая война — капиталистическото робство.“

Комунистическият депутат знае, че едно политическо явление не може да се обясни само с „да“ и „не“. Чужд на шаблона, разкрил механизма на буржоазната демагогия, той извиква на преден план фактите на деня. И мисълта му се връща към митингите и манифестациите из улиците с призива за хляб, дрехи, топливо. Ораторът напомня, че тоя народ вече е прогледнал, той воюва за своите права:

„Тоя народ ще върви смело и решително по пътя, по който вече е тръгнал, и вашите пинкавения не могат да го спънат по тоя път. Днес с вашия законопроект вие излизате да туряте ръка в сплиците на

онова колело, което движи победоносния трен на тия пролетарски маси към неговото освобождение. Е, добре, господа, пъхайте ръката си по-смело между спиците на това колело на тържествуващия трен на пролетарските маси — нищо друго вие не можете да постигнете, освен да счупите престъпните си ръце.“

И все така възторжено и настъпателно. Все по-често думата „бъдеще“ изпълва фразата му:

„Тоя народ няма да се стресне от туй, че неговите предани, доблестни синове ще бъдат пъхнати по участъците, ще бъдат съдени. Не, тоя народ, на който вие досега гледате само като на едно стадо, което трябва да работи, за да ядете, тоя народ е вече с друго съзнание, той няма да се повърне от пътя, по който е тръгнал. Скоро той наистина ще ви счупи ръцете и на мястото на вашето общество ще сътвори своето ново, комунистическо общество.“

Цял час и половина залата следн стремителната му реч.

Ето, това смушава буржоазните депутати. Те не са очаквали от „момчето“ такова „съвършенство на оратор и полемист“. Те не знаят за дългата школовка при брат му и другите тесни социалисти, не познават богатата му ерудиция. И колко прав е Ефрем Каранфилов като казва: „Той е дошел тук, сред тях, не като ученик, не като калфа, а като зрял майстор — напълно подготвен, изграден, завършен.“¹²

Затова за силните на деня появата на оратор като Станке е пълен кошмар, но за партията на Дядото — велика радост. Към депутатите-комунисти, разтърсвали сградата на парламента, се прибавя още един талантлив боец. Той е като другите, ала носи и нещо свое, което го сродява с образното и силно слово на Георги Кирков. И когато няколко дни по-късно в партийния клуб в София се прави оценка на парламентарната група, Димитър Благоев, възхищавайки се от младия депутат, възкликва: „Изненадан съм просто. И се радвам — да нмаме такава сила! Прекрасен оратор! А пък един гласец — сребрист и звънък, реже като картечница...“¹³

Така славата на Станке прекрочва границата на

региона. Още с първата си реч в парламента той прави неотразимо впечатление на идейни приятели и на врагове. Но преди да стигне до втората си реч, трябва да преодолява арести и затворнически решетки.

През дългия и мъчителен период на войните буржоазията изхвърли от своята практика на управление и друго свещено право на народа, предвидено в закона — изборното право. Повече не биваше да се нарушава Търновската конституция. И коалиционното правителство на Александър Стамболийски с указ от 5 ноември 1919 г. спасява честта на българския върховен орган — обявява избори за градски и селски общини.

Отприщва се гласът на изстрадала България.

От паланки, села и градове — отвсякъде ропот и негодувание срещу старите общини и тричленни комисии. Цели седем години те провеждат военнोलюбивата и грабителска политика на монархическата буржоазия. Народът стига до просешка тояга и пълна нищета.

А сега накъде?

Тоя мъчителен въпрос влиза във всеки изстрадал дом.

След двете национални катастрофи буржоазните партии са напълно компрометирани. Те не са в състояние да поведат масите, да им предложат спасителна платформа за утрешния ден. Остава да си каже думата и партията на българските комунисти. Тя издига своя платформа в изборната борба — създаване на работнически и селски съвети. В Директивата за провеждане на общинската програма и тактика се определя мястото на общините в борбата за постигане на основната стратегическа цел на партията — победата на социалистическата революция. Една от основните насоки в тоя документ е: „Подготовка на самата класа да управлява обществените дела.“¹⁴

По улиците на тютюноработническият град Дупница брули студен вятър. Мизерия и глад души бед-

няшките квартали. Особено тъжни и нерадостни са вечерите, глухо огласяни от чаткането на конски копита. Полицаяте сноват по калдъръмените улици и дебнат зад стени и дуварн.

А партийният клуб се пълни с радост при мисълта за очакваната изборна победа. Станке призовава с лозунгите на ОК на партията, печатани във в. „Червен бюлетин“:

„Братя на черния труд, измъчени, гладни, боси! Горе челата! Българската комунистическа партия трябва да победи и ще победи! — извисява се гласът на Станке Димитров. — Работници, бедни и малоимотни граждани, властта в общината трябва да се завладее от беднотията! Да живее червената комуна!“

Вечерта на 5 ноември 1919 г. работническият град ликува — пълна изборна победа. Съветниците-комунисти, между които и Станке Димитров, се подготвят да издигнат червеното знаме над общината.

За дупнишкия пролетариат удържаната победа в изборите е върховен миг осмислен живот. И точно тоя факт подлудява реакцията. Тя се нахвърля с настървение да обезоръжи масите, да ликвидира водачите на местната организация. Благоприятен случай за разправа с тях е обявената за 24 декември партийна демонстрация в защита на Транспортната стачка.

Дупнишкият комендант е издал две последователни заповеди за забрана на демонстрацията. И както се знае, военната заповед е категорична: не се разрешават каквито и да било манифестации и събрания. Обикновено тия бумажки на коменданта завършват с думите: „За неизпълнение на военната заповед ще се стреля без предупреждение!“ Нали само преди година началникът на гарнизона генерал Чнлингиров, след като заповяда да разстрелят редниците Моико Гаврилов и Гецо Гецов, които имали „неблагоразумието“ да помагат на разбунтувалите се войници в Радомир, предупреждава дупнишките граждани: „Дирете немирниците и разпространителите на тревожни слухове и съобщавайте за тях на

военните патрули, които веднага ще ги разстрелват или откарват в гарнизонния затвор.“¹⁵

Такива върли слова могат да стреснат дори и най-лудите глави. Командирът на дивизията полковник Ташков „за всеки случай“ привежда в пълна бойна готовност подчинените му части: един пехотен полк, една картечна и една пионерна дружина.

Но дупнишкият пролетариат не изпълнява заповедите на военните. Партийната организация провежда акцията. Разпределени на групи, в 10 часа сутринта над пет хиляди манифестанти тръгват към площада. Начело вървят най-смелите: Станке Димитров, Коста Петров, Георги Муструков...

Студеният декемврийски ден замръква окървавен. Бъдещият помощник-кмет на комуната Крум Марков си спомня:

„Почнаха гърмежите и някои от демонстрантите побягнаха в дворовете на околните къщи, за да се запазят от куршумите. В този момент Станке, облегнат о стената на гимназията, с пистолет в ръка очакваше врага. Атмосферата се нажежаваше все повече. В това време група от демонстрантите се отправя към военния клуб. Мястото пред входните врати бе заето от квартируващия в града гарнизон. Няколко другари от тази голяма група, отправила се към военния клуб, държаха бомби в ръцете си, готови да ги запратят към ескадрона. Това внесе страшен смут сред войниците и у командира. Последният бе просто прикован на мястото му. Никаква заповед не идваше от негова страна. Само секунди деляха и двете страни от предстоящата кървава трагедия...“¹⁶

И тук Станке показва своето хладнокръвие и смелост.

„Другари, ние искаме да извършим нашата политическа демонстрация по мирен начин. Не искаме проливане на работническа и войнишка кръв. Но ако не се допусне демонстрацията и бъдем принудени да прибегнем до бойни действия, то за последствията ще отговарят тия, които потъпкват собствените си закони и узурпират правата и свободите на-

родни. Аз апелирам към всички ви да изчакаме още малко, за да се вразумят похитителите на свободите и правата на пролетарските народни маси.¹⁷

Напразно. В сблъсъка с военните демонстрантите дават скъпи жертви. Но успехът на зловещите сили е само временен. Военните са принудени да вдигнат бялото знаме на примирието.

Площадът се превръща в разбунен кошер, със стиснати юмруци бедниятията търси правата си. Душата им се стяга от мъчителна болка и стениания, за да се отприщи във викове за правда, в залп от остри протести: „Наказание за убийците!“

Човешкият водопад от мъка, възторзи и песни не стихва. И един глас, който се вслушва в гласовете на другите, улавя краткия миг от времето и го оставя като развълнуван протест. Тоя на Станке:

„Повдигнала се на крак“ Дупница прави последно предупреждение към правителството да не си играе с огън. Иска пълна конфискация на всички продукти от първа необходимост и разпределението им за народа.

Във предателите на България — всички руски черносотници и кръвопийци!

Народен съд за всички, които изпращат пушки и патрони против руските работници, и тези, които събират помощи за руските изедници!

Братски привети на руската революция и на Руската съветска република!¹⁸

Още същия ден след демонстрацията партийният комитет се събира в дома на Станке, за да вземе решение по погребението на убитите манифестанти. Майка му, баба Санда, причаква другарите му и ги завежда в стаята на сина си, горе на втория етаж. Скръбта по жертвите е голяма, но и успехът на дупнишкия пролетариат е приток силна кръв, която дава живот, нови надежди в предстоящите битки. Петър Спасов си спомня:

„Коста Петров беше в особено настроение и пееше песента за Бастилията. Баба Санда ни поднесе чай. Коста повиши глас и каза: „Гордей се, стара майко, че си отгледала синове кемпирни.“ Баба Санда полугласно отговори: „Ех, силно, добре ви отгле-

дахме, но как ще ви опазим от черните кучета.“ Никой не отговори. Станке Димитров обяви заседанието и се взе решение Коста Петров да присъства на погребението.¹⁹

Два часа по-късно над гроба на убитите Коста Петров напомня: „Нашата борба е тежка и изисква жертви. Малко ще бъдат щастливите, които ще дочакат революцията. . . “²⁰ Помнят се думите и на Станке: „Да, трудно ще бъде, но ние сме обречени на революцията.“

Властта не може да понесе тоя удар в Дупница. Дори се появява малък „спор“ между военните и полицията: кой по-добре ще си довърши „работата“. Главното сега е да се обезоръжат масите, да се ликвидират пролетарските водачи.

Станке Димитров и другарите му са в опасност.

На 1 януари 1920 г. хората на министъра на вътрешните работи организират бесен поход срещу пернишките миньори. Съблечени по долни дрехи, група стачници са бити с прикладите на пушките, докато изпаднат в безсъзнание. Въдворителят на реда, възхитен от тези средновековни инквизиции, поздравява „решителните“ и „доблестни“ свои полицейски служители с пожеланието „да се справят и с останалите стачници“. И заминава за Дупница, за да организира „военните действия“ срещу тукашните комунисти.²¹

Министърът на вътрешните работи прилага друга тактика — прави план за политически убийства и издевателства над дупнишките партийни ръководители. Той знае максимата: „По всяко куче камък няма да хвърляме. Ще ударим най-хапливите“.

Два дни преди да започне кървавата вакханалия в Дупница, партийната организация разкрива престъпните му планове. В позив, разпространен сред гражданите, се казва:

„В Дупница известният милионер от войната Александър Механджийски, действащ по внушение на министъра на полицията, е дал по пет хиляди лева на три лица със задължението да им даде още по

петнадесет хиляди, след като извършат убийството на дупнишките комунистически дейци: народният представител Станке Димитров и общинските съветници Георги Муструков и Коста Петров.“²²

Както се вижда министърът на вътрешните работи действува по-смело от военните. Докато местният партиен комитет вземе предохранителни мерки за защита от нападение, механизмът на полицейската машина е зареден: щракат белезници, зареждат се пистолети, дебне се из засада.

Идва ред и на военните.

На 3 януари следователят при софийския военно-полеви съд издава рапорт за арестуването на Станке Димитров:

„До председателя при Софийския военно-полеви съд

гр. София.

Моля нареждането Ви, Господни майор, да привлече в качеството си на обвиняем Стефан Димитров от гр. Дупница по чл. 138, 141, 248, п. 3 и 6 с връзка с чл. 51 от Наказателния закон.“²³

По-нататък в рапорта следва обвинението:

„Същият на 24. XII. с. г. е водел заедно с други въоръжени тълпи, въпреки заповедите на Дупнишкото коменданство № 60 от 23. XII. и 61 от 24. XII, с. г., че този ден не са били позволени никакви манифестации и събрания на открито и закрито, която тълпа е стреляла върху войниците, когато последните са ги пръскали и не са им позволявали да правят манифестации. От тая стрелба от тяхна страна с бомби, револвери и пушки, са убити мл. подофицера Тасков и Георгиев на място, ранени са пет души войници и пет души цивилни, от последните е починал един от раните си.

Понеже същият е народен представител, то моля нареждането Ви съгласно чл. 96 от Конституцията, да се изисква разрешение от Народното събрание за даването му под съд.“

Прокурорът, след като получава рапорта, бързо да се разпореди. В горния ляв ъгъл на рапорта резолира:

„Тв. бързо!

Преписката да се изпрати до г. Председателя на Народното събрание с молба да ходатайствува пред народното представителство за теглене под съд съгласно чл. 96 от Конституцията на народния представител Стефан Димитров.“²¹

Точно както е указането на прокурора, рапортът с № 308 се изпраща светкавично:

„До г-на Председателя
на Народното събрание
Тук

С молба на основание чл. 96 от Конституцията да се ходатайствува пред Народното събрание за привличане под углавна отговорност на народния представител-комунист Стефан Димитров от Дупница, понеже е извършил престъпни деяния, наказуеми по чл. 138, 144 и 248, п. п. 3 и 6 в свързка с чл. 51 от Наказателния закон.“²²

При съденето бързината е престъпление.

Таз латинска мъдрост не се отнася за военните, които без съд и присъда си играят със своите жертви. И ако една машинка заскърца, те я заменят с друга. Те не допускат нужните документи и разрешителни да минат по бавните пътища на законността. Те са воини и действуват.

На 10 януари, късно през нощта, из засада е убит секретарят на партийната организация Георги Муструков. Арестувани са почти всички дупнишки водачи. „През нощта, когато убиха другаря Георги Муструков — спомня си Костадин Златков, — на сутринта ме арестуваха и отведоха в долните казарми в същата стая, където бе Станке, Антон Костадинов, Гъчо Камберов и др.“²³

Не изчакал да получи отговор от Народното събрание, прокурорът бърза да свърши останалото — съобщава в парламента за своите действия. В писмото с неизбежния в такъв случай надпис „Тв. бързо“ се казва:

„Дупнишкият народен представител Стефан Димитров е задържан под стража за това, че е извършил престъпни деяния, наказуеми по чл. чл. 138, 144 и 248, п. п. 3 и 6 в свързка с чл. 51 от Наказателния закон.

На основание чл. 96 от Конституцията моля да се осведоми за това Народното събрание.“²⁷

Както се вижда, в писмото на прокурора няма нито ред за побойщата над хвърлените в казармите жертви. А нощите тук са мъчителни. Заблудени селяни от „оранжевата армия“ се нахвърлят върху жертвите. „На сутринта при изходната врата — спомня си Костадин Златков — бяха се наредили селяни с цепеници в ръцете и почнаха да ни удрят, където си завърнат. Цяла седмица се мазахме с йод, където ни бяха удряли. Мажахме се един друг.“²⁸ След „инициативата“ на селяните идва тая на формените полицаи. Вечер нахлуват и изкарват по един-двама души „уж за следствие“, а в съседната стая ги пребиват от бой. Такава съдба го чака и Станке Димитров. „Ние всички застанахме отвътре на отворената врата и казахме: „Сам Станке няма да отиде — или всички с него, или той сам няма да отиде.“²⁹

Другарите му го спасяват от физически побойща, но имунитетът на народния представител е накърнен. Вместо да спази върховния закон, председателят на Народното събрание назначава комисия, която потвърждава виновността на Станке Димитров.

Всъщност това не е първият случай да се наруши имунитета на български депутат. През герончните 55 дни на Транспортната стачка властта упорито търси да арестува нейните водачи Георги Димитров, Васил Коларов и Христо Кабакчиев. На 31 януари са хвърлени в ареста десет комунистически дейци, между които и Димитър Благоев. Случаят със Станке Димитров и неговите другари е само поредният удар. А колко още ще последват? Това никой не знае.

На 13 февруари, петък, само два дни след арестуването на дупнишкия народен представител, в парламента започват остри дебати. В историята на тая свещена сграда няма друг подобен инцидент — своеволията на един военен следовател да се окажат по-силни от имунитета на депутат, защитен от Конституцията.

Фарсът започва следобед, в 3,40 часа. След формалностите около проверката става ясно, че от 235-те

депутати на 14-ата редовна сесия присъствуват само 187. Председателстващият изброява причините: болести, отпуски и прочие, но премълчава истинската причина — арестите на голяма част от депутатите-комунисти.

И не само това. Отлагат се първа и втора точка от дневния ред, за да се стигне до трета: „разглеждане искането на военния прокурор за възбуждане на углавно престъпление срещу народния представител Стефан Димитров“.

Всъщност сега моментът е най-подходящ — празни са десетки банки. Това улеснява задачата на депутата К. Томов, който от името на бързо скъпелена комисия потвърждава искането на прокурора.

Томов се позовава на изявленията на министъра на вътрешните работи, назовава параграфи от Наказателния закон, борави с правна фразеология. Но всъщност той инкримнира фактите, нагърбва се с чанмоверно трудната задача — отрича правото на законодателния орган да пази имунитета на народния представител. Иначе откъде той представител на Темида ще определя мирната демонстрация в Дупница като незаконна и ще има куража да каже: „Като главни виновници на тая въоръжена тълпа са господата Муструков, Петров и Стефан Димитров“.³⁰

Понякога правителственият говорител се стъпнива — все пак осъзнава, че извършва престъпление. А може би се принуждава на тоя ход, защото липсва цялостна преписка и аргументи. Главното за него е да се представи събитието в Дупница не като политическо, а като „углавно деяние“. И тук неговата словесна риторика приема формата на клевета:

„Явно се вижда, че действително нашият колега Стефан Димитров е бил начело на тълпата, с револвер в ръка, че от редовете на тая тълпа са дадени изстрели с револверни, пушки и бомби, от които са паднали убити казаните подофицери и войници.“³¹

Но истината е друга — мъчителна и трагична.

Военните започват да стрелят и убиват трима демонстранти. Станке Димитров и неговите другари въздържат разгневения народ от стрелба и покушения. За това свидетелствуват и стотиците граждани,

разпитани от пратениците на ЦК адвокатите Борис Хаджисотиров и Тодор Луканов.

Но депутатът Томов отбягва тези факти. Той държи на своето: обвинява Станке Димитров като „интелектуалния водител на тълпата“. Томов е убеден, че ще срещне остра реакция от депутатите, и затова повратно тълкува събитнето, цитира пасажи и заключава: „... фактът, че сам той е носил револвер в ръка и е заплашвал войниците, фактът, че се е закалвал и сам е говорил: „С кръв да извоюваме и обявим Съветска република!“, показва, че той е един от най-главните виновници за извършеното престъпление или за извършения метеж в Дупница.“³²

Апострофите на депутатите срещу Томов често го тласкат към гневни избухвания и афектни изрази като „покрусване авторитета на властта“, „престъплението е криминално“ и пр. Така дирижираната от военните сесия завършва с гласуване предложението на комисията: „Като има предвид тия съображения, взема решение да ходатайствува пред почитаемото Народно събрание да разреши даването под съд Стефан Димитров.“³³

Докато в Народното събрание се разиграва филмът, седемнадесетте арестанти изпитват студа и влагата на дупнишкото тюрме. С появата на остра болка в стомаха на Станке се ражда находчивата идея — под двойното дъно на термоса, с който сестра му Елена донася топлия чай, върху дребно изписаните листчета той дава сведения на защитата, праща инструкции. Превръща затворническите дни в тюрметс в твърде съдържателни. Със своето силно слово и пример той повдига клямналите. „Станке говори за революцията в Русня, за великата победа и разгрома на буржоазната класа, за бъдещото социалистическо строителство.“³⁴

Понякога сред арестуваните надделява протестът срещу жестокостите на правителството към стачниците. Станке с болка отсича: „Но другари, каквотс и да правят, комунизмът ще възтържествува. Близо

е денят, когато комунисти и земеделци ще се обединим и ще представляваме непобедима сила.³⁵

На 20 февруари 1920 г. в Дупница започва процесът срещу 17-те „подбудители на размириците“.³⁶ Съдът не установява никакви доказани обвинения. Адвокатите-комунисти Борис Хаджисотиров, Васил Мулетаров, д-р Иван Пашов и Тодор Цеков, изпратени от ЦК, изцяло отхвърлят всякакви обвинения срещу Станке. Но съдът го осъжда на 12 и половина години затвор.

И тук става малкото „чудо“. Чудото на оная пролетарска любов, която дупнишките работници хранят към своя водител. Повел ги в класовия двубой, те сега му връщат пламъка на доверието и обичта. Понеже присъдата допуска излизане на свобода до касацията срещу парична гаранция от 20 хиляди лева, народът спонтанно се втурва в съдебната зала. Не за часове, а за минути работниците дават волни пожертвувания, за да освободят своя любимец.

Когато Станке излиза от тюрмето и минава в нелегалност, помага му работникът от Балабановата фабрика в Кочериново Георги Велинов. Лекуващият се в изкрецкия санаториум младеж го приютава до появата на съобщението за амнистия. Но тук има една подробност, значителна за случая. В колибата край санаториума, където живее Станке, до леглото му стоят книги от Чернишевски, Добролюбов, Херцен и Ленин.³⁷

След амнистията народният представител се предава на властта и излежава в затвора два месеца и половина.

Тия събития, арестите, затворът са малка прелюдия в неговата парламентарна дейност. И нека добавим — блестяща. Младият депутат става острието на парламентарната група. Според Ив. Крекманор той е „говорителят на партията в Народното събрание по най-актуалните въпроси.“³⁸ В стенографските дневници само през 1920 година са записани пет негови речи и повече от тридесет питання, интерпелации и протести.

Станке разбира своята роля и значението на дейността си в парламента. За него няма кратка или дълга реч, няма малък или голям повод — всяка дума от трибуната е словесен изстрел, ясна позиция. Затова той се вълнува с гъвкавостта на политиката, със зрялата мисъл на полемиста. Погрешно е да се смята, че той е разчитал само на своето дар-слово и умението на блестящата импровизация. Всяка негова реч е дълбоко промисляна.

12 ноември 1920 година, близо една година след появата му в Народното събрание, Станке отново е на трибуната. Сега депутатите не се питат „кое е това момче“.

От петте речи тая по законопроекта за бежанците е единствената, която можем да срещнем в томчето избрани произведения. И сега я четем с удовлетворение. Но в оная нажежена обстановка, чути от устата на Станке, тя е действувала завладяващо...

След националните катастрофи България е жив труп: изнемощяла, разорена, бита, страната трябва да обезпечи поминъка на сто хиляди бежанци. Когато комунистическият депутат изказва положителното мнение на парламентарната група по законопроекта за бежанците, от залата се чуват ироничното: „Ех-е-е! Браво!“ И предизвикателното: „Ръкопляскайте ви!“

Спокойно изчакал да изрекат фразите си, ораторът започва тревожно и изразително: „Защото, г-да, съдбата на 100 000 мъже, жени и деца, които са станали жертва на вашата националистическа политика, жертва на наредбата на обществото под господството на буржоазната класа, не може да бъде безразлична за представителката на страдащите в днешното общество — Комунистическата партия.“³⁹

Доловили насоката на удара, буржоазните депутати правят нервни жестове на досада и отегчение. Но Станке не започва с познатите клишета на говорещите преди него. Ясно и точно определя обстановката: националистическата аспирация се оказва толкова жилава, че тя изпълва политиката през цялото царуване на Фердинанд, подкрепяно от буржоазните партии. Ораторът разобличава и „тиловите герон“.

Те изпадат в някаква неистова злост, когато чуят да се говори за трагичните последици от войните.

Така в началото на речта си Станке се ограничава само в рамки, които очертават грабителските цели на буржоазията, слепотата на българската дипломация, подчинена на интересите на двореца и капитала. Извикал на показ суровите факти от историята на следосвобожденска България, ораторът анализира последствията, навлиза в трагичните картини на поражения, безизходица и глад. Преди обобщението дава примери, след политическата характеристика — потресаващи картини:

„Бедна вдовица, родом от Порой, с 5-годишно дете оставила мъжа си в боевете при Криволак, дошла и се настанила при близки тук, и когато роднините ѝ се изместиха в друг град, за да търсят щастнето си там, нея гостоприемните военни и полицай по най-брутален начин изхвърлиха на улицата със скромния ѝ багаж, а помещението и досега стои празно за някое по-благородно семейство. Това е, казвам, един от хилядите случаи, който илюстрира грижите на властите за бежанците.“

Има нещо много заразяващо в парламентарните речи на Станке Димитров. Не само в позицията, която изразява зрелостта и политиката на цялата партия за момента. А и в подхода към фактите, в богатата му ерудиция, в индивидуалния стил на оратор. Той непринудено стига до извода, че тези сто хиляди бежанци неминуемо ще поемат пътя на бедняка, пътя на пролетария. И когато всички очакват познати охкания, съзливни думи за трагедията им, ораторът изненадва с оптимизма, изречен находчиво чрез един зов — силен и властен. Зовът към хората, които са поели съдбата на български пролетарин:

„И тук, г-да народни представители, аз се обръщам и през вашите глави казвам на тия бежанци и на нещастния български народ: всичко това, с което българското правителство се стреми да ви залъже, има за цел да хвърли само прах в очите ви. Обаче вие, нещастни жертви на националистическата политика на българската буржоазия и на империалистическата политика на всички европейски капиталисти-

чески правителства, вие, жертви на капиталистическата наредба, наред с други жертви, наред с пленниците, сакатите, инвалидите, вдовиците, сираците, безимотните, осакатените и пр. във фабриките и т. н., вие, които стоите всеки ден пред несигурността да получите работа утре, вие, които представлявате болшинството от трудещия се народ в България, на чийто гръб се издържа цялата държавна машина на потисничество, вие, които не само изкарвате своята прехрана със своя труд, но освен това и от вашия труд изсмуква печалба и богатства българската буржоазия, българските капиталисти от градовете и селата, вие ще получите своето освобождение, когато влезете в оная армия на работещия народ в България и в целия свят, която ще разреши всички тия въпроси чрез премахване на днешната обществена наредба и създаване на новата, комунистическа наредба.“

Идените не се заглушават с тропане, викове, протести. Пролетариатът приема в своите редици още един 100-хиляден отряд.

Класа против класа! Тоя синтезиран израз е формула за българските тесни социалисти години наред. По пътя на своята болшевизация партията не можа да намери изведнъж съюзници в някои дребнобуржоазни партии. Това неминуемо се чувствава и в парламентарните речи на Станке Димитров.

На 18 декември 1920 г. идва поредното, 26-о заседание. Внесен е законопроект за извънреден кредит за разходите, направени поради войната. Мотивите, които изнася министърът на финансите М. Турлаков, са неубедителни.

Пръв е взел думата Станке Димитров. Ораторът започва с мотивите за искания един милиард „свърх-сметен кредит“. Нищо изненадващо. Но изведнъж остър риторичен въпрос се разнася из залата: „За какво ли са му тия средства на правителството, за какво то иска този кредит?“⁴⁶

На пръв поглед въпросът е излишен. Но ораторът посочва факти, цитира данни от първите войни. Една грамада от опровержителни цифри. И става ясно, че въпросът му създава необходимата предпоставка

вка за размисъл и реални държавнически действия. За да го повтори в друг вариант: „Питам Вас, г-да народни представители, откъде ще намерите този милиард?“

Вносителите на законопроекта се окопитват. Тоя път въпросът на оратора се посреща с шумни негодувания. Явно набрал кураж, депутатът А. Сираков силно се провиква: „Ще пратим Коларов в Русия да ги донесе.“ Ироничен смях изпълва залата. Но това не смуцава оратора.

„Спомнете си, господа, дали в тия ваши позиви, дали в тия ваши речи и статии показахте на народа, пред когото агитирахте, за да ви даде доверие, цер на тези рани, изход от това забатачено финансово положение за нашата държава... Повтарям, вашето средство е да кърпите един съвършено прогнил предмет, който не е вече възможно да се закърпи...“

Вместо стъписване от подвикванията, ораторът задълбава с острието на словесните стрели: „Какво значи заем, каква е тази заемна политика, какво тя донася и ще донесе за народните маси?“

Ето и третият риторичен въпрос, с който внася нова буря:

„Господа народни представители! Вие в последния ваш бюджет имахте предвидени повече от деветстотин милиона лева, с които ще погасите и ще изплащате лихвите на многобройните заеми, които до сега сте сключили от чужди банки, от чуждите правителства, които възлизат на милиарди. Е, добре, тази заемна политика вие искате да узаконите, т. е. с нея вие искате да церите раните на буржоазното общество и буржоазната държава след войните у нас в България. Със заем ли пак? Но тези заеми в края на краищата ще легнат пак върху тоя народ, пак той ще трябва да плаща погашенията и лихвите. Кого целите вие — народа ли, който е пострадал от войната, или целите да закърпите буржоазната държава?“

Срещу оратора настръхват: крещят, хвърлят реплики, обиди: „Кажи нещо за Русия!“, „Слизай от трибуната!“, „Тоя не е от нашата държава, патаговец е той!“ Като куршуми върху него връхлитат все-

възможни обиди. От дъното на заседателната зала някой злъчно задава въпроса: „Ти българин ли си?“

Преди две години, същите тия политици, във фракове и цилиндри, наричат българския войник предател, родоотстъпник, пораженец. Обвиняват изнемощелния народ в липса на идеали, разстрелваха всеки борец се на фронта за мир. И сега питат един от най-достоините борци за мира: „Ти българин ли си?“

Не, той има право да пита:

„Аз ви питам, господа, ще ли ни покажете, освен своя заем неосъществим, един изход от това положение, ще ли дадете някакъв цър на тия рани? Вие сте абсолютно неспособни да направите това, господа“.

Някои депутати стигат до изстъпления, хулят съветска Русия. В тия минути теноровият глас на Станке става по-гръмък и нападателен:

„Вие трябва да разберете, че не можете да посочите изход от това положение и че много хулената от вас Русия свети като един наистина твърде силен факел, който осветява и нашите народни маси и им сочи изхода от това положение, в което вие тласкате тоя народ. Тоя изход не е никой друг освен този — да направи българският народ това, което направи руският народ.“

И по-нататък:

„Изходът е: да се даде политическа власт и богатствата в ръцете на селския и градския пролетариат и да се създаде режимът на пролетарската диктатура, която ще унищожи господстващата класа и ще създаде ново, свободно, безкласово комунистическо общество.“

В своята дейност в XVIII и XIX Обикновено народно събрание Станке Димитров блестящо защитава българския парламентаризъм. Когато буржоазните депутати хвърлят под миндера всяка демократична и свободололюбива мисъл, Станке стана неин глашатай и защитник, съвестта на парламента. Въпреки неприкриваната неприязън буржоазните депутати виждат в него „внушителен в мислите си и даровит парламентарист“. Широките социалисти, които обикновено апострофират и отправят запитвания, след не-

говите речи мълчат. Дори един от стенографите възкликва: „Невероятно, но факт! Кръстю Пастухов не отправи запитване.“¹¹

Славата на комунистическия депутат се разнася из цялата страна. „На политическата сцена — възкликва Крум Кюлявков — излизаше мъжествен борец, с много редки качества, който веднага обърна внимание върху себе си на всички — на врагове и на свои.“¹²

ШЕСТА ГЛАВА

ПО ВРЕМЕ НА ТРАНСПОРТНАТА СТАЧКА ДУПНИШКАТА РЕАКЦИЯ СЪЗДАВА ОБСТАНОВКА НА БРУТАЛНОСТ, КОЕТО ПРЕЧИ НОВОИЗБРАНИЯТ ОБЩИНСКИ СЪВЕТ ДА ЗАЕМЕ ЗАКОННОТО СИ МЯСТО. ДАДЕНА Е ПРЕДНИНА НА ИЗПИТАНИТЕ ФОРМИ И МЕТОДИ НА ДЕЙСТВИЕ — ИЗДЕВАТЕЛСТВА, ШАНТАЖИ, ПОДКУПИ. ПОВЕЧЕТО ОТ СЪВЕТНИЦИТЕ-КОМУНИСТИ СА ХВЪРЛЕНИ В ЗАТВОРА. ТОВА Е ПОДХОДЯЩ МОМЕНТ ДА СЕ СВИКА ЗАСЕДАНИЕ НА ОБЩИНСКИЯ СЪВЕТ. И ОКРЪЖНИЯТ УПРАВИТЕЛ БЪРЗА ДА СЕ РАЗПОРЕДИ. С ТЕЛЕГРАМА № 133 ОТ 12 ЯНУАРИ 1920 Г. ДАВА СВОИТЕ УКАЗАНИЯ: „НЕЗАБАВНО ДА СЕ СВИКА ОБЩИНСКИЯТ СЪВЕТ ЗА ИЗБИРАНЕ НА КМЕТ И ПОМОЩНИК-КМЕТОВЕ.“¹

На първото заседание присъствуват само буржоазните съветници. По указание на Станке Крум Марков и Владимир Радев отказват да се явят в общината. Дупнишката буржоазия беснее — нейната сметка е направена без кръчмар. Съгласно чл. 45 от Закона за градските общини поради недостатъчния брой съветници замисълът на буржоазните партии да оглавят общината се проваля.

И при второто заседание резултатите се повтарят. Отново писарската ръка срещу имената на недошлите поставя думите: „получили поканата, но не се явиха“. Фразата срещу името на Станке Димитров, Коста Петров и Иван Чорлев е предизвикателна: „избягали от властта, която ги дири“.²

Следва покана за трето заседание, за четвърто.

Но от прекаленото обтягане въжето на изстъпленията и демагогията изтънява. Сега инициативата е в ръцете на дупнишките комунисти. Току-що излезлият от затвора в края на април Ст. Димитров се среща с някои от другарите си. Какво ще бъде партийното решение? Каква ще бъде следващата стъпка? Напред или назад?

5 май 1920 година. На поредното заседание при-

съществуват всички новоизбрани съветници. Някои от представителите на буржоазните партии променят само столовете или мястото за сядане. Дълъг е пътят на съветниците-комунисти. Те минават през арести, затвори, нелегален живот. Трябва да прекратят много препятствия, за да влязат в общината едва след 128 дни. Полицейските власти продължават да преследват Петров и Чорлев, чиито места и тоя път са празни.

И когато буржоазните партии се готвят да поемат в ръцете си постоянното присъствие — кметската длъжност и тая на двамата помощник-кметове, Станке Дямитров ги изненадва: „Ние, избраниците от нашата партийна листа и утвърдени общински съветници, не можем да вземем участие в управлението на общинския съвет.“³

Всички наострят уши. Някой не е очаквал такъв обрат на нещата. „По предложение на партийния комитет — продължава Станке — ние депозираме тази декларация, подписана от съветниците-комунисти, по причини, изложени в самата нея.“⁴

И той зачита:

„... долупосочените седем общински съветници при Дупнишкия общински съвет, избрани от листата на Комунистическата партия, като взеха предвид...“⁵

Аргументите се редят един след друг: точни, верни, категорични. Кой от кой по-убедителни и респектиращи: брутални действия на реакцията, военно положение и цензура по време на изборите, ограничаване свободата на политическата агитация, подкупи, обирание гласовете на неосъзнатите работници, лишаване малоимотни от избирателно право, заблуждаване на окръжния съд, убийството на първия партиен избраник Георги Муструков...

Има ли нужда от още аргументи? И волевиият, напорист глас изпълва кметската стая в Мижоровата къща:

„Протестираме против горензложените беззакония, произволи и маневри. В знак на тоя протест, който поднасяме от наше име, от името на нашата партия, на нашите избиратели слагаем мандатите си

на общинския съветници и искаме най-скорошно допитване волята на дупнишките избиратели с произвеждане на нов избор за общински съветници в града.⁴⁶

Отстъпление ли е това? Не! Вярна оценка на създадената обстановка, победа над изстъпленията. Станке разбира, че и след най-голямата беда се намира вратичка за излизане. Но е нужно да се запази равновесие след поражението. Единствената правилна стъпка в бъдеще е: миналите в нелегалност комунисти да се легализират, да се започне отново предизборната борба.

Такова решение може да вземе силна личност, която предвижда събитията, тактически мисли и вярва в бъдещата изборна победа. Затова и последните му думи имат дълбоко символичен смисъл: „Комуната е мъртва! Да живее комуната!“

Декларацията, която Станке Димитров депозира, е не само акт на протест, присъда над беззаконията и покушенията, но и партиен призив към дупнишките граждани. В тоя момент на изострена класова борба Станке замисля чрез обход да нанесе следващия удар върху общинската крепост. Финансовите магнати негодуват от „маневрите на комунистите“. Затова към военните насилия и жестокости те прибавят и свой актив — подлагат тютюноработниците на жестока експлоатация и икономически произвол, в резултат на което в края на май 1920 г. те се вдигат на стачка.

Събитията в Дупница така се съгъстват, че всяко следващо ражда ново. И не всяко може да се предвиди и направлява. В тоя момент стачката е вредна, поради което и централното ръководство на тютюноработниците се противопоставя.⁷ Но веднъж избухнал пламъка на стачката, местната партийна организация и Станке не могат вече да не го поддържат. Правят опит да ѝ влеят жизнена кръв, но поради ненавременното избухване тя си остава безкривла и анемична. Все пак под ръководството на Станке стачката продължава 58 дни.

Като човек на делото Станке знае, че не може без загуби и поражения. И тъкмо те го учат на твърд

дост и оптимизъм. И преди у работниците да попад-
не бацилът на отчаянието, той ги мобилизира: Сам
способен на жертви, минира страха във всичките му
кътчета, за което свидетелствуват и неговите съвре-
меници: „Малодушнето и колебаннето бяха за не-
го чужди, щом като имаше нужда да действа за
социализма.“⁴⁸

Да погледнем и на психологическата страна на
събитieto. Станке вижда, че стачниците губят сра-
жението, но не може да ги изостави на сред пътя.
Загубата в една икономическа битка не е всичко.
Той нито за момент не прави опит за компромиси с
тютюневите фирми. Станке е дълбоко убеден, че стач-
куващите, като губят издигнатите в момента иконо-
мически искания, печелят бъдещите. Партийният де-
ец не може като широките социалисти да измени на
работника или да прави срамни компромиси с экс-
плоататорите. Една загуба в големия път на борбата
още не е поражение. Главното сега е последиците от
удара на тютюневите фирми да станат изходна точ-
ка в бъдещата политическа битка: спечелването на
насрочените през месец ноември 1920 г. нови общин-
ски избори. А според него общината в ръцете на
комунистите може да се превърне „в средство за
експроприация на тютюневите магнати“.

И това разбиране, вярно и осъществимо в тия
дня на политическа активност на масите, Станке
пропагандира и го внушава на работниците. За него
пътят към изборния успех не минава „през кривата“
на политическата акробатика. Той излиза пред из-
бирателите направо с ясната и спасителна платфор-
ма на партията.

Изборният успех преди година се заплаща с
много издевателства, с една скъпа за дупнишките ра-
ботници жертва. Но с бруталността си реакцията не
стана по-силна. Опитният революционер заедно със
своите другари се подготвя за нови и трудни изпя-
тания. Те са решени да използват максимума от ав-
тономната власт на общината за защита интересите
на трудещите се.

А това е стъпка към бъдещото работническо уп-
равление. Затова Станке извиква у себе си всички

революционни добродетели: дарбата си на масовик и оратор, целеустременост, воля, политическа зрелост...

В деня на изборите, 3 октомври 1920 година, дупнишките работници тръгват с виненочервената бюлетина. „Устните на бедните и малоимотните, свикнали да мълчат, — спомня си Крекманов — този ден прегракнаха от ликуващи викове и песни. Събрани пред партийните клубове, те с трепет коментират новините, идващи от избирателните пунктове.“⁹

Отново изборна победа! Гласът на Станке Димитров се разнася по мегдани и улици. В душите на бедните остава да звучи ободряващото ехо на думите му: „Единството на нашата класа отново победи! Да ни е честита възкръсналата, окървавена, но жива комуна.“¹⁰

Дупнишката комуна е жива! В биографията си тя ще запише 842 дни съществуване. Всяка стъпка от нейните победи ще се роди от мисълта и прозрението на Станке Димитров и на кмета д-р Коста Петров.

Започва битка на живот и смърт.

Бюджетът на комунистическите общини в условията на капитализма се явява като концентриран израз, „въплъщение на комунистическата програма“. Членът на Висшия партиен съвет Станке Димитров добре знае това. Да се отворят касите на разни фабриканти, предприемачи, рентниери, тютюнотърговци, които с години не са изплащали данъците си, е революционна стъпка. А това означава: освобождаване бедните от данъци, градоустройство на града, социално осигуряване на работниците, безплатни лекарства и училища, детски градини и занимални...

За буржоазията такъв подход е неприемлив. Тя полага бесни усилия да запази принципа: и беднякът, и милионерът да плащат еднакъв данък. Тя няма куража да го каже пред избирателите на публични събрания, но затова пък има други средства: доноси, икономически натиск, насилне. Чрез своите вестници изсипва купища закани: „Нека знаят комунисти-

те, че България не е станала съветска република, а е правова държава!“¹¹

Коя е истината? Дупнишкото гражданство трябва да я знае. И заедно с другите комунари Станке се втурва да я разнася. Той опровергава клевети, вдъхва вяра, дава нови идеи. И не с измислени фрази, а с факти. Само за близките една-две години тютюневите фирми не са изплащали данъците си към общината, които възлизат на хиляди левове.

Тютюневите фирми приемат двубоя и бумерангът се връща в общината. От разни инстанции се обаждат: „Това е фиктивен бюджет!“ Фирмите „Чапръшъков“ и „Мехмед Емин“ приемат друго поданство, за да не изплатят данъците си. „Ориентабако“ и „Бяло море“ се оплакват в италианското и чехословашкото посолство. Правителството на Стамболлийски се огъва и министър Котев с телеграма забранява събирането на данъците от тютюневите фирми.¹²

А това означава провал на комунистическия бюджет.

И тук в тая трудна ситуация най-ярко се открояват характеристиките на Станке Димитров и Коста Петров, българската организаторска стихия и всюдаякност, уменията да ръководят и да организират масите в защита на своите интереси. Без тях комуната би съществувала само формално, няма да се превърне в „кълн на комунистическо управление“.

Има нещо много близко в съдбата на двамата дупнишки революционери. И Станке, и Коста учат в Кюстендил, създават тесняшки организации и стават любимци в града и околията. И двамата учат право в Швейцария, без да се посветят на тази доходна професия. И двамата са съдени за антивоспни прояви.

Но всеки носи нещо свое, индивидуално, с което допълва другия. Коста е безпределно смел, заразяващ със своята смелост. Човек на действията, на революционните страсти. Станке е стратегът и идеологът. Като член на Висшия партисен съвет зад конкретната цел той вижда перспективата. Станке е партийният ръководител, Коста — кметът, практическият изпълнител на общинската власт. И двамата без-

пределно смели и всеотдайни, обречени на пролстарската революция.

И когато фабрикантите се организират и бойкотират бюджета на комуната, Станке и Коста имат еднаква решимост и действие. „Веднъж се повдигна въпросът за намиране средства за комуната, защото бюджетните средства не достигаха — спомня си общинският съветник Георги Мартинов — Станке Димитров бързо отсече: „Ще обложим допълнително фирмите. Щом трябва пари, ще ги намерим!“¹³

Идеята е дадена, решението е взето. И Коста Петров повежда след себе си ковачите от общинската работилница. Нарезда им да носят чукове и секачи. Железните каси на фабрикантите не се отварят току-така лесно. Тютюневата фирма „Никотеа“ или трябва да си плати данъците, или ще заиграят чуковете. Докато господата протестират, някои от въоръжените им копон хващат дръжките на пистолетите си. Но пред жилестите ковашки ръце студеното желязо остава мъртво. И финансовите служители Димитър Пернов и Тодор Христов прибират общинските си сметки. А те възлизат на хиляди левове.¹⁴

И по-нататък.

Пак същите ковачи. Само че този път ги води помощник-кметът Крум Марков към фирмата „Мехмед Емин“. Тук отрано се окопитват и уж в някаква демонстрация на обърканост платените наемници стрелят. Това не е театрална сцена с изкуствени гръмежи. Комунарите не „играят“ своята историческа роля. Те я живеят. Стават мишена за изстрели, но отстояват своята правда докрай.

Защо Станке и неговите другари с такъв фанатизъм отстояват бюджета на комуната? Нали в условията на капитализма комунистическите общини не са в състояние да защитят интересите на бедните и маломощните. Когато партията изработва своята общинска политика, Дядото възкликва: „Да, комуните, това са първата школа за обучаване на партийните членове в практическото комунистическо строителство.“ Станке блестящо завършва и тази школа.

През 1922 г. правителството засилва атаките срещу комунистическите съвети. Официалните власти

окастрият комунистическите бюджети, нарушават общинската автономност, дадена им от конституцията.

Така се постъпва и с бюджета на дупнишката комуна. Административният съд отменя правата на общината да събира общинските такси за вода, смет и канал от дупнишките богаташи.

Но гневът на комунарите се излива в протестна демонстрация. На 11 януари 1923 година хилядното множество се устремава към площада. Демонстрантите носят плакати: „Само богатите да плащат данъци!“, „Административният съд да се подчинява на собствените си закони!“, „Съдът и полицията — в услуга на капиталистическата банда!“¹⁵

Това е категоричната оценка на пролетарска Дупница, на червения град. Това не е израз на улично просторечие или на политическо пристрастие, а спонтанен изблик в защита на общинската автономност.

На митинга речта на червения кмет предизвиква нов протест сред градската беднота: „Долу капиталистическата банда!“, „Съдът защитава интересите на капиталистите!“

Сега идва ред на Станке. Нужно е протестът на комунарите да стигне до правителствените кръгове, до цяла трудова България. И познатият на дупничани силен и настъпателен глас се извисява:

„До председателя на Административния съд.

Копие: Министру правосъдието, Министру председателя и Председателю Камарата, редакция „Работнически вестник“.

Хилядното събрание изслуша кмета и единодушно протестира срещу постановлението ви за спиране събирането общински такси за вода, смет и канал от капиталистите.

Съдът, противно на закона, предпочита пред общинските интереси тия на неколцина капиталисти. Така цялата община се оставя без средства. Явно е класовото правосъдие...“¹⁶

И ако дотук все пак се сочат обстоятелствата, следващите думи предизвикват силни възгласи.

„... Отнемете угодните на алчните капиталисти постановления, отменящи бюджета на избрания от вас съвет!“

Искаме държавният прокурор да се намеси и спре произволите!

Искаме правителството и камарата със закон да ограничат безконтролните права на Административния съд — да отменява утвърдени бюджетни пера!

Престанете с беззаконията!

Горко на класата ви, когато народът рече да погази незначителните от вас закони!“

Още на другия ден протестната телеграма лежи върху министерски бюра, предизвиква кисели гримаси и озлобления, буди заспали съвестни. И с колоните си „Работнически вестник“ подкрепя борбите и решимостта на дупнишкия пролетариат.

Фашистките елементи не подбират средства в своето самоутвърждаване. Под прикритието на III туристически събор, обявен в Дупница, те подготвят по-редната провокация.

Станке разшифрова замисъла им, зад повика за хармония на човека с природата той вижда замислена брутална престъпност. И по решение на окръжния комитет на партията в същия ден, 28 август 1922 г. се обявява окръжна младежка спартакиада. В клуба на партията пред двеста комунисти и комсомолци Станке предупреждава: „Утре фашистите са решили да ни дадат бой. Трябва да се явим на манифестация не с празни джобове, а да им дадем такъв отпор, че да не посмеят втори път да помислят за конгрес в Дупница.“¹⁷

И сам участва в този „отпор“, организира удара върху бъдещата кафява чума, когато нейните бактерии са в зародиша си. Възвишената му мисъл към човешкия идеал сигурно не е допускала подобно коварство, но проявите на реакционните сили в Търново го карат да бъде нащрек. И когато сред фееричния блясък на празничната манифестация на спартаквите четни се разнася вестта „Фашистите нападат нашите деца“, той се заема със смели спартаквци: да охранява манифестацията в тил. Тук е най-горещата точка. „Фашистите ревеха, свиреха, блъскаха нашите демонстранти.“¹⁸

Кръвопролитнето в Дупница на 28 август става известно в цялата страна. Подофицерското дружество „Св. Иван Рилски“ бълва клевети и всевъзможни измислици срещу спартаковата младеж. Подемат я редакторите на дупнишките вестници „Рилски глас“ и „Светлина“. И се получава като в приказките: крадецът вика: „дръжте крадеца!“

От страниците на „Работнически вестник“ се извисява силният глас на Станке: „На крак! Дързостта на българския фашизъм трябва да бъде наказана! Неговият нов пристъп трябва да бъде сломен!“¹⁹

Статията на Станке, отпечатана в партийния вестник още на другия ден след инцидента, няма информационен характер. Всеки ред от нея е вик на болка, всяка дума — призив към будната съвест на народа. И предупреждение — в нашия политически живот израства нещо страшно за демократичните ни традиции.

На 20 февруари 1923 г. кметът на комуната заминава за село Пастра, за да проучи условията с фирмата „Орион“ по снабдяването на града с електрическо осветление. На другия ден, на връщане, по пътя между селата Усойка и Джерман пътуващите в общинския файтон са нападнати от двама наемни убийци. Първият изстрел, предназначен за кмета, го улучва смъртоносно. После отново стрелят няколко пъти и с приклади обезобразяват лицето му.

Страшната вест светкавично се втурва в града. И все тая дума: „Убит! Убит! Убит!“ Главната улица се изпълва с народ и като лавина потича към мястото на престъплението. Зачервените очи са пълни с омраза, треперещите устни — с гняв.

Станке Димитров тежко изживява убийството на своя другар, но намира сили да спре разгневения народ. „Трудещите се бяха крайно възбудени и с неукротим гняв се готвеха през нощта да нападнат по домовете дупнишките капиталисти, за да ги накажат сурово. Само най-енергичната намеса на Станке Димитров спаси положението, предотврати убийствата, които щяха да имат трагични последици за партията.“²⁰

Споменът на общинския съветник Георги Марти-

нов ни връща към трагичния ден. Главното е да не се допусне библейската философия — око за око, зъб за зъб, а да се прикове на позорния стълб „крвавия строй на бога-капитал“.

От страниците на в. „Работнически вестник“ Станке отново изобличава убийците, предупреждава за пристъпите на фашизма у нас.

Погребението на убитите се превръща в гневен протест. Ковчезите на двамата комунари — Коста Петров и Христо Спатовалийски, събира „опечален океан от хора“ Точно в три часа и половина траурното шествие потегля от партийния клуб към главния площад. Тук осемхилядното шествие спира. Говорят Станке Димитров и Борис Хаджисотиров — рязко осъждат убийците. Накрая Станке обявява решението на общинския съвет:

„Площадът, на който Коста Петров будеше и зовеше пролетарната на борба, на който неведнъж води дупнишката беднота на открити борби срещу властта и буржоазията, занаят ще носи неговото име.“²¹

Площад „Коста Петров“ е изпълнен с траур.

Смъртта на такива големи и чисти личности поражда и други мисли. Те са приглушени от скръбта, притиснати от тежката броня на болката. Но са заредени и със силата на гнева, с порива на съзидаването, с преклонение пред живота-подвиг. Поетът Крум Кюлявков превръща скръбта на дупнишките комунари в песен:

„Сърцата се стопяват
и вместо лед — там пламък
остава да гори...“

Станке разпалва тоя пламък. И комунарите разбират: пътят на такива личности като Коста Петров не стига само до гроба — продължава и в бъдното. По него вървят потомците. Носят любимия образ в очите си — за да имат светилник в годините на мрака.

Днес, толкова време след гибелта на червения кмет, са изписани не малко страници за него от приз-

нателните поколения. И все пак, щом почувствуваме нужда да се докоснем до човека и бореца, ние се връщаме към изречения от Станке реквием.

Той е първият биографичен портрет на д-р Коста Петров. В него сред спазмите от болката блясва възторгът от човека и революционерз: „Това бе Коста, колкото и блед да е опитът ми с малко думи да го обрисувам. Струва ми се, че подобни ще бъдат всички хора на новото общество... Какъв красив дух погина!“²²

В тия съдбовни години секретарят на окръжния комитет на партията Станке Димитров не воюва само от трибуната на парламента или от територията на една комуна. Той влиза в списъка на Военната организация на партията. Казали са си думата качествата на военния: желязна воля, военни познания, решителни действия...

До ръководителя на организацията майор Коста Янков, до завеждащия подривното дело капитан Иван Минков се нарежда и рединкът Станке Димитров. Биографията му на „военен“ е твърде богата. При това в дупнишкия партнен окръг набезите на михайловистите стават по-драстични. Тук са разположени и белогвардейски части. Един невралгичен пункт, който всеки момент може да се превърне в поле за начален удар срещу прогресивните и демократичните сили в България.

Но тук има и нещо много лично. Македонските автономисти убиват неговия другар Коста Петров. Пронзнесли са смъртна присъда и на самия Станке. Просто невероятно е да се размине с нейното изпълнение. И въпреки всичко той е най-дейният в борбата срещу могъществото на дясната македонска организация. „прелестна е всепобеждаващата смелост на Станке от този негов младежки перюд“.²³

Членът на Военната организация има големи пълномощия и широк диапазон на действие. В своите нелегални срещи той поддържа готовността на работниците срещу настъплението на фашистките елементи.

В такава обстановка Станке трябва да се бори и за единни действия и разбирателство с БЗНС. Той не смята, че земеделското правителство е власт на „селските думбази и експлоататори“. Главното сега е да се даде отпор на настъпващата реакция. И под негово ръководство организацията в града се разделя на бойни групи. Всяка от тях има свой план и задача да търси допълнително оръжие. Водни се подготовка по стрелба и мобилизация. На два пъти те успяват да проникнат в тайните складове с оръжие и боеприпаси, скрити от съглашенските комисии: първия път, от склада в близкото до града село Самораново изземват 16 пушки и сандъче с патрони, втория — от манастирския метех в града. Иван Крекманов си спомня: „В 1922 г. група дупнишки комунисти по негово нареждане нападнаха военния склад в Дупница и взеха 6 тежки картечници „Шварцлозе“, над сто сандъка патрони и още друго военно оръжие.“²⁴

Апостолските години на социалиста отново се възвръщат: няма град или село в окръга, където да не стъпва кракът му. Той пленява с решителността и словото си. „Като младеж много бях слушал за Станке Димитров, за неговото безстрашие в борбата с врага, за неговите големи ораторски способности. Да го видя и чуя неговия обаятелен глас ми се удаде едва през октомври 1922 г.“²⁵ Тук думичката „едва“ не е просто случайно изречена. Бъдещият организатор на партийни издания Стоян Стоименов искрено съжелява, че толкова късно изпитва неговото силно въздействие.

Кюстендил, 15 октомври 1922 година. Срещу подготвяния от реакцията преврат спрямо правителството на Стамболийски партията организира протестен събор. С каруци и пеша дупничани тръгват за окръжния център. С цял влак пристигат софиянци начело с Лозенския работнически хор. Площадът пред читалището е препълнен с хора и всеки очаква да чуе ораторите. Станке пръв започва речта си. „Щом се изкачи на трибуната — спомня си Стоян Стоименов, — той веднага плени със своя обаятелен образ множеството, което затан дъх. Всеки е вперил

поглед към трибуната, за да не пропусне нито един жест, нито една дума от неговото слово. „Станке Димитров! Внимание! Станке говори, това е Станке! — тихо шеписха и го сочеха с пръст по-възрастните, на нас младите борци.“²⁶

„За стрелба!“ — такава е заповедта на военните. Станке я чува при стачки, манифестации, партийни събори. И неизменно се среща с насочени към него пушки и оголени ножове.

Така е и сега. Жертвите на властта са трима убити, шестима ранени. „На траурния митинг — спомня си Д. Ананиев — Георгиев, — устроен по повод на убитите работници, Станке Димитров говори реше. По това време пристигна войсково поделение и откри стрелба. Настана тревога, пред трибуната останаха само около двеста-триста души и ковчезите на убитите. Множеството наоколо започна да се разпръсква, но Станке го спря: „Другари, не бойте се, вие сте хиляди!“ — извика той и ги окуражи...“²⁷

Преди да прозвучат думите „Вий жертва паднахте...“, тоя смел човек мобилизира, зове, заклеймява: „Убийствата извърши Лигата на запасните и действащите офицери, зад които стоят престъпните шабове на буржоазните партии от Черния блок.“²⁸ И призовава всеки да застане под знамето на партията: „Другари, оръжието не трябва да се слага, то ще потрябва в борбата против фашистите изверги. Пазете го!“²⁹

Членът на военната организация често пътува из страната. За тези, които не познават Станке, той е „непременно с очила, брада и бастун“. Затова на събранието в читалище „Съгласие“ в Плевен очакват „да влезе такъв брадат човек“. Изненадата е толкова голяма, че групата младежи „ахна от учудване и разочарование от „обикновения“ вид на оратора. Успокояват се с мисълта: „дошли сме — ще слушаме“. В. Цветков си спомня: „Първите думи на оратора бяха тихи, спокойни и не възбудиха нашето младежко въображение. Постепенно обаче тонът се засили, темпото в речта вземаше вече все по-вя-

сок мерник, салонът със затаен дъх поглъщаше всяка дума.³⁰

Както сочат съвременниците му, в неговите речи няма фрази, а идеи. Всъщност тук се крие разковничето на тяхното въздействие. Затова и плевенци сравняват думите му с „изстрели, които се забиват направо в сърцето“. „От погледите и изразите на лицето им — продължава спомена си В. Цветков — се виждаше, че те са готови на всичко, което ораторът поиска от тях. Слушайки, ние наистина настръхнахме и бяхме готови на подвиг в името на делото, за което ни зовеше Станке Димитров.“³¹ А това дело е борбата срещу настъпващия фашизъм. Като им напомня събитията в Търново и Кюстендил, Станке завършва с призива: „Другари плевенци, точете ножовете и мажете карабините, защото предстоят страшни събития.“³²

Но и фашизмът търси своето място в историята.

На 9 юни 1923 година към 4 часа сутринта превратаджите изцяло държат властта в столицата. В ранните обедни часове с един от дворецовите автомобили войници пръскат из улиците „манифеста“ на новото правителство на Александър Цанков. В него шумно се говори за ред, законност, сговор и мир. Манифестът завършва патетично: „За България настъпват светли дни на напредък, защото нейните съдбини са в чисти ръце.“

Какъв абсурд! Превратаджии — с чисти ръце!

Къде се е намирал Станке в тия дни и нощи на вандализъм?

Два дни след преврата, на 12 юни, министърът на външните работи Христо Калфов бърза да информира представителите на столичния печат: „В цялата страна, без изключение, владее пълен ред. Никъде никакви опити за въстание не са забелязани.“³³

Станке, който отблизо следи всяка стъпка на новата власт, не изпада в безверие, но с болка следи цинизма на бившия адютант на царя, който в своята пресконференция надменно набляга на думите „без изключение“. Пред своите другари Станке се гневи срещу министъра и сваля маската му на де-

магог. Секретарят на Окръжния комитет на партията в Дупница изтъква, че бруталността на преврата и взетите жертви не могат да бъдат прикрити. Призивът за „чистене“ и „градеж“ е призив за физическа разправа с прогресивните и демократически сили. Ако отидем няколко години напред, ще видим, че тия мисли той доразвива в доклада си пред V разширен пленум на Коминтерна. Той говори за жертвите, за садизма над десетки и стотици земеделци и комунисти. И преди те да излязат в гневно слово, той ги изживява, изстрада.

Преломът у партията не идва изведнъж. Писмото на Васил Коларов и особено неговото идване за изправяне на грешката на ЦК, отварят очите и на Станке. Той по-добре се вглежда в решенията на юнския пленум на ИККИ. Деветоюнските събития още веднъж потвърждават правилния марксистически извод, че опитите на селячеството да провеждат своя самостоятелна политика неминуемо водят до неуспех. И това става негово верую — селячеството може да защити своите политически интереси само в тесен съюз с работническата класа. И обезателно под нейното ръководство.

Преломът на ЦК продължава 65 дни — от деня на преврата до историческото заседание на 5—7 август 1923 г., когато се взема решение за народно въоръжено въстание срещу фашистката власт и създаване на работническо-селско правителство.

Станке Димитров устройва цялата партийна работа в окръга на иллегална основа. „Обясни ми — спомня си думите му Екатерина Петрова Тушева, — че партията трябва да мине в нелегалност, че той трябва да поддържа връзка с ЦК, но това трябва да стане тайно, чрез шифровани писма, които ще трябва да пише друго лице, а не той, и че тези писма ще трябва да се пишат с шифър.“³⁴ Станке поставя конкретни задачи: „Също ще получаваш и писма, ще ги разпечатваш и донасяш, аз сам ще ги дешифрирам. А на тебе ще предавам кратки, на обикновено писмо написани, които ще ги изпрашаш на адреса, който ще ти дам.“³⁵

Тоя човек на делото сега се разгръща изцяло.

Като член на военно-техническата комисия към ЦК за подготовка на въстанието работи сред войската, по въоръжаването на масите, по плана за мобилизация на народните сили. „Нелегалната военна организация в Троян — пише в спомените си Георги Попов — поддържаше връзка със Станке Димитров. При него ходиха Дочо М. Гадев и Спас Балеvски.“⁸⁰

Кален в борбата, Станке е готов за предстоящите събития.

СЕДМА ГЛАВА

КАКТО В КАПКАТА РОСА СЕ ОГЛЕЖДА ЦЯЛОТО СЛЪНЦЕ, ТАКА В ЕДИН ОТРЯЗЪК ЧОВЕШКИ ЖИВОТ МОГАТ ДА СЕ ПРОЯВЯТ ТОЛКОВА ДОБРОДЕТЕЛИ. САМО ТРЯБВА ДА ИМАМЕ ЧИСТИ ОЧИ ДА ГИ ВИДИМ И ЧЕСТНО СЪРЦЕ ДА ГИ ПОЧУВСТВУВАМЕ.

Биографията на Станке Димитров е изпълнена със светли добродетели. Те са в неговото детство и юношество. Съществуват в младостта му. Ще ги има и по-късно. Но най-силно се открояват по време на подем или поражения.

През трите години — 1923, 1924, 1925 — тоя съдбовен отрязък от време, в което се оглежда цяла България, Станке Димитров утвърждава революционните си добродетели.

Вечерта срещу 12 септември правителството на Цанков предприема провокация срещу партията: извършва масови арести, разгромява партийни клубове, конфискува вестници и книги, въвежда полицейски час. Арестувани са стотици комунисти.

Отново плъзва сянката на злоещите сили.

Докато агентите от Обществената безопасност арестуват набелязаните жертви, властта афишира своите действия. След „аргументираната“ статия на в. „Слово“ — „Защо се извършват арестите“, министърът на вътрешните работи генерал Русев заплашва: „Правителството предупреждава, че и най-слабият опит за смущение на реда ще бъде жестоко смазан.“¹

В София само до обяд са арестувани осемдесет по-видни софийски комунистически дейци. Тежко заболелият Димитър Благоев е поставен под домашен арест. Тревожни са вестите и от провинцията. Нанесен е удар в Пловдив, Варна, Бургас, Стара и Нова Загора, Лом, Пазарджик... Само за един ден са арестувани 1786 комунисти.

Арестите обхващат и Дупница.

Целият революционен комитет, начело със Станке Димитров е арестуван. В казармите са хвърлени и други седемдесет партийни дейци. Георги Мартинов си спомня: „Около 12 другари бяхме задържани отделно от останалите арестанти в горния етаж на казармите.“² А подготовката за въстание в града е в пълен ход.

И изведнъж — поголовни арести. Но и от това положение трябва „да се намери вратичка за излизане“. Главното е „да не се клюмва глава“. Тия свои мисли Станке изрича гласно. И сам търси „вратичка“ за решителния изход. „Той ни учеше, когато излизаме от отходните места, да взимаме незабелязано от очите на усилената охрана по едно желязо, каквито имаше под стълбите на казармите.“³ То ще бъде нужно, за да разбият вратите, когато другарите им се притекат на помощ.

Най-страшна е неизвестността — тя лотиска въображението, сломява волята, ерозира надеждите. И Станке решава — на всяка цена трябва да се добере до сведение — от другарите в града, от ЦК. Със сила да се излезе срещу въоръжената охрана е немислимо. Трябва находчивост, обмислен риск, който да преобърне събитията в полза на арестуваните.

Да се позовем на сломена на Георги Мартинов: „Един ден Станке Димитров се оплакваше и превиваше от силни „стомашни болки“. След упорити негови настоявания охраната разреши той да получи отвън топъл чай. В термоса, в който сестра му Елена донесе чая, беше укрито съобщение за състоянието на въстаническите революционни окръзи, за положението в нашата околия и нарежданията на ЦК.“⁴

Сякаш трудностите при него са необходимост, която силният характер трябва да преодолява. Крехкият младеж с бледото лице не повежда своето „пленено ято“ към железни врати и замрежени прозорци. Казва си думата неговата находчивост и предприемчивост.

Острата болка „в стомаха“ продължава да „превива“ слабия му организъм. И всеки ден термосът,

който с небрежност се подхвърля от охраната, върши своята „конспиративна“ работа: навън политат писма, инструкции, указания. Уж „главарите са в пандиза“, а градът е раздвижен. Станке е пленник, а на гласа му става подвластен всеки дупнишки комунист.

Така бацилът на песимизма и безизходицата остава извън душите на арестуваните, извън готвещия се въстанически отряд. С всяка своя дума от „термоса“ Станке обогатява гамата от революционни възбуждения, ускорява подготовката, мобилизира антифашистите. И заедно със седемдесет въоръжени дупнишки комунисти тръпне през нощта срещу 23 септември.

По предвидения план въстаниците се събират в горичката край Хисарлъка. Чакаят сигнала и часа, за да се обединят с Горноджумайския отряд. Но вместо това, една неочаквана експлозия в квартал „Бешика“ вдига на крак полиция и войска. Дупница остава пред прага на Септемврийската епопея.

В прочутото тюрме, останало още от турско, са захвърлени арестуваните. Мисълта за погрома на въстанието може да сломи и най-твърдите. Това Станке не бива да допусне. Няма да допусне. И в тая прензподня, където са налегали пребити затворници и всяко хлопване на вратата е сигнал за нови побоища и изтезания, той ги учи на марксизъм. По-късно тоя факт Крум Марков ще възпроизведе в спомен: „Тук той устройваше научни беседи по изучаване марксизма-ленинизма и поддържаше духа на всички другари затворници и арестанти. Той не остави нито една глава да клюмне.“⁴⁸

Един малък откъс от затворническият живот, наситен с всички възможни жестокости. И със стоицизма и непреклонната воля на Станке.

Правителството на Цанков продължава да афишира своята „демокрация“. Дори през ноември обявява парламентарни избори. Невероятна демагогия сред жесток терор, скърцащи бесилки и черни облаци от септемврийските кладни.

Избирателите имат нужда от пример, вяра. Мъртвите, посинели от бесилото или надупчени от куршу-

мите, са примерът. От килните тръгва духът на дълбокото подземно течение. Чайният термос отново върви от ръка в ръка. Гласът на Станке призовава дупнишкия пролетариат към изборните урни, уверява го, че народните синове скоро ще излязат от затворите. И все от тоя термос излиза и кандидатурата му за народен представител.

Узурпаторът Цанков „спечелва“ парламентарните избори. По-точно е да се каже: спечелва насилието, което за властта е синоним на „законност и конституционен ред“. Така е по клаузите на буржоазната изборна система. Фашистите не искат да признаят волята на масите, закаиват се да отстранят четридесет и седемте депутати от народния блок, между които има и осем комунисти, предизвикват съдебен процес срещу Комунистическата партия.

Когато през ноември 1923 г., току-що излязъл от затвора, Станке застава начело на ЦК, той е на 33 години. Не са му малки нито опитът, нито революционната закалка. Но все пак атмосферата на политическите събития у нас е свръхгореща, отговорността към революционното движение и нейния авангард — най-съдбовна, ударът върху партията — един от най-тежките. Сега той трябва да поеме историческа отговорност. Една къртовска работа сред обгорените от събитиеото. Хората имат нужда от преливане на надежда, от целебния серум на вярата. Или просто от подаване на ръка, от превързване на окървавените рани.

Пък и да действа — това е в характера на Станке. Негово полесражение става цяла България, помощници — Иван Манев, Яко Дороснев, Вълчо Иванов. И хилядите български комунисти, излезли из пепелта на пожарищата. Най-дълго се застоява в София. За технически сътрудници взема проверени бойци, свои другари. Връзката с военната организация възлага на младия художник-антифашист Димитър Грънчаров, партийния канал с емиграцията в Югославия — на брат си Христо, техническата работа в столицата — на Коста Андреев, деловодството на ЦК — на Трайчо Костов.

Главното е да се възстановят разбитите партий-

ни организации, окръжните центрове. Подготовката на тая операция става задача над задачите. „С Видински окръг се оказа, че нямат никакви връзки и за тяхното възстановяване ме викаше в София — спомня си Благой Попов. — Разказа ми как ЦК оценява положението в страната, как е минало въстанието, какви грешки са допуснали и каза, че ЦК подготвя ново въстание. Думите на Станке запалиха и мен. Предаде ми адреси, шифър, секретни мастила, свърза ме с ЦК на Комсомола, даде ми някои позиви и брошури и аз тръгнах обратно.“⁶

Чрез десетки инструктори той установява връзка с Бургас, Враца, Кюстендил, Русе, Пловдив, Горна Джумая, Шумен, Плевен . . . И ден и нощ — все изпраща и посреща. От София към всички посоки на страната. „По негово и на ЦК нареждане аз обиколих организацията в Северна и Южна България, за да установя връзките между окръжните организации и ЦК и да предам инструкциите му за бъдещата им дейност. Констатирах, че партията и цялото ни движение още преживяваше разстройството от нанесения удар от фашистката власт.“⁷ После Стефан Бъчваров докладва на Станке. А той: „Ех, ако сме умни, ако пазим самообладание — няма да ми не много време и ще възвърнем силите на движението. Работническата класа е налице. Нся няма сила, която може да унищожи, както и селската беднота.“⁸ И добавя: „Само трябва едно — с ум и такт да привлечем към организационен живот най-активната и предана част от организацията ни — след това другото постепенно ще дойде.“⁹

Така вдига на крак организации, устройва нелегални канали, организира тайни печатници, прави събрания и срещи. А това значи преливане кръв в артериите на партийния организъм.

За всички, които са работили с него, Станке е отличен организатор и кадровик. Всъщност това не са нови черти от характера му. Просто дошло е време най-силно да засният. Защото, по думите на Трайчо Костов, той е „призван ръководител“. Ние трябва да си представим цялата атмосфера на душния фашизъм, опушеното небе над България, за да разберем

колко усилия и талант са били нужни на партийния деец.

„Станке разрази удивителна енергия и организационни способности за събиране пръснатите сили на партията и за преустройство на партийната организация на нелегална основа.“⁹ А на друго място Трайчо Костов възкликва: „През тоя период се прояви като един от първите майстори и учители на партията и конспирацията.“¹⁰ Тия оценки са подкрепени с много факти: има-няма два-три месеца и партийните организации се оживяват.

Всъщност тая черна и благословена работа остава неизвестна само за властта. Тя изисква Станке да се превъплъщава денонощно. Неговата младежка външност, вродената артистичност му позволяват да се появява където трябва, да се измъква от всевиждащите очи на полицейските постове. Най-често ще бъде в ролята на гимназист, вечно забързан с изпълнена чанта с книги. Някогашното участие в пролетарските театрални трупи му подсказва, че превъплъщаването в старец, банкер, военен, е цяло изкуство. Сега тия роли са му възложени от борбата, техен режисьор е времето. Като безработен селянин с торба през рамо, пощальон или амбулантен търговец, той върши най-рискованата работа — създава Единния фронт на антифашистите.

Тоя фин човек, с открит нрав и сурова простота, притежава чудната дарба да подбира партийните кадри. Негов другар искрено възкликва: „Той проявяваше удивителна чуткост към кадрите — умееше да ги подбира и да ги използва най-целесъобразно за партийна работа и смело издигаше на ръководна работа нови кадри из средата на проявяващите се млади сили, които той умееше да насърчи и подпомогне.“¹¹ Това качество е така важно в условията на погрома.

Като секретар на ЦК Станке Димитров има и друга заслуга. Той организира помощната организация в защита на жертвите от Цанковото правителство. „Тук пак се свързах със Станке и започнах да върша партийна работа — главно да събирам помо-

щи за затворниците и техните семейства," — спомня си Благой Попов.¹²

Чрез оскъдните архивни документи от тоя период ние се докосваме до голямото му сърце на хуманист. Всички говорят за „неговото любящо сърце към трудещите се“. И особено за грижата му към борещия се човек, към тия, които се намират в затворите и техните семейства. „При всяка среща с него той ни говореше с болка на сърцето за лошото положение на политическите затворници и техните семейства и винаги ме подканяше да употребя повече усилия за събиране на помощи.“¹³

Дава указания, посочва пътя, поддържа връзка по канала и приема средствата. „Станке ме свърза с Васил Манафов — пише Благой Попов, — адвокат в София, жената на когото ми предаде голяма сума за подпомагане на жертвите от въстанието във Видинския край, главно от Ломска околия, където жертвите бяха най-много.“¹⁴

Животът на Станке Димитров е изпълнен с върховно напрежение. Издигнат е не само до най-високия партнен пост, но и до отговорността за съдбовни решения, които трябва да трасират пътя към новия ден на работническата класа, да останат пътни знаци в революционното движение.

А „отляво“ и „отдясно“ — силни атаки, капитулантски позиции или левичарски забегки. Те забавят процеса на ленинското идейно превъоръжаване, без което и дума не може да става за превръщането на БКП в партия от ленински тип.

Никола Сакаров и неговата група издигат в знаме ония отрицателни страни на тесния социализъм, които дърпат революционното движение назад, към социалдемокрацията. Те открито се стремят да ликвидират революционния характер на партията, да я превърнат в реформистка, опортюнистическа партия.

Атакуващите сили „отляво“ отричат революционното наследство на тесния социализъм. Нахлузили маската на борци за по-бързо ленинизирание, те тласкат движението по авантюристичен път.

Станке Димитров оглавява здравето ядро. Септем-

врийската линия на Коларов и Димитров е в сигурни ръце, в силен и волеви ръководител. Станке и здравите партийни сили трябва да прокарат новата стратегия и тактика. Но антипартийната декларация на Сакаров в парламента, която осъжда Септемврийското въстание, е тежък удар. Станке разсъждава така: най-близка е опасността „отляво“. В групата на Сакаров се раждат и избухват опортюнистически идеи. Тя се захваща да създаде нова партия, която да се развива в рамките на фашистката законност. А това означава да се погребее, да се ликвидира комунистическата партия.

Групата около в. „Лъч“ бърза да приветствува сакаровци. Дори предоставя колоните на вестника за тяхната разцепническа дейност. Отначало завоалирано, но с отровния серум на опортюнизма в работническия авангард.

Станке следи ускорените ходове на тия нови идеологии на дребни илюзии и предателство. Мисълта го парни, че те посягат върху един изпитан авангард на работническата класа. Сам разбира жизнената необходимост да се търсят легални възможности за борба. При това брутално настъпление на фашизма една легална политическа партия на работниците и селяните, на занаятчиите и интелигенцията е жизнено необходима. Но тя на всяка цена трябва да изразява идеите на комунистите, да издигне в лозунг и платформа минималната програма на партията.

Но неговата реална стъпка среща съпротивата на левичарите. Обвиняват го в мекушавост, наричат го десен опортюнист, съмняват се в революционните му качества. Атакува го и групата на Сакаров.

За секретаря на ЦК пътят е един — нова работническа партия! Открит стон само въпросът да се избърза или да се изчака нейното създаване. Още в своето създаване новата партия трябва да бъде чиста и жизнеспособна, да носи идейната устременост на комунистите. Но и да бъде предпазена от смерча на фашистките закони.

Ако се избърза, може да остане мъртва в своя зародиш. Тя ще попадне под параграфните удари

на подготвяния драконовски закон, влязъл в историята ни като „ЗЗД“. Аргументите на тая теза стигат до тук. Но Станке преценява и друго. Всяко забавяне може да създаде условия народните маси да попаднат в мрежата на капитулантите. А те се активизират. Подават пипалата си към основаното в Русе дружество „Трудова дружба“ Всяко докосване до сакаровци означава гибел, вирусът на капитуланството ще остави следите на разрушението.

Дилемата се нуждае от отговор.

На 14 януари 1924 г. новата партия се легитимира пред България. Тя ще носи името Партия на труда, а неин печатен орган — „Знаме на труда“. Една политическа идея трябва да стане реалност. А колко усилия трябва още, колко политически и организационни трудности трябва да се преодоляват.

Всичко започва с призива на 27-те основатели. В него е отбелязано и името на Станке Димитров, адвокат от Дупница. За първи път сред горещите призови на такъв политически документ фигурира адвокатската му професия. Всъщност тя прикрива другата, тая на революционера.

Станке е не само в центъра на партийните прогнози. Той е един от инициаторите за създаване на легална работническа партия. Идеологът и организаторът за нейното реализиране. Като съавтор на временната ѝ програма се чувствава политическото му кредо — да обедини трудещите се в партия, която да стане легална проява на БКП. Налага се да се говори на езоповски език. Но без идейни мъглявости по нейната революционна същност.

Наистина е била нужна голяма политическа прозорливост, зрелост и тактически маньовър. Обстановката в страната налага Станке да напише в програмата, че новата партия „ще се движи в рамките на законите“. Но ако компромисът с формата на съществуване е неизбежен, това е недопустимо с нейната задача, с крайната ѝ цел. На легалното ѝ съществуване трябва да отговарят легални форми на борба, без те да се противопоставят на нелегалните.

Станке задвижва механизма за втората стъпка — нейното практическо учредяване. Едно изпитание,

което жосткува много напрежение, изисква рискове на организаторите.

София, 27 януари 1924 година. Театър „Нова Америка“ и улиците край него са събрали стотици хора. Една масова проява, необичайна картина за режима на Цанков. Сред лавата от гняв, сред тоя силен напън за политическа изява на работническия дух стои един млад мъж, неукротим и пленяващ. С множеството той не отстъпва на насилието и влиза в театъра да изживее радостта от раждането на Партията на труда.

Архивите и спомените документират тоя тържествен акт.

Препълненият салон е станал на крака. Работниците са свели чела и погледи — минутата мълчание е за загиналите септемврийци. Тая мъжествена прелюдия сякаш подсказва всичко, което по-нататък ще се случи. Изтъкнатият философ и журналист Тодор Павлов напомня, че новата партия няма да има никаква връзка с БКП, Коминтерна и съветската държава. Тия мисли по-скоро са адресирани към надничащите през вратите полицейски хрътки. Те са езоповски изказ. И само миг по-късно, когато Павлов добавя, че ако класовата борба наложи, партията не би се поколебала да установи връзка с тях — залата гръмва от възгласи:

„Да живее Съветска Русия!“

„Комунистическата партия не е загинала — тя е жива!“

Сред ликуващата стихия, някъде в средата на салона, е и Станке, с нова прическа и външност. Неговата невисока фигура едва се забелязва край едрите мъже. Тоя външно фин човек е със здрава психика, която не издава никакви трепети по лицето, не привлича подозрителните погледи на полицейските слухари. Но самото му нелегално присъствие е риск, който може да си позволи само опитният конспиратор.

И в бъдещите 87 дни от биографията на новата партия името му ще бъде „в сянка“. То не фигурира в състава на управителното тяло и в печатните му органи. Но неговото присъствие се чувствава на-

всякъде — и в кампанията за привличане на нови членове, и в организирането на нейния печат.

Но ликвидаторите не престават да воюват за своя партия. Станке бие тревога, напомня, че се слага разкол между работниците, че се отрича септемврийската линия. В статията си „Нова партия ли?“ той показва истинския лик на ликвидаторите.¹⁵ Верен на своя полемичен стил още с първите си думи атакува глашатая на изменниците в. „Лъч“, който има за цел „да ругае, да клевети, да клейми и да дискредитира пред работниците Комунистическата партия“. И то върху фона на политическия кървав декор, когато реакцията воюва срещу работниците „с фалшиви документи, със стражарски бичове, с фашистки куршуми и касацонни решения, а самата тя е турната в невъзможност да се брани“. За автора най-важна е програмата на една партия. От нейните светлини или сенки ще зависи бъдещето на революционното движение. От проектопрограмата на сакаровското „отроче“ — Трудовата партия, струи студенината на капитулантството, прозират последствията на ликвидаторството. Затова публицистът гневно се противопоставя на такава нова партия, която не приема септемврийските събития като изходна точка за бъдеща тактика, която отрича единния фронт между работниците и селяните.

В тия дни Станке обикаля заедно със своите другари работническите квартали в столицата. В Красно село и Ючбунар, Захарна фабрика и Коньовица никнат кълновете на първите групи на легалната революционна партия. Той присъства на заседанията на Управителното тяло. Те обикновено се провеждат вечер, в мазето на печатницата на БЗНС, където се печата и партийният орган „Знаме на труда“. Стефан Бъчваров си спомня: „Аз докладвах какви нови обстоятелства и промени са се случили през седмицата в живота на партията и вестника ѝ.“¹⁶ И по-нататък: „Когато Станке присъствуваше на събранията ни, работата протичаше по-гладко. Станке търпеливо слушаше разискванията и накрая, при вземане на решение, се намесваше. С малко думи,

умно той даваше най-уместните формулировки на решенията ни.“¹⁷

На 4 април 1924 г. и върху Партията на труда ляга сянката на прословутия ЗЗД — тя бива забранена.

В този труден процес на възраждане секретарят на ЦК блестящо използва и силата на печата. Станке е един от инициаторите за издаване печатния орган на комуната „Дупнишки общински вестник.“ Като секретар на окръжния партнен комитет заедно с Гъчо Камберов основават партийния орган „Червен бюлетин“. По време на изборите през 1919 г., когато властта забранява печатната агитация и спира кюстендилския в. „Тесняк“, вече като народен представител с Тодор Цеков изпраща остър протест срещу забраната на словото и печата. В питането си до министър-председателя блясва острината на иронията му: „Хармонизира ли фактът, указан в датираната телеграма, с декларациите на кабинета за премъхване цензурата? И по този ли начин ще се прилагат тия декларации?“¹⁸

Но в годините на убийства, палежи и терор появата на партнен печат е равно на подвиг — така е остра нуждата от него. Когато повалените борци се изправят и организациите вдигат окървавения си ръст — един призив е подадена ръка, един пролетарски вестник — идеен другар и пропагандатор.

Виенското издание на „Работнически вестник“ е този глашатай, организатор и вдъхновител, който от страниците си призовава: „Горе главите!... Поражението ще ни научи как да победим.“¹⁹ И ако вестникът по-пълно отразява борбите и още с дъх на мастило зашумява в ръцете на класата, то въздействието му ще бъде по-силно. Затова ЦК решава — издаването му да става в страната.

Биографичната хроника на „Работнически вестник“, на нелегалните печатници и прогресивния печат е цяла драма. Те си имат своя история, извисявания и падове, тържество и покруса. И техните герои са известни: Владимир Зографов, преоблечен

като хамалин, пренася в дома си цяла печатница — винт по винт, част по част; печатарят Стоичко Василев от сутрин до вечер върти позиви, брошури, апели; словослагателят Станчо Стоименов (Иван), за да не попадне жив в ръцете на полиците, загиба в неравната престрелка. Има и други действащи лица: Трайчо Костов, Тодор Павлов, Стефан Бъчваров, Братован Илиев...

А секретарят на ЦК Станке Димитров?

И той като Держински има право да възкликне: работата в името на една идея не ограничава човека. В това вълче време, той се захваща и с организиране на нелегалните печатници и вестници. Но за революционера това конспиративно дело крие в себе си дисциплина, творчество, въображение, риск. Но не и догма. След провала на първата нелегална печатница трябва да се организира втора, после трета. Само за няколко месеца три провала. Налага се Станке отново да гради из руините, но партийната правда трябва да стигне до масите.

Партийният деец не се върти само в мъчителния кръг на съзиждане и провали. Той разчита много и на легалните партийни издания. Московското съвещание през 1925 г. отбелязва: „Революционното движение в страната в течение на година и половина не бе оставено без легален ръководен орган и това съставлява една голяма заслуга на партията.“²⁰ Само няколко думи, а зад тях се крият толкова усилия — неимоверни, самоотвержени.

Още в обявяване временната програма на Партията на труда се подготвя излизането на неговия печатен орган в „Знаме на труда“. Пак няма да се споменава името на Станке, но се чувства неговата идея, мисъл. Групира редакцията около Тодор Павлов, Стефан Бъчваров, Братован Илиев; чрез стария си другар Григор Паликарски урежда вестникът да се печата в печатницата на БЗНС; участва в заседанията, на които се разисква „какво се е случило в живота на вестника“.²¹

За партийните журналисти Станке Димитров не е само отговорен човек, който дава насоки, но и пръв партиен публицист. За него задачите на кому-

нистите са ясно определени от В. И. Ленин още в статията му „Революционни дни“, излязла през януари 1905 г. във в. „Вперед“. Владимир Илич още тогава пише, че членовете на партията трябва да вършат постоянна работа на публицисти — да пишат историята на съвременността, и то така, че да окажат помощ на непосредствените участници на движението.

И Станке дава пример: сътрудници в „Работнически вестник“, „Звезда“, „Знаме на труда“, „Бедняшка дума“. Пише статия след статия.

Забранява се! — такъв е езиковият реквизит на цензурата. Особено пък след обявяване на комунистическата партия извън законите. Нейните параграфи тежат като демоклев меч над партийното слово и печат. Пропадат толкова идеи и замисли на „Знаме на труда“ и другите легални партийни издания.

А какъв е духовният климат в тия дни на 1924 г., в който трудещите се трябва да дишат и да живеят?

Правителственият официоз „Демократически сговор“ пълни страниците си с хвалбествени думи към „творците на новия ред“.

Органът на банкерите, народняшкият в. „Мир“, продължава да сипе хули срещу комунистите и земеделците.

Подобна е ролята на цялата жълта преса.

И сред тая екзалтирана печатна пропаганда срещу комунизма в ръцете на работниците шумят страниците на в. „Трудов глас“ Едва стигнал до 17 брой, цензурата му слага ръка. На 24 юли се появява „Бедняшка дума“. Неговият литературен кръстник Станке Димитров възкликва: „Да личи, че е наш вестник. Работниците веднага да го познаят.“²² След шестия брой и той вече е в списъка на „забранените“. Но Станке е неуморим: организира нови печатни трибуни, идейно ги ръководи и насочва, подава ръка на прогресивни издания: „Наши дни“, „Звънар“, „Отзив“, „Единство“, „Наковалня“ ... Стефан Бъчваров си спомня: „Но както и предишните вестни-

ци, така и „Наши дни“ излизаше под идейния контрол и със сътрудничеството на ЦК на БКП.“²⁰

Наистина легалният печат е с пропагандни похвати, липсва му маневреност, силно политическо въздействие. Но истинската негова сила може да се измери само на фона на застрашителните цензурни параграфи, драконовския режим. И по списъка на жертвите, дадени от партийните и антифашистки издатели и журналисти.

А за една година те са твърде много.

„Спомням си добре, че го бяхме настанили в квартира, намираще се в кв. „Красно село“ в дома на една възрастна жена. Станке Димитров беше гримиран с брада и представен на хазайката за студент, който ще чете за изпит и трябва да му се осигури спокойствие. Предложихме наем и помолихме да не го безпокоят. Когато след тридневен престой той трябваше да напусне квартирата, хазайката със съжаление каза, че със студента се е чувствувала много добре. И сега, когато той напусна, тя се страхува да не дойде за квартира някой комунист, който да ѝ създава неприятности с полицията.“²¹

Тоя спомен на Йордан Васев не е илюстрация за отшелничество на нелегалния. А за друго: всичко във всекидневното на Станке е динамично, рисковано и вълнуващо. Той не престоява в една квартира повече от няколко денонощия. А всеки нов дом е нов свят, който трябва да се опознава, да се спечелва. В отношението му с „хазанте“, в повечето случаи съвсем непознати за него, долавяме една изключителна човечност, която предразполага, скъсява разстоянието. При това броевите часове не са отдадени на бездействие. Обикновено това е време, когато написва вълнуваща статия, пламва нова идея, зачева се плодът на утрешни дела.

И едва свикнал с обстановката, вече го чакат нови явки. Ще дойде ли другарят от ЦК? А той винаги отива. С чуждо име — някой си Попов от ломските села. Дегизиран, напрегнат, наблюдаващ.

И питащ с очи: — „Не водиш ли след себе си опашка?“

„Станке Димитров беше гъвкав, смел и оперативен конспиратор — спомня си Димитър Ананиев-Георгиев. — Една вечер останах изненадан, когато го намерих в дома ми в София на ул. „Любен Каравелов“, 70, преоблечен като ученик, с куртка и фуражка, с ученическа чанта, пълна с нелегални материали. Той седеше спокойно в стаята и пишеше. Запитах го откъде е влязъл, когато улчната врата е заключена. „През комшулука — отговори той, — н да беше отключена, аз пак така щях да вляза. Трябва да сме осторожни.“²⁵

През тия години много и различни са рисковете на нелегалния партиен функционер. По-късно неговите другари записват в своите мемоари парещи тайни, неизричани никога преди това.

Крум Кюлявков: „Помня — това беше през време на най-свирелия фашистки терор — срещнах го случайно на „Позитано“ и „Цар Борис“. Аз останах учуден, че по това време, посред бял ден, той се движи по улиците. Станке се усмихна: тая усмивка беше всичкият отговор на моите тревожни въпроси. Отивам — значи трябва.“²⁶

Стефан Бъчваров: „Станке ми определи среща по някаква бърза работа в градината под Водолебенния институт на централната градска баня. Облякъл се беше в груба, полуселска-полуградска дреха с абена полушубка, доста износена и кърпена на няколко места, бозови панталони, с нахлупен каскет, обут в гумени цървули. Разговорът ни трая около 5 — 10 минути, колкото беше необходимо да получа инструкциите му. Не се стърпях, досмеша ми и му казах: „Станке, имаш чудесен вид.“ „Тъй е по-добре — каза и се изгуби из глухата улица „Сердика“.“²⁷

Макар и минал в нелегалност, секретарят на ЦК стои в центъра на всяка работническа акция в София. Находчив и смел, той има заслуга в укрепване на военния сектор на партията. Работи заедно с Коста Янков и Иван Минков по изграждането на стегната, дисциплинирана и силна военна организа-

ция. Полага специални грижи за военно-техническото обезпечаване на предстоящата въоръжена борба. Привлича за сътрудници прогресивни офицери, леви земеделци, активизира дейността на комсомола, изгражда ядки в предприятията. Заедно с другите членове от комисията по погребението на Дядото Станке превръща пътя до гроба му в истинско „бойно поле“

И като венец на всичко ще организира и проведе с другарите си нелегалната Витошка конференция.

Денят е дъждовен, мрачен. Календарът показва 17 май 1924 г. Астрономическата прогноза за „облачно време с валежи“ е нищо в сравнение с обществено-политическата. Тъмнината на нощта из Витоша бледнее пред мрака на затворите, карцерите и подземията на Обществената безопасност.

Но Станке, заедно с Яко Доросиев и Вълчо Иванов е предвидил всичко. Воювал по всички фронтове на борбата и тук се чувства неговият стил. Организира нелегално посрещане на делегатите на конференцията, явки, квартири, маршрути. Сформира специална охрана под ръководството на Костадин Хаджимитрев — Митрето. Подготвя и техническата комисия по провеждане на конференцията.

А защо на Витоша? Защото делегатите по-лесно могат да се укрият от полницията, която знае нещичко за действията на ЦК. Групите са малки — по двама-трима, сборните пунктове — различни: Княжево, Дървенишкото шосе, Руският паметник. Но паролата е една.

Проливният дъжд осуетява всичко. И пак нови явки, сборни пунктове, разпоредби. Обстоятелствата налагат делегатите да тръгнат в три групи. Във втората, водена от Тотю Саралиев, е Станке Димитров.

Всеки от 22-та делегати е отговорен партинен функционер. Четири са членове на ЦК, осемнадесет — представители на окръжните партийни организации. Всеки има конкретна задача, получил е точен инструктаж. И като във фокус работата се събира в един човек — в Станке.

„Не е изчезнала и никога няма да изчезне представата ми за истинския организатор, вдъхновител и ръководител на тая първа нелегална конференция на нашата славна партия — незабравимия Станке Димитров, който прояви в тоя, както и при други подобни случаи, своите наистина изумителни организационни способности.“²⁸

Чрез спомена си Тодор Павлов ни въвежда в атмосферата на тоя форум, в историческата му значимост, в която така релефно се открояват стила, мисълта и решителността на Станке. Но нека най-напред си представим външния декор.

Местността „Трендафила“. Постоянно ръми. Пепелявите мъгли минават и се разминават. Двадесетина мъже — едни седнали, други — прави. От време на време, при разгорещените разисквания, и седналите стават. Противният дъжд не ги смущава. Докато Станке чете доклада, Тодор Павлов държи чадъра над главата му. Изобщо през цялото време той не сяда. Зад него, в далечината младите борове се връзват в небето — стройни, изострени, напрегнати.

Един от делегатите разказва:

„Целият ден мина в доклади и съдоклади. Вечерта до късночко разисквахме, позадремвахме, но никой не спа. Сутринта продължиха разискванията, а след обед се прочете резолюцията.“²⁹

Петър Искров, не успял да заземе ръководството на своя страна, прави опит да повлияе върху разискванията. Една невярна постановка, една крачка вляво или вдясно, ще даде съвсем друг обрат на конференцията. „Станке тревожно поглеждаше към делегатите, които залитаха. Поглеждаше и към Иван Манев, и към Искров. Чувствуваше се неговата загриженост от изхода на конференцията.“³⁰

Ето още няколко спомена — истинска психограма на събитията.

„П. Искров поддържа четничеството. Тогава станаха пререкания между Искров и Станке. Искров залитна много.“

„На конференцията не беше спокойно — всички са напрегнати.“

„Станке Димитров, спомням си, приличаше като квачка, която пази пилците.“

„Той имаше ясен като барабанчик глас и много звучно и енергично отбиваше всеки апостроф.“

„Когато станаха разгорещени разисквания, наставаха около Станке — и Тодор Павлов, и Яко Доросиев. Ставаха и другите.“³¹

Напразни са опитите да бъдат изопачени основните положения в резолюцията. „Това обаче пак благодарение на Станке Димитров — напомня Тодор Павлов. — Не им се удаде и резолюцията бе приета с огромно болшинство в оня вид, в който покъсно сам др. Георги Димитров я процитира в основните ѝ пунктове на историческия V конгрес на нашата партия.“³²

Преодолени са грешките и слабостите от миналото, постигнато е единство. Пред партията стои историческата задача: „да поеме пътя на нелегалната борба против фашизма“. Ето и оценката на Георги Димитров за конференцията, дадена на V конгрес на БКП: „Значението на Витошката конференция се състои в това, че в един от най-трудните моменти от живота на партията тя можа да сплоти здравите партийни сили около септемврийското ядро на ЦК.“³³

„Аз отивах самичък по ул. „Сердика“ към бул. „Дондуков“. Някой ме хвана с двете ръце за ръката, наведе се над ухото ми и каза: „Аз съм Станке Димитров“. Разбрах, че живее нелегално.“³⁴

Към тоя спомен на неговия другар от детинство, вече ослепелия Станке Досев, да прибавим и спомена на Илия Генов: „Аз бях попаднал в ареста на Обществена безопасност и там при следствието, което се извършваше от началника на безопасността, видях как раздаваха на агентите портрета на Станке с поръчение да бъдат внимателни, понеже ще имат работа с един опасен анархист и неговото залавяне ще бъде много трудно.“³⁵

Тия спомени най-точно определят невъзможните условия за работа на партийния деец. В квартирата си на ул. „Мадара“, където в четирите стаи жи-

вее със семейството си. баба Санда и брат му Христо, е под постоянно наблюдение. В редките вечери, когато се прибира, на прозореца стои саксия цвете — това е сигналът, че може да се прибере. От това време е споменът на снаха му Елена: „Той работеше цял ден — пишеше, а излизаше само вечер. През деня никой не го посещаваше, освен Трайчо Костов, който вземаше написаните от бате Станке материални и ги отнасяше за печатане.“³⁶

Пасивността е за страхливите. Станке не е от тях. Той е оня „смел човек“, който раздвижва София. Виждат го „нахлупил каскет, турил ръцете в джобовете на палтото си“ да минава по шумните улици. Това предизвиква възторг у съвременниците му: „Да го търсят под дърво и камък, а той свободно се разхожда пред самата Обществена безопасност. Това според мен бе цял Левски!“ (Ил. Генев).³⁷

И други напомнят за неговото дегизиране, за успешното му маскиране. Но това са външните обстоятелства, които правят силно впечатление. Нека се докоснем до самата същност, до къртовската му работа по въстанието.

Още в края на май, веднага след конференцията, в околностите на манастира край с. Герман се свиква първата нелегална конференция на Комсомола. Присъства и Станке, придружен от ръководителите на софийската младежка организация Сашо Кюфарджиев и Коста Шулев. Неговото присъствие се чувства във всичко: и в единодушната защита на септемврийската линия, и в подкрепата на новия курс на партията.³⁸

Той кръстосва из страната, мобилизира окръжните комитети, дава наставления. „При идването му в Кюстендил организира бойни групи и застави всеки другар да си набави оръжие — спомня си С. Големинев. — Проучваше готовността на другарите, като ги поставяше на изпитание. Викаше ги нощно време да се явяват на определени места извън града.“³⁹ Особено силно е неговото въздействие. Благой Попов си спомня: „Думите на Станке за ново въстание запалиха и мен.“⁴⁰ Предупреждава страхливите, окуражава смелите. Сам минал в нелегалност, той да-

ва пример и кураж в тежките конспирации. Необходими са настойчива упоритост, предвидливост. „Ще отидеш в Стара Загора, ще намериш учителя Атанас Генчев. След това ще отидеш в Хасково. — Спомня си ясните и категоричните му указания Петър Митев. — Ще намериш адвоката Тодор Киряков, който ще те свърже с другарите, с които ще работиш. Паролата е буквата „Ф“. Ще я напишеш на вестник или на парче хартия — повече нищо, това е достатъчно.“⁴¹

Станке засилва връзката и с ръководения от Гаврил Генов политемигрантски център в Ниш, превърнал се в школа за ръководни дейци, нужни за подготовката на бъдещето въстание. Само за два месеца с помощта на военния сектор партийните организации в граничните райони са вдигнати на крак: разделени са на тройки и петорки, изработен е план за въстанието по градове, тайно се складира оръжие.

Решен е въпросът и за съюзника в новото въстание. Още преди Витошката конференция Станке прави опит да влезе във връзка с левите сили на земеделците. Дори изработва материали за общи действия в бъдещото управление.

В този идеен водовъртеж и в социалните сблъсъци Станке е в постоянна връзка с Георги Димитров. Запознава го с обстановката, изпраща му материали, предлага платформа за единодействие с другите демократични партии. И с нетърпение чака указанията му. „Току-що получих изпратеното писмо и материалите — пише му Георги Димитров. — Бързам още с днешната поща да привлека вниманието ти върху по-важните пунктове, които ми се виждат неудачни или принципно неправилни.“⁴²

В усилията си за единодействие с БЗНС Станке разработва програма, в която прокарва идеята за „парламент на трудещите се“, с лишаване от избирателни права на „търговци, доставчици и др.“ „Но това собствено е съветска система — възкликва Георги Димитров. — То предполага и икономическа експроприация на буржоазията. То може да се осъ-

шестви само след тържеството на пролетарската революция.“¹³

Да, това е далечна цел. Сега главното е да се създаде Единен фронт. И Станке засилва връзката с левите сили начело с Д. Грънчаров. В нелегалната квартира на ЦК на ул. „Яков Трайков“, близо до Александровата болница, той не веднъж се среща с тях. Неговият домакин Големинов възкликва: „Станке употребяваше големи усилия за заздравяване на Единния фронт.“¹⁴

И не само в работата си с левите земеделци. Под негово ръководство ЦК установява взаимодействие със Занаятчийската партия, македонската емиграция, безпартийните маси в синдикатите, дружествата на наемателите, инвалидите. И все под лозунга на Единния фронт — за защита насъщните интереси на масите, за работническо-селска власт. Така София — на банкерите и на бедните, на разкоша и глада, на полицейските участъци и революционния взрив се превръща в силен политически фактор.

Но трябва да се има предвид и друго: през есента на 1924 г. временно и частично капиталът се стабилизира. У народните маси се почувствува умора, явен е отливът на революционната вълна. Условия за ново въоръжено въстание вече липсват. Такава е недвусмислената истина.

Ето и доказателствата:

Фашистките терористически провокации се засилват. А масовите демонстрации, като тази по случай смъртта на Д. Благоев, не могат да се повторят. Софийската партийна организация не успява да организира подготвяния протест по повод убийството на комунистическия депутат Димо Хаджидимов. Провалят се демонстрациите срещу похитителите на Вълчо Иванов, на Тодор Страшимиров и Харалампи Стоянов. Заглъхват акциите, митингите, синдикалните и други борби. През октомври правителството отчита, че комунистите и земеделците „не проявяват легална дейност“.

Партийното ръководство не вижда настъпилото изменение в страната и затова насочва главното си внимание към военната подготовка. Сред дейците

на военната организация дръзко избухват ултралевичарските прояви. Голяма група софийски комсомолци подават ултиматум до местния и централния комитет на Комсомола за снабдяването им с оръжие. Бойните групи се подават на фашистките провокации и отговарят с индивидуален терор. Дейците от въоръжения юмрук на партията искат да се поставят над нейния Централен комитет.

И още нещо трябва да се добави, когато припомняме кървавата прелюдия на атентата през април, пък и в следващите месеци на 1925 година. Станке е против левичарската формула „на терора — с терор“. Останал сам в Централния комитет след убийството на Вълчо Иванов, той едва успява да се противопостави на искането ЦК при своите решения да има предвид мнението на военните ръководители Коста Янков и Иван Минков. Но София вече е хипнотизирана от страх. На удара е отговорено с удар: убити са редакторът на в. „Слово“, фашисткия идеолог проф. Н. Милев и прокурора Димчев, извършена е експроприация на софийската митница. Кървавият кръг се затваря с чудовищни репресии над стоици комунисти и земеделци.

Секретарят на ЦК се подготвя да се яви на V пленум на Коминтерна с блестящо изпълнена задача — пролятата кръв споява в единен фронт антифашистите от страната, най-доброто от народа. Но и с тревогата — Военната организация се подава на фашистките провокации. Той има нужда от помощта на Задграничното бюро и на Коминтерна. Бърза, категорична.

Студената вечер на 21 януари 1925. В квартирата на брат му Христо на ул. „Цар Симеон“ Станке се прощава с близките си. След разкарването из арестите жена му Милка и малката Лилия са се върнали в Кюстендил. Да ходи дотам е твърде рисковано. Пък и раздялата е временна. Делегатът на V разширен пленум на Коминтерна скоро ще се завърне. Затова „на изпроводяк“ няма излишни сантименталности. Братската прегръдка е мъжка — кратка и силна. Майка му, която живее при Христо, целува по-големия си мълчаливо, без да подозира, че тая

топлинка, която устните ѝ ще оставят по челото му, ще бъде последната . . .

След час крайните столични улици го завеждат в квартирата на Йордан Панов — Шемшето. Тук го чака делегатът на Комсомола. С автомобил, придружени от Петър Абаджиев, още същата вечер те заминават за югословската граница.

„Пристигна в Ниш с фалшив паспорт заедно с Рубен Аврамов — спомня си Кирил Лазаров. — Преношуваха при нас, политическите емигранти. На другия ден аз бях натоварен да ги изпратя до влака, с който се отправиха за Австрия. Когато влязохме във вагона, за да се сбогуваме, аз почнах да говоря по български. Тогава Станке ми направи забележка: „Не говори по български, за да не се усъмнят в нас тукашните пътници“. Станке Димитров беше усвоил вече прийомиите на нелегалните условия, които изискваха подчертана бдителност.“⁴⁵

В началото на февруари 1925 година Москва приема и българските пратеници.

ОСМА ГЛАВА

ПЕТИЯТ РАЗШИРЕН ПЛЕНУМ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНИЯ КОМИТЕТ НА КОМИНТЕРНА ЗАПОЧВА НА 21 МАРТ И СВЪРШВА НА 6 АПРИЛ. СТАНКЕ, КАКТО И ДРУГИТЕ ДЕЛЕГАТИ, ПРЕДИ ДА СЕ ВКЛЮЧИ В РАБОТАТА му, има възможност да участва в срещи със съветските хора, с бойците от Червената армия. Той е включен в група делегати от България, Естония, Швейцария, Полша, която пофещева подшефна на Коминтерна военна част. В срещата си с бойците от Червената армия, тоя сдържан, малко затворен в себе си българин разказва за героичните борби на своя народ, за хилядите жертви. Но в изстрадалата му изповед надделява оптимизмът. Това се чувствава в жеста, в произнесената на руски език реч, в пламъка на очите му. Навсякъде е посрещан със силни възгласи и ръкопляскания. Още тогава участничката в групата Регина Кашер възкликва: „Аз почувствах голямата сила на убеждението и вродения му оптимизъм.“¹

С такова чувство остават и членовете на изпълнителния комитет на МОПР. Но тук българският делегат дава още по-подробни факти. Представителите на международната помощна организация трябва да знаят цялата истина: и стоицизма на народа, но и нуждата от помощ, от братската солидарност. И не с хленч, а с цялото обаяние на революционер, чиито очи излъчват скръб по жертвите. „Те молеха за усилена помощ на жертвите от Цанковите затвори.“²

В дните преди пленума Станке Димитров получава тревожни вестии от страната: нови арести, убийства, изстъпления. Спрени са партийните вестници и списания „Работнически вестник“, „Наши дни“, „Народно знаме“. „След заминаването ти — се казва в едно от писмата — в България станаха много работи. Не само Вълчо загина. Устройване на погребение

ние както на него, така и на Страшимиров е било забранено.“³

Вестите от страната продължават да идват все по-тревожни. Те се връзват силно в паметта му. И неговата мисъл се излива върху белия лист. Светът трябва да знае за страшната, но героична истината за България.

На 21 март просторната зала на Коминтерна събира членовете на Изпълнителния комитет, едни от най-известните революционни дейци в света. В продължение на две седмици те обсъждат теоретическото и практическото укрепване на комунистическите партии, конкретизират решението на V конгрес на Коминтерна относно болшевизацията на комунистическите партии.

Пленумът с внимание изслушва делегата на българските комунисти. Слуша покъртителната реч на Марек.*

„Другари, демократическата маска, с която се прикриваше балканската буржоазия, е била всякога много прозрачна. Сега обаче в епохата на фашизация и на откритата диктатура на капиталистическата класа от буржоазната демокрация на Балканите всъщност не остава ни следа...“⁴

Ораторът анализира положението на Балканите и състоянието на комунистическите партии в Югославия, Гърция, Румъния и България. С покъртителни факти разобличава буржоазията в тия страни.

„При това положение, за да запази властта си над трудещите се и увеличи своя дял от печалбите, които европейският капитал смуче от балканските народи с помощта на балканската буржоазия, последната, заедно с шепата нейни квалифицирани агенти — политици, генерали, професори и т. н. провежда нечуван терор — до физическото изстребление на своя народ...“

* В Москва Станке Димитров приема партийното име Марек.

Гласът на оратора става все по-вълнуващ — Станке разказва за кървавите нощи в България, превърнала се в център на „черната реакция“ и на „световния бял терор“.

Марек е мобилизирал всичко у себе си — таланта на оратора, силата на публициста, зрелостта на политика. И оная дълбока синовна скръб, която обогря всяка дума, всяка мисъл. Той произнася вярна присъда. 9-и юни нарича „нощен преврат“, а съставеното от „генерали и професори“ правителство — „кърваво“. То общува с народа единствено чрез насилие, репресии, убийства. Ето неговата формула на управление, изречена с думите на министър Андрей Ляпчев: „През войната ние дадохме двеста хиляди жертви; сега ние можем да пожертвуваме още двадесет хиляди комунисти, но властта няма да дадем.“

След общите оценки следват мъчителни картини.

„Още първия ден на заграбване на властта Цанков започна изстребването на тия двадесет хиляди хора. Веднага след преврата бяха избити десетки министри, депутати и други лидери на Земеделския съюз, между които и сам Стамболийски, когото жив насекоха на парчета. Тогава бяха избити и водачите на въстаналите селяни, наши другари. Хиляди бяха арестувани и подложени на жестоки мъчения в казармите и арестите, стотици бяха осъдени; други стотици емигрираха в чужбина.“

След тия редове, изречени под силните вълни на преживяното, Марек напомня за идеала на комунистите. Тоя идеал вдига българския народ на първия щурм срещу фашизма.

Антифашистката съпротива в България е възпята от поети и писатели. Изминалите две години са достатъчни, за да заживее в стих и проза. Но речта на Марек, събрала гнева на народните маси, е една от първите, произнесена в такъв представителен форум на пролетарския свят. Една от най-силните политически речи на ненавистта и оптимизма. Тя е единна по дух и стилови белези, по конкретност на фактите и по идейно обобщение. В тия години на силни пориви и ужасни репресии Марек високо из-

дига имената на въстаническите ръководители Стефан Кираджиев и Димитър Кондов, на Ацев и Лисичков, на пролетарския поет Никола Ф. Гинев и легендарния поп Андрей, на депутатите-единофронтовци Петко Д. Петков и Димо Хаджидимов. Това не е поменик от жертви, а имена — символи, имена — пример сред борците против фашизма. Така ораторът стига до вътрешната същност на революционното внушение.

И друго. Белият терор е характеризираан главно с действията на палачите. А те напомнят средновековната инквизиция: „Изтезанията обикновено се вършеха чрез биене с тояги, бичове, напълнени с пясък торби; сетне чрез разпятие, рязане късове от телата, забиване на игли под ноктите, кастриране, оковаване в желязо...“

В почти всеки ред от речта се говори за жертви, за убийства, за варварски садизъм. Но кървавите картини на нечувана жестокост не носят сантимента на панихидата. Всяка смърт събужда размисъл, напомня за нравствената сила на революционера, на един окървавен, но непобеден народ. Присъстващите в залата не познават поп Андрей или червения кмет на варненските комунари, но чули за тяхната героична смърт, заживяват с името на България.

Така Марек чрез жертвите се докосва до апотеоза, чрез траурната картина в страната на розите — до най-вярната характеристика на фашизма. Тогава светът още не познава истинския му лик. Зловещата сянка на пречупения кръст и крематориумите ще дойдат по-късно. Но сега пролетарският свят вижда неговия първообраз, неговата същност: безправие, драконовски закони, изстребление на хората и цели партии, кървава диктатура...

Марек иска само едно: да напомни за свещената борба на българските комунисти, които имат нужда от солидарност и помощ в двубоя с „нечувания бял терор, свирепстващ в България“.

След пленума, на 6 април, Марек заедно с Коларов и Димитров участва в заседанието на ИККИ. Направеното предложение за снемане курса към въо-

ръжено въстание в България се одобрява от Изпълнителния комитет на Коминтерна.

Секретарят на ЦК се подготвя за обратен път. С воля и решимост час по-скоро да се противопостави на терора. Незабавно да снесе решението за въоръжено въстание. Четите да се приберат от балкана и се прехвърлят зад граница. Партията да се свърже здраво с масите. И когато дойде часът, отново да се вдигне в решителен бой...

Пътят за София трябва да бъде най-късият: Москва — Прага — Виена — Белград. Ориентекспресът понася странния пътник с чуждо име, дегизиран, накупуващ. Но и с вътрешно богатство: решимост, воля, твърдост. Само час по-скоро да се върне в София. По-скоро!

Но и непоправимото не може да се спре — атентатът в катедралата приближава.

В топлите априлски дни из улиците на София се чуват престрелки. Една дързост хвърля в паника и без това озверената фашистка власт: убит е военният комендант на столицата генерал К. Георгиев. На 16 април, когато в „Св. Неделя“ започва церемонията по опелото на разстреляния, църковният купол се срива с адски тътен. Замисленият атентат срещу очаквания цар е начало на вартоломеевите нощи в България. Най-кървавите.

Минути след взрива София е разбунен кошер с полицаи и войници. Обявено е военно положение. Черните списъци се размахват из полицейските служби. Нечисти ръце лягат като черни кръстове върху имената на хиляди комунисти, земеделци и прогресивни хора.

Нелегалният пътник от Ориентекспреса се връща обратно в Москва.

Той вече е Степан Дмитриевич Марек.

А властта слухти за неговото завръщане. Тя има нужда в ръцете си да държи виден ръководител на партията, нейния секретар. Реакционният печат изписва с най-черни краски неговата биография. До името му стоят епитети „изверг“, „палач“, „родоот-

стъпник“. Издевателствуват над близките му: майка му, сестра му са интернирани, брат му Христо е подведен под съдебна отговорност, жена му и дъщеря му Лилия са подложени на полицейски тормоз. Неотговорни лица влизат в родната му къща — грабят, чупят, изхвърлят книгите на улицата. Под упора на оръжието гражданите присъствуват на сцена, която напомня средновековието: кладата от книги припламва и сковава в ужас потресения град. Напразно: иденте на пролетарския син надживяват времето на черните камионетки, побеждават драконовските закони. Но това е нужно на властта да очерни Комунистическата партия и да я подведе под морална и съдебна отговорност.

Наказателното дело № 399/1925 г. е вече в ход. Военният прокурор капитан Николов е теглил черта срещу десет комунистически и земеделски дейци. На първо място стои името на Станке Димитров, после на Марко Фридман, Димитър Грънчаров, Николай Петрини, Христо Косовски...

Властта бърза, съдиите бързат, палачите бързат. В своя садистичен маратон те нямат съперници. Присъдата, произнесена на 11 май, започва с познатото „В името на Негово величество Борис III“.

Ето и мотивите на председателя на съда, с които полковник Икономов признава „за доказана“ виновността на Станке Димитров:

„1. В това че е бил член на ЦК на БКП заедно с Коста Янков, Иван Минков и др. и е взел участие в дейността на този комитет, както тя е призната за доказана в п. 1, точка 1 от този отдел на присъдата, при увеличаващи вината му обстоятелства — неокачествимо жестокия и безчовечен начин на действие, и без да са му признати намаляващи вината такива.

2. В това, че заедно с Коста Янков, Иван Минков, Димитър Грънчаров, Хр. Ж. Косовски, Николай Петрини и др. е бил член на ЦК на Единния фронт и е взел участие в дейността на същия, както тя е призната и доказана в п. 1, точка 3 от този отдел на присъдата...“

Обвиненията набъбват, но и прословутият Наказателен закон има достатъчно параграфи. И всеки е стъпало към най-страшното: „Смърт чрез обесване и глоба в размер на сумата...“ Сякаш има и друго по-сурово наказание от смъртта, та към чл. 16 и 14 се прибавя и чл. 36: „да бъде лишен от правата, изброени в чл. 30 от същия закон, завинаги“.

Но буржоазната Темида не свършва дотук. Сякаш записаното в останалите членове на ЗЗД е недостатъчно, та прокурорът извиква в действие и чл. 13. Станке, „като член на ЦК на БКП и като такъв на Единния фронт е участвувал в дейността на тези два комитета по образуването, даването директивите и начините за провеждането изпълнение на тези директиви“. И отново: „с тази си деятелност е осъществил всички законни признаци на понятието „подбудител“. Следват пояснения, аргументи, връзки с други членове и параграфите 51 и 52. И пак: „смърт чрез обесване“.

След многото цитати, параграфи, обосновка следва окончателната равностметка, по съвкупност: смърт чрез обесване на публично място в центъра на околнята и глоба в размер на 500 000 лв., като му бъдат отнети всички граждански права.

Само в една присъда думата „смърт“ е употребена три пъти. И все пак това е в стила на правната аргументация и разшифровка на цитираните единадесет члена, които му гарантират това наказание. Но властта е на друго мнение. На 19 ноември срещу Станке Димитров е заведено ново съдебно дело.

Механизмът на съдебния процес е пак същият: насрочване на процеса, обвинителния акт, съставът на съда, ход на делото. Това че подсъдимият е в неизвестност, че не е виновен, съдът не се интересува. Присъдата е пак в името на царя, само че номерът е друг, както и съдийският състав. Станке Димитров се обвинява в това, че е „влязъл в нелегалната Комунистическа партия, забранена от чл. 1 на ЗЗД, в като член на Централния ѝ комитет е развил деятелност по организиране на същата — уреждал заедно с Никола Желязков връзките, разпределял е суми за нуждите на организацията.“⁶ И тая дейност се

побира всичко на всичко в един член и един параграф от Наказателния закон, който предвижда седем и половина години строг тъмничен затвор и 275 хиляди лева в полза на държавното съкровище. Но понеже членовете и параграфите му са без свършване и понеже е „влязъл във връзка с лица и организации в чужбина“ предвижда се още 10 години строг тъмничен затвор и 175 хиляди лева глоба. И пак се прави рекапитулация.

Два пъти осъденият на смърт отново приема присъди.

А в Москва Марек започва нов период от живота си — политемигрантски, съветски период. Проблемите, с които се занимава, са български, смисълът на живота пак е борбата на партията и българския народ за свобода.

И все пак. Тоя човек на делото не може да вземе пряко участие в антифашистката борба. А това го потиска и гнети. Той не може „да свикне с привилегированото положение на политемигранта“.⁷ Неговите близки другари по борба забелязват преждевременно появилите се бръчки край очите му. Той е сдържан, затворен, мълчалив. Наистина това се черти, придобити от суровия нелегален живот в България, но те продължават да бъдат в дисонанс с новата обстановка в съветската страна.⁸ Предстои му да започне живота си съвсем отначало. Марек често притваря очи и потъва в света на убитите Коста Янков, Иван Минков, Петрини, Грънчаров...

Някак необичайно е поведението на силната и волева личност. Привикнали да не забелязваме у него подобно състояние, ние сме склонни да го видим. А всъщност страданието е богатство, част от емоционалния свят на сложната и силна душа. Особено след тия страшни сътресения.

Пък и тук има една подробност, която неоснователно е премълчавана. След 16 април започват да се чуват гласове: за атентантата няма ли вина и секретарят на ЦК Станке Димитров? Сега от раз-

стояние на времето нещата са твърде ясни. Но тогава?

Нека си позволим едно необходимо отклонение.

Атентатът на 16 април 1925 г. не е първият, нито последният на века. Една историческа справка би ни хвърлила в допълнителни размисли: и с броя, и с целите, и с последиците от взривните изригвания. Както и с техните автори — от екзалтираните терористи до чистите, всеотдайни дейци на революционни организации, обрекли се на своя идеал. Затова няма да се впускаме в характеристика на политическите атентати, а ще надникнем в душата на човека, към когото отправят очи: „Не можеше ли атентатът да се избегне?“

Веднага след решението за подготовка на ново въоръжено въстание срещу фашистката диктатура Станке Димитров активно участва във въоръжаването на Военната организация на партията. И не само като секретар, който носи партийна отговорност, но и като революционер. Преди да оглави партията, Станке е в централното ръководство на организацията. На силния и безстрашен човек му попада тоя вид дейност. Неговите съвременници свидетелствуват, че той е призван да извърши някакво голямо чудо. Създава бойни ядки, организира въоръжаването им, стяга партийните редици за люти битки. Дори по военному действа в дните на фашисткия удар след 9 юни. И после — в затвора или на свобода. В автобиографията си посочва точно — общо 100 дни — предвожда работниците на стачки, застава начело на масови демонстрации и сблъсквания с полицията и войската.⁹

Но между мисълта му за барикади и партийната дисциплина има само крачка. Той е силен както с революционната стъпка, така и с пропагандистката си мисъл. Когато трябва заменя въоръженото стълкновение с трибуната на парламента. Младежката прибързаност отстъпва място на партийната отговорност, размисълът за последиците е по-силен от индивидуалната разплата с палачите. Затова още с първите терористични прояви Станке се противоп-

ставя на действията на Военната организация, която се подава на фашистките провокации.

В историческата наука тия действия на безпределно верните на делото дейци са известни като „левичарски“. Комунистическата партия е против тероризма. Станке с помощта на софийската градска организация отменя много техни решения. На път за Москва той споделя със свои другари опасността от подготвяния в катедралата „Св. Неделя“ атентанг и търси тяхната помощ за предотвратяването му. Така мислят и други партийни дейци. В едно от писмата, изпратени до него в Москва, се казва: „Мое мнение е, че на момента тероризмът трябва да бъде спрян.“¹⁰ Още през февруари Георги Димитров и Задграничното бюро изпращат своето становище, призовават да се спре дейността на въоръжените групи.

По-късно Георги Дамянов ясно посочва: „Станке няма вина и не носи отговорност за атентата. Той е бил безсилен да предотврати тази авантюристична постъпка.“¹¹ А на историческия Пети конгрес на партията Георги Димитров свързва тая авантюра с безсилнето на партийното ръководство „да смене практически курса на въоръжено въстание и пристъпи към преустройство на цялата дейност на партията с оглед на новосъздаденото положение.“¹²

След априлските събития неизменно стои въпросът: „Какво е нужно да се направи?“ Той удря по мозъците, чака решение. И здравите политемигрантски сили стигат до извода: нужно е критично да се анализират и разкрият главните причини за поражението. Да се извлекат поуки, да се сплотят партийните кадри.

Марек е в центъра на оздравителния, на съзидателния процес. Нека припомним само три епизода, в които така ярко се чувства присъствието му на партиен строител и революционер.

Първият: Московското съвещание, 1925 година.

На 30 юли общежитието на Коминтерна, хотел „Лукс“ събира 25 изтъкнати български комунисти.

Това не е обикновено съвещание в приетия смисъл на думата. Тук 40 дни се прави равносметка, коваг се новите стратегически оръжия, изработва се нова политическа линия на партията. Марек взема най-активно участие. В центъра на разискванията е отчетът на ЦК за времето от септември 1923 г. до 16 април 1925, изнесен от Станке Димитров.

Московското съвещание за първи път поставя въпроса за измения път на партията. Словото на Марек звучи отговорно и вълнуващо. Той не е хроникьор на събитията, на подема и погрома, а тълкувател. Сам обгарян от тяхната жарава, докладчикът дава висока оценка на партията в измения й път.

Наред с това Марек прави критичен анализ на допуснатите грешки. Точен, аргументиран той предразполага към откровен диалог, към полемика и изводи. Марек осъжда линията на ултралевичарския уклон, който довежда партията до временно откъсване от масите. Затова съвещанието поставя задачата: тя „да отстъпи към главните сили, т. е. към трудещите се маси от градовете и селата“.¹³

Всъщност какъв е смисълът на тая оценка? В приетата резолюция ясно се посочва: „Изравняване фронта на партията с тоя на масите, т. е. поставяне като цели на борбата в тоя момент целите, в името на които са разположени да се борят работници, селяни, занаятчии и служещи, и възприемането такива средства на борба, които в тоя момент те са способни да употребят“.¹⁴ И по-нататък: „Въобще партията не води борбата сама, а ръководи борбата на трудещите се маси.“¹⁵

Московското съвещание дава положителна оценка на масово-партийната работа на партията в годините на Цанковия режим. Марек я определя като „главното, решаващо звено“ в цялата й дейност. Докладчикът набляга на поставения от съвещанието и друг лозунг — за единството на работническата класа със селяните, за изграждането на боевия работническо-селски съюз, „който ще изиграе решаваща роля във всички сегашни и бъдещи борби на страната“.¹⁶

Московското съвещание сменя курса на въоръже-

но въстание, преценява поражението на масите като временно, определя, че при настъпващия нов етап борбата ще се характеризира с класови движения „за отбрана срещу настъплението на капитала, за задоволяване на същните нужди на масите“.¹⁷

Решенията на Московското съвещание трябва да стигнат до всеки български политемигрант. Като пратеник на ЗБ на младежката московска конференция три дни под негово ръководство салонът на хотел „Лукс“ кънти от разгорещени разисквания и решимост за утвърждаване септемврийската линия на партията. „Аз за първи път — пише в спомена си Марин Гешков — слушах сериозна и добре обоснована критика на допуснатите грешки от партията в миналото и сега, до изтеклата 1925 година.“¹⁸

Дал тон на принципиалност и непримиримост към допуснатите грешки, Марек изисква това да види и у младите представители на българския комсомол. И той „жадно се вслушваше във всяко тяхно изказване“. По типичен свой маниер на „харестващите му се изказвания отговаряше с кимване на глава, а на неодобряващите със студен поглед и намръщено лице.“ (Марин Гешков).¹⁹

Тоя епизод отново напомня за непримиримостта на Марек към всичко, което спъва партията към нейния ленински курс. И не само по време на съвещанията в „Лукс“. В периодичния печат и в документи с вътрешно-партиен характер, в политемигрантските клубове на „Воронцово поле“ или на „Леоновски переулок“. Предизвиква полемика, убеждава, води сражения с „дърпащите назад“ и с „бягащите напред“.

Вторият епизод. Внениският пленум на ЦК на БКП, 1926 година.

Събитията се променят бързо и налагат да се проведе партниен пленум. През лятото на 1926 г. Георги Димитров отива на почивка. За свой заместник оставя Марек. В писмото си от 2 юни той му напомня, че в ИККИ биха отложили разглеждането на българския въпрос до изслушване и на представителя на вътрешния център. „В такъв случай — пише Г. Димитров — ти ще трябва да действуваш, що-

то да има веднага решение на ИККИ поне по въпроса за конференцията, който е съвършено ясен, т. е. да стане тя зад граница и да се възложи нейното организиране на задграничния и вътрешния център на партията съвместно.“²⁰ И по-нататък Г. Димитров напомня: „Такова едно предварително изясняване между нас и София при участието на ИККИ ще помогне твърде много и за успешното провеждане на самата партийна конференция, която има решаващо значение за по-нататъшната съдба на партията.“²¹

Марек изпълнява указанията на Димитров, активно участва в подготовката на бъдещия пленум, състоял се във Виена.

Виенският пленум набелязва редица мерки за организационното и политическо затягане на партията, посочва нови организационни форми с цел да се обхванат всички комунисти в единния партийен апарат и да се осигури широко разгръщане на масовата работа не само в предприятията, но и по квартали, села и пр. В приетата резолюция се отбелязва: „Комунистическата партия трябва да се стреми да вземе под свое ръководство и масите, които още се намират под некомунистическо влияние... Организационната форма на единния фронт е блокът на трудещите се, за създаването на какъвто Комунистическата партия трябва да работи при всеки конкретен случай“²²

Едно от най-важните решения на пленума е да се създаде легална политическа организация на партията, което се осъществява през 1927 г. с основаването на Работническата партия. Тая форма за легална проява на БКП е продължение на започнатото от Станке Димитров дело в началото на 1924 г., когато по негова инициатива и ръководство се създаде легалната Партия на труда.

Третият епизод. Берлинската конференция, 1927 година.

Замислена да се проведе в Берлин, още през пролетта ЦК на партията започва нейната подготовка. Основният въпрос — отчетът на партията. Между 23-та делегати се предвижда да присъствува и Станке Димитров.

Като бивш секретар на ЦК той отдавна живее с мисълта за подобна конференция. Станке се връща към близките години, припомня си ситуации, моменти и винаги стига до извода: правилността на септемврийската линия. Още преди ЦК на партията да се обърне с молба към видни дейци да изложат писмено мнението си по съвременните партийни въпроси, той чрез колоните на партийните издания е казал своята дума. Макар и поводът на неговите статии да е различен, те гравитират около важните проблеми на болшевизацията на партията и борбата срещу всякакъв идеен уклон.

Всъщност Станке обмисля подробно изложение още в началото на 1925 г. В емигрантските дни на равносметка той не веднъж будува над белия лист. Това е негово право и задължение. Но не бърза — времето трябва да провери истинността на неговото мнение. И отново: дообмисля, анализира. Подготовката му за университетските лекции го хвърля в исторически съпоставки и политически прогнози. Рови се в българската история. Страхува се да не би „механически“ да пренесе „една стратегия и тактика“ към други условия, „неотговарящи за нас“.²³

Тоя подход на Марек още веднъж го издига до най-изявените строители и идеолози на комунистическата партия. Той оглежда събитията многостранно — от гледна точка на техния минал и бъдещ резонанс. И чак тогава изрича: „... намирам, че критиката, упражнена в моето изложение, и неговата линия са прави.“²⁴

По-късно, след неговата гибел, В. Коларов ще каже: „Той отстояваше страстно и талантливо линията на нашата партия против атаките от дясно и ляво.“²⁵

В писмото-изложение до ЦК Марек е точен и аргументиран. Още в началото внася яснота, очертава обстановката:

„Ние живеем в епохата на социалната революция. Като партия ръководителка на революцията сме длъжни да имаме всеки момент през тая епоха определено, свършено конкретно и ясно отношение към въпроса за властта.“²⁶

И всяко нещо поставя на мястото му. Напомня отношението към властта в предреволюционните години — предявяване минималната програма, а при революционна ситуация — властта да премине в ръцете на пролетариата. А днес? И партийният идеолог отсича: не можем да се задоволим с отсрочване отговора на тоя въпрос.

Тия думи са израз на болка и укор. Болка по разпокъсаните революционни сили, укор към ония, които отдалечават революционните събития в „едно далечно бъдеще“. Затова Марек отново издига глас на яснота, отново пита:

„Имаме ли днес дадени конкретни, ясни лозунги, които определят нашето партийно отношение към въпроса за властта?“ Марек е недвусмислен в отговора. Не само за себе си, но и за цялата фаланга от революционери: „Не, според мене, нямаме.“

После Марек навлиза в годините след погрома. И тук е допуснатата грешка в издигане на лозунгите. В какво се състои грешката? „Главно в това, че ние преценяваме сегашната политическа форма на буржоазната диктатура — фашистката (макар с известна разлика от италианската форма на буржоазна диктатура, но и у нас тя е фашистка в тоя смисъл, че тя няма вече демократическата си обвивка, а е открит диктатура), като временна, преходна.“

Марек навлиза в световния процес, спира се на италианския фашизъм. Служи си не с голи фрази, а с конкретни примери и факти. Неговите аргументи са силни, примерите — верни, характеристиката на фашизма — точна и безпощадна. От всеки ред лъхва гняв, но и задълбоченост, точност в изводите: откритата форма на диктатура на буржоазията ще остане занаят като единствено възможна форма на буржоазна диктатура. Той посочва нейните отличителни черти: „монархия със сенат като опора на финансовата буржоазия, парламент за демократическата маска на зверското лице на фашизма при силна полиция и класова фашистка армия.“

Зрелият революционер вярно оценява резултатите от допуснатите от партията грешки, произтичащи от нейното идеологическо и теоретическо развитие.

С такава подготовка Марек заминава за Втората партийна конференция в Берлин (8. XII. 1927 — 13. I. 1928), която се провежда в обстановка на подъем на българската работническа класа. Както другите делегати и Марек е с псевдоним, участва в 40-те заседания на конференцията, премества се от едно място на друго, за да не го открие властта.

Бившият секретар на ЦК на партията е повикан специално да присъства на конференцията. И не само да изкаже мнението си за миналото, но и да даде своя принос за бъдещето на партията. Станке е включен в секретариата на конференцията и в три от най-важните комисии — по отчета на ЦК с председател Г. Димитров, по доклада за вътрешното и международно положение с председател В. Коларов и в комисията по организационните въпроси.

В изказването си Ст. Димитров проследява пътя на партията след Септемврийското въстание, посочва трудностите в борбата срещу левите и десните течения, проявява непримиримост към тях.

Във връзка с атентата в Софийската катедрала Станке Димитров остава извън централните органи на партията. Освен в състава на комисията за съдействие на ЗБ на ЦК на БКП по работата сред полит-емигрантите, където работи като неин секретар, конференцията му поставя задачата — да отговаря за обучението на българските политемигранти в СССР.

Българските политемигранти идват в Съветския съюз на вълни. Първата, след 1923-та година, е застигната от втора, която след априлските събития е още по-многобройна. Нейният революционен заряд и съзидателна енергия намират най-хубавата почва за избуяване в страната на съветите. В тоя смисъл те са щастливи в своята емигрантска съдба.

И все пак. Те оставят в България дом, семейства, чиято съдба в повечето случаи е неизвестна или носи белега на обречените да влязат в черните списъци, в полицейските досиета и съдебните преписки. Емигрантството ги съпътства с психически обрати, с неизвестности в новото им жите-битие. Но това е

личният мотив. Другият, общественят е по-силният, водещият. Те идват в съветската страна не да преживеят, а да се подготвят за решителен удар, да станат силния юрук на бъдещата революция.

Пак ще тръгват на вълни, но вече към родния бряг.

Секретарят на Централната партийна емигрантска комисия (ЦПЕК) Марек разбира личните и обществените измерения на емигрантската съдба. Още в България той внася организираност в акциите за подпомагане семействата им. „Той така страдаше и подканяше за помощи“ — възкликва Благой Попов.²⁷ С идването си в Москва, без да знае, че тук ще остане цели осемнадесет години, той сам става оня фактор, който внася ред и перспектива в живота на емигрантите.

Нека започнем с чисто организационните изяви. Тук всяка среща с тях е по човешки вълнуваща: приема новодошлите, съдействува им за жилище, ориентира ги за работа, изпраща ги да учат, отговаря за помощта на техните семейства в България. Просто става съпричастен на живота им в Съветския съюз. А когато започват да пристигат и техните семейства — отдадеността му става трижди по-голяма. Ходи с тях на изложби, екскурзии, прекарва отпуските си в политемигрантския лагер край Хоста, близо до Сочи. И със силата на своето слово и общуване възпитава, дава пример.

В архива му се пазят десетки писма: пишат му от всички краища, където има българи. Някои от тях носят клеймо на други страни — Австрия, Югославия, Чехословакия, Франция. Постоянна е преписката с Антон Иванов за помощта, която се изпраща на жертвите от белия терор. В едно от писмата си Г. Димитров му напомня: „Има смисъл да се борим за още 1—2 места в Ленинската школа само ако се касае за някой добър работник или сериозен партнен деятел, в специалната подготовка на когото партията би била силно заинтересована.“²⁸

Така наред с черновите на неговите научни трудове стоят лични преписки, до преводите на Ленин — купища писма, до конспектите на лекциите — различ-

ни сметки за изразходвани пари за визи на полит-емигранти, помощи за дрехи. Разгръща огромна работа в създадената от ЦПЕК комисия за взаимопомощ (КВИ). В месечните му планове неизменно стои задачата: „Да приемам всекидневно 2—3 политемигранти по тяхно искане.“

В един и същи ден Марек решава големи политически въпроси и текущи работи в живота на политемигрантите: настанява на работа, в училище, помага на инвалиди, пише призови:

„Драги другари, по разпореждане на ЦК на БКП (т. с.) ние, българските политемигранти в СССР сме длъжни да съберем 10 (десет) хиляди рубли в партийния фонд „Борба с фашизма в България“ Централният политемигрантски комитет и всички полит-емигранти в Москва приемат с ентузназъм това решение на ЦК. Те са дълбоко уверени, че тази сума ще бъде събрана и даже превъшана.“²⁹

И отново пощальоните ще тръгват към познатия адрес: С. Д. Марек, КУНМЗ, Петровериговски переулок, 10.

Минали през огъня на въстанието, повечето от политемигрантите са политически дейци. Всеки момент събитията могат да ги призоват — да се завърнат в родината и да воюват дълбоко законспирираня срещу настъпващия фашизъм. Затова Марек работи за тяхното цялостно израстване. Трайчо Костов си спомня: „Той имаше особена чуткост към кадрите.“ И възкликва: „През ръцете на Марек са минали десетки и стотици политемигранти.“³⁰

По идея на Ленин през 1925 г. на „Петровериговски переулок“, № 10 се отварят вратите на Коммунистическия университет за националните малцинства от Запад (КУНМЗ), наречен на името на Ю. Ю. Мархлевски. Тук десет години преподавателят и завеждащ българския сектор Степан Димитриевич Марек ще оставя следите на своето присъствие като човек, педагог и учен.

Да започнем с възпитаниците. Те са обгорели мъ-

же, преминали през огъня на въстанието. У някои поражението засилва прибързаността да се върнат и поведат нова борба. Те са на различни възрасти и носят различни имена: Щерю Атанасов, Янко Комитов, Георги Башикаров, Димитър Гилин, Иван Крекманов, Никола Янев... Те живеят с една мисъл, с една надежда — час по-скоро да се включат в борбата. Някои от тях, недооценили настъплението на капитала, не могат да разберат, че няма кратък път към революцията. „Помня какво неудържимо желание бе се създадо в част от московските емигранти през 1926 г. за незабавно връщане в България и подновяване на нелегалната дейност. — пише в спомените си Никола Янев. — За да се пресече това увлечение, Станке Димитров покани Георги Димитров на едно общо събрание на студентите от българския сектор, на което той разви блестящо теорията за трите поколения в партията.“³¹

В института те имат възможност да осмислят събитията, да се въоръжават със знания. Затова Марек с бащински грижи следи успеха им, не жали сили да им помага и сам да дава пример. „Станке особено ни импонираше със своя личен пример на упоритост в изучаване на марксистско-ленинската теория.“³² И всичко научено той го предава на своите възпитаници. На таванския етаж, край неговото бюро студентите най-дълго се застояват. Интересуват се за историята на ВКП (б), за първите болшевишки ядки, за Лениновата „Искра“

Но това е само едната страна от работата му на партиен педагог и учен. С молив в ръка чете класиците, води бележки. За него подготовката на една лекция е нещо много отговорно. Пазят се неговите конспекти на десетки лекции. Те говорят не само за трудолюбието, но и за дълбочината на тяхната разработка, за методическото му израстване. Като прибавим общата оценка, че „умее да говори живо, да увлича и завладява слушателите“, можем да си представим колко възторзи са предизвикали неговите лекции. „Всеки, който влезеше в съприкосновение с него, оставаше във възторг.“³³ Към тези думи на Никола Дончев нека прибавим възклица-

нието на Борис Тасков: „Мой прекрасен учител и възпитател.“³¹ Тук сред шумните аудитории се разисква надълго за теснячеството. Теноровият му глас се впуска не само в пътуване към миналото, а и в търсене съвременното звучение на борбата и мястото на партията в тогавашните условия.

А това изисква много опит и познания. Марек не пропуска събитие, станало на Балканите и особено в България, което да не отрази по някакъв начин в лекциите си. Затова той изучава подробно икономиката, историята на страната. В едно писмо до брат си Христо пише: „Изпрати ми излязлата литература след 1923 г. Тя ми е много нужна.“³² До развитите му лекции се срещат бележки за произведенията на буржоазни български учени. Още когато е в България той е изпълвал своите бележници с много факти и данни, с които обогатява лекциите си, прави ги актуални и богато съдържателни.

От това време са и спомените на дъщеря му Лилия,³³ която тогава се намира в Москва: „Живеехме точно до университета. Понякога, когато той се забавяше за обяд, аз изтичвах до долния етаж на университета, където беше столът. Заварвах го да обядва със студентите, с които през обедната почивка имал да обсъжда някаква важна работа.“³⁴ И заедно с тях и малкото момиче тръпне пред неговия човечен и благ характер, пред всеотдайността му към дълга.

Години по-късно, когато дъщеря му сама поема пътя на педагог, неговият пример е пред очите ѝ. „Спомням си — пише тя, когато бях в СССР, в нашия дом винаги го чакаха студенти, за да го запознаят с техните нужди и той да им помага. И им помагаше.“ И нетърпеливо добавя: „Най-много ценя неговата целеустременост и работоспособност. Почти всяка вечер баща ми беше или на събрание, или на заседание. Нищо не ставаше без него. Той считаше, че трябва да бъде в течение на всички работи на политемигрантите — българи.“³⁵

Спомен, който ни връща към един наистина напрегнат период сред българската политемиграция. Принудени да напуснат окървавеното си отечество,

тия мъже на дълга имат щастливата съдба, че са емигранти в СССР. Тук се учат, работят, създават комуни. И навсякъде сред тях е „човекът с проникновения ум и волеви характер“, прекрасният другар и политически деец Марек.

Но Марек не се застоява само в университетските аудиторни и в сградата на Коминтерна. Редовно посещава партийните школи и в други градове на съветската страна, където се учат български полит-емигранти. Той не инспектира дейността на школите, а просто се задълбочава в ежедневната им работа, помага им. В личния архив на съпругата му Регина Кашер е запазен един спомен от Одеската школа. „Марек — спомня си преподавателят Яким Камбуров — дойде да види какъв е съставът на курса, колко политемигранти се учат, каква е успеваемостта им и кой е подходящ за приемане в КУИМЗ. Той присъствува както на общи събрания, така и на педагогически съвети, където даде указания за методите на преподаване на различни предмети.“ Марек обръща специално внимание при подготовката по идеологическите дисциплини. „Ние — казва той — трябва да повдигнем равнището на учащите се в областта на комунистическия мироглед, защото им предстои скоро завръщане в родината.“³⁹

Като член на катедрата по история на ВКП (б) и ленинизъм, ръководена от ректора на университета М. Фрумкина, Марек активно участва в лекторската ѝ дейност. Изнася научния доклад „Маркс и Енгелс за Балканите“, пише методически програми за студенти и аспиранти, чете лекции по партийно строителство в Международната ленинска школа за подготовка на ръководни партийни работници от комунистическите партии и Комсомола от различни страни. Слушателката Цола Драгойчева по-късно си спомня: „Бидейки известно време преподавател в КУИМЗ и в МЛШ, той се прояви и като голям педагог. Спомням си, че при една анкета ни бе поставен и въпросът, кой от преподавателите в МЛШ — български сектор — е най-добър. Единодушно целият сектор посочи него.“⁴⁰

Тоя блестящ партнен деец като педагог никога

не забравя, „че знанията по партийно строителство са необходими, за да се приложат при тежки нелегални условия“.⁴¹ По време на лекции или семинар, в беседи извън школата той свързва идейната подготовка на младежките кадри с бъдещата им революционна дейност в България.

Марек, който още през ноември 1925 г. става член на Болшевишката партия, изцяло се включва в живота на съветските хора, така богат и поучителен. Това е време на трудния възстановителен период на съветската икономика, когато в условията на НЕП е поставен въпросът „Кой кого?“. Индустриализацията на страната, колективизацията на селското стопанство, културната революция и първите петилетки — ето панорамата на тогавашната съветска действителност. И в същото време принципална борба на партията на Ленин срещу всякакви уклони в нейните редове, за чистотата на маркс-ленинското учение.

С пропагандистките си слова, от които лъха страст и темперамент, той се нарежда до най-всеотдайните българи-болшевики. „Марек беше най-добрият пропагандист в Москва. Той имаше вродена способност на пропагандист, умееше да говори живо, да увлича и завладява слушателите.“⁴² Само за няколко години той става член на редица обществени и доброволни съветски организации: в дружеството на приятелите на отбраната и авиацията, в профсъюза на работниците по просветата, в дружеството за съдействие развитието на транспортното и пътно дело, в дружеството за борба с неграмотността...

Това е само външният белег на неговите всеотдайни интереси. Всяко участие в живота на тия организации е имала покритие с конкретни изяви и действия: доклади, речи, статии, участие в конференции, подготовка на материали. Особено го ценят като пропагандист в партийния комитет на ВКП (б) в Баумански район. Той е консултант, лектор в Московския градски комитет на партията, член на лекторското бюро към Червената армия. И с право Регина Кашер възкликва: „Аз често се учудвах на работоспособността на Марек, на неговата бързина в

подготовката на материали за занимания, конспекти за доклади и др. Може смело да се каже, че Марек работеше за трима, а като се знае не много доброто здравословно състояние, трябва само да се учудваме как този човек успяваше понякога по четири доклада да чете в седмицата покрай текущата многостранна работа в службата и другите общественостроителни поръчения.“¹³

Наистина колко многостранна и богата е дейността на Марек в СССР. Политически деец, лектор, публицист, възпитател... А следващата стъпка? С решение № 214 от 1. I. 1935 г. Комунистическият университет за малцинства на запад го утвърждава за доцент по история на ВКП(б).“

Червен доцент! Може би звучи необичайно за професионалния революционер.

Кога започва научната си дейност? И как започва тя? Може би още от 1906 година, когато в Кюстендил изнася реферата „Първобитният комунизъм и бъдещият социалистически строй“, излязъл в отделна брошура. Или с десетките статии, печатани в партийните издания. Във всеки случай при него научното познание е в основата на цялата му практическа и революционна дейност.

Във връзка с материал на Петър Искров за историята на класовите борби и на БКП през 1923—1925 година Марек откликва със силно критична статия. Авторът се обосновава с научни доводи, доказва, анализира. Марек стига до извода, че партията е направила „забележително голяма и важна стъпка по пътя на своето болшевиизиране“. Той прави вярна характеристика на съотношението на класовите сили след въстанието, на борбите на работниците и селяните против фашистката диктатура срещу десноопортюнистическото течение по определяне задачите на партията и отношението ѝ към властта.

Неговият архив е изпъстрен с бележки, данни, справки, извадки от прочетени книги, планове, чернови, съдържание на брошури, произведения на Г. Димитров, отчети на ОРСС и др. И сред тях статия

по случай 30 години от разцеплението между „тесни“ и „широки“ социалисти, в която се казва: „Отделянето на тесняческата партия има непосредствено влияние върху сегашните успехи на партията... Ето една от основните заслуги на тесняшката партия пред сегашното революционно движение на пролетариата в България.“⁴⁶

Само за няколко години Марек става автор на сериозните научни изследвания „Двете първи политически партии — консерватори и либерали“, „Очерк по политическа и икономическа география на България“, „България в системата на народното стопанство“, „Развитие на капитализма в България“ и др.

Важен момент от неговата научна дейност е участието му в съставянето и превода на избрани произведения на В. И. Ленин на български език. В колектива участвуват още Христо Кабакчиев, Гаврил Генев, Стела Благоева, Койка Тинева, Рубен Аврамов. Двадесетте тома в синьо-зелени корици, които излизат за шест години (1933—1939), е първото и единствено издание на ленинови произведения на български език в чужбина. Марек, който след две години ще тръгне нелегално за България, участвува в превода само на два тома — 14 и 17.⁴⁶

Зрелият политически деец и ерудиран учен, който активно участвува в изясняването на теоретически и практически вътрешно-партийни въпроси, използва ленински стил и метод на работа. Открито излиза с критични бележки, предизвиква дискусии, прави предложения. И сам е готов да приеме справедливата критика. Във връзка с неговата брошура „България“, отпечатана на руски и украински език през 1929 и 1930 година сп. „Комунистическо знаме“ излиза с критични бележки по някои недостатъци в книгата. „Упражнената в рецензията критика на брошурата — Марек пише до редакцията на списанието — е правилна и аз се присъединявам към нея. Длъжен съм обаче да призная, че брошурата има и други грешки, неотбелязани в рецензията. Фактът, че дочаках друг другар да разкритикува грешките

ми в тая брошура и тъй дълго бавих с публичното си присъединяване към критиката, говори, че съм проявил недопустим либерализъм към собствените си грешки.“⁴⁷

Борис Симов си спомня друг случай. Една лекция на Марек на тема „Развитието на капитализма в българското село“ предизвиква оживени разисквания и критични бележки към сказчика. „С нетърпение очаквахме как ще реагира Марек. В заключението си той спокойно благодари за правилната критика. Марек не слезе от пиедестала на високата принципност и партийност. Тази негова черта го правеше още по-обаятелен комунист.“⁴⁸

Станке е изпълнен от едно чувство, от една мисъл: революционерът-ленинец е длъжен да вижда грешките си, да израства идейно, да вижда процесът на развитието. „Най-сериозната грешка — пише Марек за брошурата си — остава липсата на подчертано и въобще на всякакво заявление, че теснячеството, че нашата партия в миналото не беше большевишка партия..., че теснячеството се различавало от ленинизма по всички основни въпроси на пролетарската революция.“⁴⁹

В условията на световната икономическа криза и настъпилния подем в борбата на трудещите се в страната, в ръководството на партията вземат връх левите сектанти, които повеждат погрешен политически курс през 1929—1935 година. Левосектантството намира отражение и сред политемигрантите. Септемврийското ядро на партията в лицето на Васил Коларов, Георги Димитров, Гаврил Генов, Станке Димитров и др. водят непримирима принципа борба срещу левите сектанти, за новия ленински курс в партията.

През ноември 1928 година на заседанието на политемигрантския актив се разглежда положението в България. Марек прави основното изказване. Идва и часът на острите спорове, на полюсните оценки за положението в страната и задачите на партията. Върху записките си той нанася своите забележки и одобрения. Влиза в спор, оборва неточните оценки, доказва правотата на ленинския курс в партията, на

нейните революционни кадри. От тоя период е и споменът на Тодор Павлов за една негова „особено характерна и поучителна“ черта: „... той никога, нито за момент не се разколеба във високата си оценка, любов и уважение към Дядото и Георги Кирков, Георги Димитров, Васил Коларов и всички стари строители на партията, което той и сред емигрантите в Москва като истински орел бранеше от клеветите и покушенията на левите сектанти.“⁵⁰

Марек воюва срещу левите сектанти със слово и перо, на семинари в КУНМЗ и МЛШ или на събрания. Той безпощадно критикува антипартийните оценки и фракционната дейност на носителите на уклоните.

В статията си „Что происходит в Болгарии“ той изрича едни от най-смелите думи в нагорещената левосектантска атмосфера. През 1928 година Марек критикува профсъюзите, които изпускат благоприятния момент за масови прояви на работниците. Във връзка с празнуването на Първи май същата година, отбелязано като начало на новия революционен подем в България, Марек напомня, че предстои масова борба, в която „българският пролетариат ще встъпи отново, но вече обогатен с колосалния опит на своите величествени революционни битки“.

Ценен влог в борбата за новия ленински курс на партията са и статии като „Еще один чудовищный процесс“, „Кризата в България и нейните перспективи и задачи на БКП“, „Сливенската стачка на текстилците“ и др., както и писмени изложения, критични бележки до ЦК като „Бележки за състоянието на партията“ (10. VIII. 1929).⁵¹ Особено изказванията му във връзка с решенията на II и III пленум на ЦК на БКП. „Да поддържаме и да помагаме на ЦК не значи да замълчаваме неговите грешки. Обратно, нужна е сериозна, строга критика за неговите грешки. Наред с това тази критика е длъжна да бъде не критика на дискриминация и унищожение, а критика за обновление и поддържане на това ръководство. Такава, аз мисля, ще бъде моята критика към дейността на ЦК във връзка с решенията на неговия III пленум.“⁵²

Строг и категоричен, но и внимателен в оценките и подхода. При всяко докосване до фактите думите му се изпълват с болка, с огорчение, че някои другари „не разбират болшевишката политика и действие на Коминтерна“, правят опозиция на резолюцията на ИККИ, която посочва грешките в работата на III пленум на ЦК на БКП. И Марек отрича формулите и догмите, посочва неуспехите, прави извода: „Защо при благоприятните условия на кризата няма много успехи? Няма още партийна организация в София, няма партийни групи в големите предприятия. Защо не се включват в партийната работа стари дейци? Защо няма организирано селско движение на безпартийни? Защо така свободно действа опортюнизма на практика? Несъмнено тук има вина в партията, в нейното ръководство.“⁵³

Големият революционер разбира, че борбата срещу левосектантите ще бъде дълъг, продължителен процес, свързан с много труд и разясняване. Затова той теоретически се подготвя, разяснява заблудата, не отстъпва в борбата срещу тях. „Даже тогава, когато сектантите бяха взели връх в ръководството на партията — спомня си Кръстьо Добрев, — Станке не отстъпи. Той беше неумолним, твърд и последователен в борбата за димитровската болшевишка линия на партията.“⁵⁴

През 1932 г. по препоръка на Георги Димитров Марек е привлечен за референт на Балканския секретариат при ИК на Коминтерна, а след това и за секретар на неговия партийен комитет. А това е време, когато хитлеризмът започва да заплашва света. Героят от Лайпциг Георги Димитров нагледно показва как трябва да се воюва срещу него. Но докато се стигне до единна стратегия и тактика срещу пълзящата „кафява чума“ трябва да се мине труден път на преустройство и превъоръжаване. И Марек, един от най-близките другари и помощници на Георги Димитров, атакува тесногръдата упоритост на левосектантите, воюва срещу догматичния подход в ръководството на партията в страната.

Дейността му като референт по балканските въпроси го ангажира и с други проблеми и специфични задачи. Познатата му жизненост и енергия се допълват със страстта да стане съпричастен с борбите на пролетариата на балканските народи. Силните емоционални натрупвания, останали от годините на теснячеството, когато ратува за Балканска федерация, се обогатяват с нови. В архива му от тия години се срещат редица бележки, конспекти, преписки. Едни приемат формата на референтски информации, коментарн и оценки, други се превръщат в силни и действени статии. Ето само един пример. Опитът на буржоазията в Гърция да смачка стачните борби на работниците от Атина и Пирей предизвиква у него силен гняв, който се излива върху белия лист. Статията му „Комунистическата партия в Гърция“ не е обикновена хроника, а силна публицистика. От страстната присъда над гръцката буржоазия той стига до верни изводи, така нужни за гръцките комунисти: „В редовете има фракционна борба. Тя доведе партията до много тежко положение.“⁵⁵ Интернационалният дълг му дава правото с безпокойство да изрече: „Това налага Комунистическата партия в Гърция да направи значителен поврат в своята дейност по организации и ръководства.“⁵⁶

Център в дейността на референта естествено са „българските работи“. Както преди, така и през декемврийските дни на 1933 г. Марек е с очи и слух към двубоя в Имперския съд. Една телеграма полита към Берлин и става израз на преклонение към комуниста, на защита на истината. Тоя документ от 26 реда в защита на Георги Димитров предизвиква възторг сред българските патриоти. „Този стъпка на Станке — спомня си Иван Георгиев — затвърди още повече в паметта ми неговия героичен образ.“⁵⁷

В това време Марек решително воюва срещу развихрилата се левосектантска стихия. Той прави верни и точни оценки „за масовата работа на БКП“ В докладната си записка, в устния си доклад на заседанието пред Балканския секретариат той с хирургически нож изсича тесногърдата уворитост на

левите сектантн. Опитният масовик знае, че до сърцето на човека не се стига с безплодни, сухи лозунги, които се стопяват пред полицейските бичове.

През ноември 1933 г. по решение на ЗБ на партията Марек е включен в работна група, която прави колективна оценка на сп. „Комунистическо знаме“. Девет книжки годишно, деветстотин страници — такава е периодиката — такава е книжното пространство, върху което се излива теоретичното слово на партията.

Архивните материали са оскъдни, за да се види по-конкретният принос на Марек в преустройството на списанието. Но несъмнено той е имал водеща роля в определяне високия критерий на оценка: то да бъде истинско оръжие за пълната болшевизация на партията. Неговата принципиалност се чувства в категоричността и яснотата на позицията, в перспективата на насоките. От погледа на блестящия организатор на партийния печат не може да убегне фактът, че списанието не печата материали, отнасящи се до дейността на организациите и комитетите. А това означава, че липсва озонът, така нужен в душната атмосфера за комунистите в България. И само това ли? Липсват материали по безработицата, фабричните комитети, работата в село. Мястото на партията за развитието на класовата борба, политиката на правителството и буржоазните партии. А за българските комунисти всяка подобна статия би станала „оръжие, аргументи в тяхната борба и указания как въобще да водят тази борба“.¹⁰

Трагизмът на събитията в България и света потвърждават тези изводи на Марек. През 1934 година в страната е станал нов военен преврат. Разпуснато е Народното събрание, затворени са клубовете на политическите партии, забранена е всякаква политическа агитация.

Силните личности най-ярко се открояват в дните на народни бедствия и поражения. И сега от страниците на „Работнически вестник“ Марек извисява гласа си: „Какво донесе 19 май на работниците?“ И сам отговаря: „Пълно обезправяване на работническата класа. Разтуряне на организациите и кон-

фискуване на техните имоти. Спиране на работническата преса. Отменяне свободата на събранията, правото на стачки. Кървав терор, убийства, бесилки...⁵⁹

В тия безглаголни изречения Марек разкрива страшната истина за политическия живот в България. Но една съпоставка с близките години му внушава оптимистичен извод: от прекаленото притягане въжето на палача се къса, инстинктът за самосъхранение възвръща кралимарковската сила на народа.

Този човек, изпълнен с необикновена жизненост и оптимизъм, бърза да го внуши и на българския народ. За всяко негово избухване — стачка, протест, избори, той става своеобразен радар. Осмисля ги, страда, изживява, за да ги превърне в призив или статия, в лозунг или прогноза: „В България се усилява класовата борба.“ Общинските избори през 1934 г. показват жилавостта на „работническоселския революционен фронт“ При тогавашните условия на пролетарската класова борба тоя фронт „се явява едно от най-силните свидетелства за революционния подем в България.“

Трябва само силна ръка, болшевишки стил в работата. Нужно е да се овладее ленинското учение за партията.

В малкото томче „Избрани произведения“ най-силно се откроява статията му под същото заглавие. Днес всеки може да изпита въздействието ѝ. Но в оня 10 юни 1935 г., когато ръката му посяга към белгия лист, Марек пристъпя към решителната си подготовка за предстоящото му връщане в България. Така за няколко месеца той написва най-значителния си теоретичен труд.

„Ленинското учение за партията“ съдържа ценни изказвания на Ленин, редовете от решения на ВКП (б) и от програмни документи на Коминтерна. Марек с конкретни примери доказва, че само по пътя на овладяването на ленинското учение за партията ще се преодолеят грешките на левосектанството.

ДЕВЕТА ГЛАВА

АВГУСТ, 1935. КОЛОННАТА ЗАЛА В МОСКВА ОЩЕ НЕ Е ПРИТИХНАЛА. ТУК ПРЕДСТАВИТЕЛИТЕ НА РАБОТНИЧЕСКИЯ АВАНГАРД СЪЗДАВАТ НОВА СТРАТЕГИЯ И ТАКТИКА, ПРОПРАВЯТ ПЪТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ПОВРАТ В ПОЛИТИКАТА НА СВЕТОВНОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ.

Седмият конгрес на Коминтерна кове оръжието за победата на социализма, неизменно свързано с името на българина Георги Димитров и неговия исторически доклад за борбата против фашизма.

Но решенията на конгреса трябва да стигнат до всички комунисти, до милионите трудещи се. И тук примерът на нашата партия отново се откроява. Задграничното бюро и Балканският секретариат решават: преустройството на партията в България към нейното пълно болшевиизиране ще оглави Марек. Това е партийна повеля. Висока чест. Историческа отговорност.

В деня на последното заседание, 20 август, пак е оживено, пак тържествува триумфът на солидарността. И когато залата зашумява от възторзите по случай избирането на Георги Димитров за генерален секретар на Коминтерна, Марек пътува нелегално за България — след десет години емиграция. С две смъртни присъди. С конспиративното име: Стоян Георгиев Трендафилов.

Пратеникът на Коминтерна няма да започне „на голо място“. Партията на българските комунисти има зад гърба си богат опит. Единофронтовските разбирания на Георги Димитров, Лайпцигският процес са едни от жалоните по пътя към единдействието. Но тридесетте години са друго време — на заразен свят от кафявата чума. Сковаващият мраз от една бъдеща война налага дълбоки изменения в борбата на партията и демократичните сили в страната.

Трудността идва и от двуплановостта в поврата. Трябва да се разчисти сектантско-догматичното наследство в партията и наред с това да се изгражда народният фронт.

А политическият климат в страната продължава да бъде суров. Политическият сеизмограф не обещава „хубаво време“. Кървавият терор над комунистите продължава да вилнее. Откритата фашистка диктатура е превърнала страната в мишена за изстрели. Полицията, тая класическа опора на буржоазната власт, е уморена от разпити, процеси и инквизиции. И отново секретна заповед: в царството е пристигнал опасен конспиратор. Пълномощник на ЦК. Пратеник на Коминтерна.

Откъде Марек ще започне? Трябва едно изумително превъплъщение — с походка на офицер от запаса или преуспял търговец, на бакалин или рентниер.

Сега е лесно да се повтори оценката на времето за него: блестящ конспиратор. Но трудно е да се доберем до нишката на живота в нелегалните му дни. Сам старателно е унищожавал всяка своя следа. Но строгите закони на нелегалния не противоречат на работата му с хората. Таванските стаи и скривалища, подземията и мансардите са му предоставени от хора, верни и предани до смърт.

Когато през пролетта на 1935 година Лев Желязков и Кира Пехливанова свиват своето семейно гнездо, получават задачата: „До края на септември да сте намерили квартира в буржоазен квартал. И то и-де-ал-на! Ще я използваме.“¹

С тая работа се заема Лев. Но намерените квартири все не му харесват — били хубави, слънчеви, светли. Опитният конспиратор знае какво значи „идеална“ конспиративна квартира. Тя не е обикновено жилище, а бойно поле, в което се води борба за запазване живота на нелегалния другар.

А тоя другар е пратеникът на Коминтерна. Квартирата му трябва да бъде бойна крепост. Може да е влажна, тъмна, тясна, но има ли два изхода, прозорците стават ли за амбразури, в нея може ли да се маневрира — тогава тя наистина е „идеална“.

Най-после! Квартирата на ул. „Евлоги Георгиев“

№ 44 е цял тавански етаж — четири малки стаи, свързани помежду си с множество врати. Антре, кухня, таван и голям балкон на покрива.

„Седяхме в антрето развълувани (дали не сме пропуснали нещо?) и се заслушахме. Изведиъж вратата се отвори и влезе човек с черно палто.“² Това е „отговорният другар“. И докато Лев и Кира с очи се питат „Как можа да се изкачи, без да изскърца стълбата?“, Марек сваля тъмносивата си шапка и пред лицата им заснява: бледо лице с тънки черти на интелгент, посивели коси, гъсти прошарени мустаци и кафяви очи, които „преценяват всичко“.³

Такива са първите впечатления, докато непознатият заговори. Кира си спомня: „Изведнъж той се усмихна мило, бащински: „Кой закачи пердетата?“ „Аз — отговорих му едва чуто. Той ме похвали като благ учител срамежливо първолаче: „Много добре си направила, много добре, ще станеш конспираторка. Хайде сега да разгледаме квартирата“ Ние го поведохме из станте. Той внимателно ги оглеждаше, питаше накъде гледат прозорците, опитваше дали скърцат вратите, надничаше във всяко ъгълче.“⁴

Към първите впечатления на Лев Желязков и Кира Пехливанова нека прибавим думите на Раденко Видински: „Една от най-забележителните черти на Станке Димитров беше голямата му скромност, готовността му да даде всякаква жертва и да поеме най-тежката отговорност за делото на партията, поразителното му спокойствие и съобразителността му при безбройните опасности, които го дебнеха.“⁵

Тия думи само нюансират изказани вече истини. Но неговият помощник в нелегалната борба се докосва до нещо съществено. На пръв поглед то е толкова обикновено, дорн и банално — голямата му скромност. И всички други, работили с Марек, отбелязват тая му черта. Чакащата го Кира Пехливанова усеща неговия тих и мек глас: „Правилно си спуснала пердетата. Тук обикалят разни “ Или оная грижовна ръка, която пада върху рамото на по-малкия му брат Христо: „Пази се, лесно е да се умре за революцията, по-трудно е да се живее за нея...“

Марек е човечен и особено близък с хората от нелегалните квартири. К. Митев (Кабзата) си спомня:

„Една вечер се позвъни на вратата и многоочакваният гост пристигна. Самият аз не можах в първия момент да открия, че под това брадясало лице се крие др. Станке.

Брат ми Тошо се прибра от работа късно вечерта. С пристигането му аз го отведох в спалнята, където заварихме др. Станке полегнал да чете вестник. По желание на др. Станке Тошо взе бръснача и започна своята „операция“, като му остави ленинска брада и сталински мустаци. При вечерята Тошо, развеселен, каза, че нашият нов гостенин трябва да си има домашно име и по негово предложение сред общ смях „кръстникът“ предложи да го наричаме „Попето“. Др. Станке се смееше като малко дете и се шегуваше.

— Ха така! Това име съвпада и с моето презиме — Попов. Сега трябва да ми намерите кадилница, патрахил и евангелие и мога да опея всички фашисти.“⁶

Ето още един спомен на негов другар в конспиративната борба.

„Той умееше да предразполага, да поучи, да даде кураж, да вдъхне вяра в изпълнението на дадените задачи.“⁷

Тая изповед на Моис Казес ни насочва към друга черта на Марек. Той много добре знае, че нелегалният особено такъв като него, е в тежест на тия, които го приютяват. Затова освен довернето, освен идейната близост, Марек им дава и първите уроци по конспирация.

„Представете си — спомня си думите му К. Митев, — че утре стигнем до провал! И ако всички от нас знаят всеки какво върши, знаят връзките и т. н., при мъченията в полицията сигурни ли сте, че всеки ще издържи? Достатъчно е някой от нас да каже „а“, друг ще каже „б“ и току-виж чорапът ще се разплете и около нас десетки още другари ще пострадат.“⁸

Започва с азбуката на конспиратора.

„Другари! Предстои ни сериозна и отговорна работа и ние трябва да сме готови и на жертви! Врагът бди и затова ние трябва да сме много съобразителни и бдителни от него.“⁹

А хората от нелегалните квартири, в които живее и работи като конспиратор, не са малко. На тях, отдали се на делото хора, Марек става учител в нелегалната борба. Показва им прийоми на действие, насочва ги към съобразителност и бдителност. Почти всички от своите „хазан“ заангажира с конкретна работа. Вярва им, доверява им се, проверява готовността им, търпеливо изслушва „докладите им“ Тогава „увисналите му мустаци играеха, лявата страна на устните помръдваше, а при някоя несполука при срещите ноздрите от двете страни на носа му побледняваха“.¹⁰

Това са външните белези на неговото напрежение. Понякога прихва в смях, прави одобрителен жест: „Това е вече добре“. Или с професионална методичност се разпорежда: „Трябва да се проследи този господин“. И много често дава кураж, учи ги на находчивост, на въображение, на красивото в риска. Когато с пристигането си в България трябва да се фотографира за фалшива лична карта, той шеговито казва на стоящата зад апарата Кира Пехливанова: „Аз сега съм полковник о. з. Да живее негово величество!“ И в тая поза на екзалтиран царски офицер той застива във фотообектива. „Когато отидохме да вземем снимките — спомня си Пехливанова — ние се убедихме — никаква прилика! От снимката ни гледаше с тъп склеротичен поглед стар офицер от Фердинандово време.“¹¹

Силата и твърдостта на революционера най-ярко се открояват в дни на изпитания. А тук в България те са в изобилие: бял терор, затвори, бесилки... И точно когато властта поставя прегради срещу завръщането в страната на „коминтернските хора“;¹² в партийния орган се появява статия с предизвикателното заглавие „Комунистическият интернационал на борба против фашизма“.¹³

Статията, отпечатана на уводно място, е къса и

бойка. Всичко говори за участието на автора ѝ в комунистическия форум, подписана е с инициала „Ш“. Полицейските чиновници напразно се ровят в секретните картотеки. Тая шушкава съгласна дава началния тласък на едносричното Шин, новият псевдоним на Станке Димитров. Пък и полицията към кой псевдоним по-напред да се насочи — Стареца, Момъка, Г. Н. Попов, В. Г. А. и това Шин се модифицира ту като Шамов, ту като Ша-ов.

Вниманието на „специалистите“ се насочва към предизвикателното заглавие. Червеният молив нервно пропълзва между редовете и оставя следите на гнева и силно се напластява под думите: „Сега във всички страни, включително и в България, расте вълната на работническото единство“. Под нервните драски на полицая неизбежно попада името на Георги Димитров и характеристиката на фашизма.

Докато политическите експерти се гневят и препращат вестника в съответните служби, нова статия разклаща равновесието им — „За другаря Георги Димитров“. Всъщност в полицейското досие на великия българин са съхранени и други подробности. Но тая статия и особено издадената от ЦК на партията брошура с биографията на Димитров тръгва сред читателите. А тоя факт отново повдига иащрек пазителите на вътрешния ред.

„Работнически вестник“ чрез невидимите канали е в ръцете на работниците и трудещите се. В късните часове уморените очи се взират и препрочитат. „Партийните организационни, членове и съотечественици трябва да изучават подробно решенията...“, „Препоръчваме най-горещо изучаване биографията на др. Георги Димитров. Тя е богата с поуки...“¹⁴

Богата с поуки. Тя хвърля ярка светлина върху работническата героинка. Показва на цял свят какво може един стар партиен водач, закърмен от теснячеството и прекипял в котела на болшевиизма...

Така дълбоко законспириралният се Марек не скрива само едно — блестящите си статии, печатани в партийната преса. В много случаи те са без подпис, но всички разбират, че са родени от неговото перо. Сега за нас, толкова години след рождението

им дати, те са най-чистият извор за нелегалния му живот. Всяко вглеждане в тях напомня за упоритата му работа в София и България. По-важното — връща ни към атмосферата на великия прелом към новия курс, чийто кормчия е самият той.

Кадрите — с тях трябва да се започне. Нали те са оня богат капитал на партията, те са онова богатство, което най-трудно се създава, най-мъчно се отглежда. Без тях големият идеал на хората е мъртъв, мечтата — така далечна и химерна.

Още в Москва Марек живее тяхното напрегнато ежедневие. Там написва много статии, помага им за тяхното идейно израстване, отдава ум и сърце за тяхното единство в условията на настъпващия фашизъм. Но след преврата на 19 май 1934 г. положението в страната е трудно. Една част от кадрите е в затворите, друга — в дълбока нелегалност, трета — отдавна откъснала се от масите. Пък и тоя конфликт между „стари“ и „млади“ И у Марек изплува мисълта за августовската резолюция на ИККИ отпреди пет години: „Да, тя разреши спорните въпроси в нашата партия, различията на революционното теснячество от болшевизма и постави задачата за нейната болшевизация.“ И друга важна мисъл е изречена гласно: обединение на кадрите върху принципа на ленинизма!

И само след няколко дни от престоя му в страната в партийния орган се появява статията „За „старите“ и за „младите“ кадри“.¹⁵

Материалът е къс, но той води към размисъл, призовава към изтрезняване от опиума на пристрастието, предупреждава за последствията „Старите“ са онези апостоли на социализма, преминали през пожарищата на три войни и две въстания. Ако се изброят затворническите им години, числото ще прехвърли в другия век. Това са ония всеотдайни, до фанатизъм предани мъже, „израснали и възпитани от партията в периода на нейното легално развитие“, които имат „широки връзки, влияние и ценен опит сред масите“. И „младите“ са верни и предани, доказали „своята готовност за жертви“ Те изпитват ударите на белия терор, на пораженията. За-

това и притежават „ценния опит от работата в нелегални условия“ Но те трябва „да изучат и правилно да усвоят историята на революционното движение“, да използват богатото наследство на партията.

В тия съдбовни дни, когато фашизмът става синоним на войната и разрушението, партийните кадри трябва да се обединят в името на общата цел. Главното е да се подаде ръка на прогресивните демократични сили — земеделци, социалдемократи, политически кръг „Звено“. Марек вижда потенциална сила и в бившите железничарски и учителски организации, в женския съюз, в читалищата и кооперациите. И не само в тях — в движението за амнистия, в борбата за мир и против фашизма. Партийният деец бърза да изрече истината — колко малко се използват тия обществени сили. И да назове нейната причина: „Очевидно моторът на единния антифашистки фронт — нашата партия — работи още слабо“

Това е не само израз-метафора, а укор и обвинение, които се открояват в статията му „Как да усилим работата за Единния фронт“. Авторът стига до извода, че у нас освен БКП няма друга обществено-политическа сила, която „да има по-ясна представа за хода на политическото развитие в България, за реалните неговни сили“. За него е ясно: партийните кадри „ако се впрегнат енергично и дружно в работата сред масите“ фронтът на единството ще бъде изграден, въпреки „колебанията на мнозина от водачите на нефашистките организации“. И в типичния си стил убеждава, мобилизира, направлява: „Всеки един, стар или млад другар, може според своите сили и способности да бъде полезен на делото на Единния фронт“.¹⁶

Наред с новите постановки Марек сочи и методите, формите на работа. Неговите практически указания са изключително ценни. Връзката с масите трябва да бъде не само чрез ядки, а и лична, индивидуална. В своите пътувания към сърцето на антифашиста опитният трибун и масовик има своя максима: работата трябва да бъде упорита, търпелива, енергична и постоянна. Само тогава движението ще

се отърве от оковите на отживелите и сектантски формули и шампи.

Близостта с масите ражда нови идеи. Особено ценна е идеята да се започне разговор от колоните на партийния печат. Но затова е нужна здрава ръка, която да направлява, действителен глас, който да разрушава схеми и революционни илюзии.

Ръката и гласът на Станке.

„Партията ще излезе с открито писмо — спомня си думите му Марко Темнялов. — Открито ще постави въпроса за грешките на левосектантския курс и неговия носител.“¹⁷ После Марек ще се съветва, ще будува в дългите нощи. И ще каже: „Още не е отпечатано, но ще ти го прочета... След като го прочете, той се обърна с думите: „Е, как ще се посрещне от партийната маса?“¹⁸

На 1 октомври от името на ЦК на партията „Отвореното писмо“ тръгва сред масите. Централният комитет трябва да даде тон в разговора.

Сега е трудно да се гадае в кои часове и в коя нелегална квартира са се раждали мислите на самосъд и откровеност — на ул. „Евлоги Георгиев“ или на „Бъкстон“, на „Нишка“ или „Гробарска“. В късните часове е тържествувал духът на Седмия конгрес на Коминтерна, мислите на Георги Димитров. Сам Станке отпечатва десетки критични статии. И в тия мъчителни усилия за ленинизирание на партията той трябва да каже на всеки партисен член истината, всеки единосфронтонец трябва да се стресне пред настъпващия фашизъм.

„Откритото писмо“ е началният сигнал за вътрешнопартийната акция. То озонира атмосферата в партийните ядки, отваря очите на заслепените, посочва пътя към единосдействието.

Около Марек се групират здравите сили, които всекидневно подготвят почва на коминтернските решения, на новия курс. Не само в „писмото“, но и от страниците на партийния печат отново се усеща гласът на партийния теоретик и публицист. Неговите статии са в центъра на разговора. Около тях се формира позицията на вестника. Защото не са конюнктурни — те слагат пръст в раната, предизвикват раз-

мисли — за възстановяването на партията, за обединяване на партийните кадри, за политическата просвета.

По примера на Марек десетки партийни дейци излизат с писма в печата, критикуват свои и на партията грешки, призовават към сплотяване, към възраждане на политическия живот на основата на новия курс на борба.

И тук изпъква друга черта на Марек — умението да води полемика. Това качество на публициста е от изключителна важност за сравнително безболезненото отърсване от грешките. Партийната полемика се води с необходимата търпимост и висока култура. Сам Марек с яснота на позициите, с методичността на убеждението дава тон на принципиална критика и самокритика.

Така под напора на жизнените идеи в новия курс се пукат ледовете, чупят се догмите. Много левосектанти преодоляват собствените си заблуди и тесногърди идейни импулси, отстъпват място на животворния полъх на ленинския курс.

Поврат в живота на партията!

Чисто езиковият смисъл на това понятие означава рязка и основна промяна в посоката, в развитието на нещо. И ако това „нещо“ е събитие или обществено-политическо явление, което има съдбовно значение за нацията, класа или непи авангард, тая дума като фокус събира цяла стратегия и тактика; начин на мислене на отделни лица или на група хора; късане на нещо вредно от душите и методите на работа; прелом в действията на цяло поколение дейци.

Синоним на това понятие в живота на партията е нейният Шести пленум. Пратеникът на ЗБ заедно с десетки партийни функционери поставя живота на партията на ленински релси, сваля прибръзано издигнатите лозунги за революция. Използува всички средства в работата с хората, които са готови да изгорят в пламъците на борбата, казва им: „Този курс е фатален, жертвите са безмислени. Трябва да по-

дадем ръка на прогресивните буржоазни партии, да действуваме с тях в единен фронт.“

На фона на тия трудности още по-релефно се откроява неговата фигура на крупен политик и партиен деец. Сложната политическа обстановка в България е имала нужда от личност точно като неговата. Конспиратор и болшевик. Човек на делото и на мисълта, на приципа и творческата импровизация.

Марек, който в годините на първата младост е умеел да води разгневени и възторжени работници към протести и демонстрации, сега в тайните квартири, пещери и мазета търси да намери верните допирни точки между двете поколения борци. Да обединява — не да разделя. Кое е по-трудно? Да поведеш из улиците огромни човешки маси или с целебен усет да намериш общ език с тия, които до вчера взаимно са се отричали. Той използва за това дело всички средства — лични срещи, директивни указания, партийния печатан орган. Бори се срещу доктринерските методи на работа на левосектантите. „Може смело да се каже — посочва Трайчо Костов, — че на Марек принадлежи главната заслуга за превеждане на партията върху релсите на новия курс, за ликвидиране на сектантските методи на работа и за възстановяване връзките на работата с масите.“¹⁰

В началото на 1936 г. са създадени условия за свикване на пленум на ЦК. Но и властта не бездействува. Началникът на отделение „А“ към Държавна сигурност поставя на хората си специални задачи за наблюдение на комунистите и техните акции. А един провал още при подготовката на пленума означава нови и допълнителни трудности за партията. Затова членовете на ЦК и лично Станке Димитров отделят много време за техническата му подготовка. Никак не е маловажен въпросът: къде пленумът ще се проведе. Зимните дни на Витоша са скъпоценни, безлюдните вили в столичните покрайнини — подозрителни. Улиците на София гъмжат от „дългоухи слухари“ и полицейски патрули.

И все пак рискът е направен: най-подходящото място е домът на ул. „Екзарх Йосиф“, № 103, точ-

но в центъра на София.²⁰ В приземния етаж на няколко етажната си къща Евтим Стоицев поддържа кръчма-ресторант. Делегатите спокойно могат да влизат сред множеството и чуждите погледи. Пък и тук ще намерят подслон и прехрана, без да създават допълнителни мъчнотии на организаторите.

„Вечерта на 2 февруари — спомня си един делегат от провинцията — се явихме на явката и ни посрещна човек. После той ни предаде на друг, другият, на трети, и този, последният, след като ни разкарва дълго време из непознатите софийски улици, същата вечер ни въведе в една къща. Там в една стая заварихме 5—6 души. Последователно два дни все влизаха по няколко нови хора, докато на 5 февруари сутринта бяха се събрали вече около 20 души от различни възрасти и физиономии, между които не можях да позная нито един свой познат...“²¹

Ето и споменът на друг делегат:

„Къщата беше на няколко етажа. Влязохме вечерта в 12 часа. Там заварихме само четири души. Стояхме два дни, преди да почне пленумът. Ние влязохме в неделя и до сряда сутринта дойдоха всички делегати и почна Шестият пленум на Комунистическата партия.“²²

Споменът на някои от участниците в пленума след толкова години хвърля светлина не само върху датата и дните, в които става важното събитие в живота на партията, но и върху строго конспиративния му характер и трудностите, които е трябвало да се преодоляват. Няма съмнение, че конспиративният стил на Марек се чувствува във всеки технически детайл в подготовката на пленума: в организацията и в механизма при прехвърлянето на делегатите от явка на явка, в избора на помещението, предвидените ходове и изходи в случай на нужда, строгата анонимност на делегатите. Зад псевдонимите на двадесет и тримата, като Булин, Милко, Варна, Николов, Огнев, Христо, Брадата се крие самоличността на партийните функционери Георги Дамянов, Никола Балканджиев, Янко Спасов, Енчо Стайков, Начо Иванов, Илия Добрев, Драгой Коджейков. Сред тях калени комунисти се нарежда и една жена с псевдоним Мо-

мата. По-късно ще стане известно и нейното име — Елена Костадинова, представителка на пловдивските тютюноработнички. Но по време на пленума дори конспиративните имена не са назовани. В протоколните записки срещу всеки псевдоним стои пореден номер.

На пленума си дават среща различни поколения. Повечето от половината успешно са издържали тесняшката школа на Благоев, минали са през горнилото на войните, пожарищата на Септемврийското въстание и ада на априлските събития от 1925. До беловласите партийни кадри седят ентузиазирани млади работници.

Станке Димитров не е „Старика“ или „Момъка“, нито П. Василев, или „Шамов“, а нелегалният с едносричното име „Шин“ Той е човекът № 1 на събитието — и в прекия, и в преносния смисъл на това степенуване. Първият сред десетте членове на ЦК. Най-жизненият и с неоспорим революционен опит — изживял апостолството на някогашните „чучулиги“, въоръжен с ленинската партийна мъдрост, той ръководи изчистването на сектантския трескот от душата на цяло поколение борци.

Станке Димитров се заема с разработването на доклада по организационното състояние на партията. На него се пада историческата отговорност да изработи и проекторешенията на пленума. Иначе скромният партиен теоретик няма да си позволи да каже: „В мъка се раждаха те и с тях се оформяха всички контури на новия курс.“

Работата върху този документ продължава с месеци. Животворната идея за Народния фронт е проверявана отпреди години. Но той не е просто повторение на идеята за Единния фронт от 1923 и на трудовия блок от 1926 г. А по-нататъшно разширение и развитие на тя тактика.

Въоръжен с решенията на Седмия конгрес на Коминтерна, Марек поставя ударението върху кръг въпроси за готовността на партията да установи политическо единодействие на антифашистка основа дори и с някои буржоазни партии, доколкото те не стоят на позициите на фашизма.

Дали ще го разберат? Може някои да го обвинят, че хвърля мост между експлоататори и експлоатиранни, в проповядване опортюнистическо сътрудничество и съглашателство.

Една, две, три десет точки. Всяка е своеобразна формула, която синтезира цялостната политика — на минало и настояще. И особено на бъдещето. Пред тъмните облаци на застрашителната война те трябва да се реализират в живота, за да се спре настъплението на фашизма. Всяко решение трябва да открива хоризонт, да прокарава „контурите“ на новия курс. Именно „контурите“, защото все още някои кадри живеят със старите методи на борба. В двете страници на този документ са заложенни идеи, от които трябва да се разлистят клоните на народното единство.

С такова идейно въоръжение човекът с „№ 1“ и с нелегалното име Шни на 5 февруари 1936 г., в 7 часа сутринта обявява Шестия пленум на партията за открит. И още с първите думи очертава неговата идейна насоченост: пленумът трябва да мине под знака на решенията на Седмия конгрес на Коминтерна за борба против фашизма, за народен фронт, за работническо единство.

А вън от стаята със запердените прозорци на къщата на ул. „Екзарх Йосиф“ животът в столицата върви по старому. Поне привидно е така. Пресата с нищо не привлича вниманието на гражданите. Вестникопродавците не прострелват улиците със сензационни съобщения. Сред сладникавите реклами се мъдрят съобщения за страстни недели, парфюми и колиета. Но при по-внимателноизиране между редовете се забелязва едно неспокойство сред правителството.

По доклад на началника на отделение „А“ на Държавна сигурност „се забелязва голямо раздвижване сред комунистите“. Изводът е направен за последните месеци на годината, но отчетът обхваща и нейните начални дни. Единадесет агенти от отделението специално са заангажирани за следене на комунистическите водачи. През януари и февруари —

купища специални задачи. Направени са десетки арести и обиски из страната.

А в приглушената стая над кръчмата-ресторант на Евтим Стойчев, делегатите са в разгара на разискванията. Атмосферата на пленума е наситена до краен предел. Докладът на Енчо Стайков държи в напрежение делегатите сто и пет минути. Трайчо Костов говори два часа и половина, Стамат Иванов — час и тридесет минути. Само последните два доклада предизвикват 41 изказвания — като изповед, като клетва.

Идва ред на последното, пето заседание на пленума. То започва в 13 ч. следобед на 6 февруари и продължава 180 минути. Докладчик по организационното състояние на партията е Станке Димитров. При него всичко е отмерено, обмислено. Задачите са ясни, целта е поставена. И все пак 17 делегати се записват за изказване.

Всеки документ на пленума има своя биография. Така е и с доклада на Станке. Той не е рожба на спонтанен изблик или на прибързано вдъхновение. Докладът по организационното състояние на партията и нейните задачи има своя прелюдия. Онези близо шест месеца от неговото идване в страната са подчинени на тая голяма мисия: изправя падналите, дава кураж на уморените, издига на крака малодушните, организира смелите. И така — една след друга се изправят партийните ядки. Той нелегално посещава предприятия, градове. Повечето от статиите му са посветени на организационните форми на партийна работа. Може би затова иякон виждат в тях само практическата стойност. Не е така. При него теоретикът върви ръка за ръка с практиката. Неговите статии са предизвикани от нуждите на деня, родени са от конкретните събития. Не е минус, че те са обществен резонанс от едно или друго събитие, от конкретната задача на партията. Няма статия, излязла от неговото перо на партийен строител, без обществена необходимост, само като прищявка на перото. Всяка аргументация е научно обоснована и дълбоко осмислена, тя е нужна в практическата дейност на всеки комунист.

Докладът на Станке носи същите белези — конкретност, аналитичност, обобщение. Всяка фраза пре дупреждава за отговорните задачи на партията в условията на надигащата се буря.

И тук идва сигналът — полницията е по следите на делегатите. Самообладанието на Станке и неговите другари внася ред, спокойствие. Пленумът приключва своята работа, взети са решения, избран е нов Централен комитет, чийто секретар става Станке Димитров — Марек.

Сега е лесно да оценим значението на пленума. Той конкретизира и прилага историческите решения на Седмия конгрес на Коминтерна към условията на нашата страна. Задълбочава започналата критика на сектанството, което спомага да се осъществи новия ленински курс във всички области на партийната работа. С една дума — пленумът разчиства пътя за пълната победа на ленинизма в българското работническо движение.

И в центъра на всичко стои Станке Димитров.

„Да се вземе решение е важно, но не е всичко.“ Тая мисъл на Станке е в пълен унисон с неговата всеотдайност да изпълни решенията на Шестия пленум. Вече като секретар на партията той създава цял нелегален механизъм, превръща ЦК в дълбоко законспириран щаб. Бърза да навакса изгубеното време на левосектантски лутания и провали. Една от първите му грижи е да раздели страната на партийни райони. Те не са съобразени с тогавашното административно деление, а с революционните изяви на класата. Затова до големите центрове се нареждат и такива като Червен бряг, Петрич, Асеновград, Карнобат, Чирпан.²³

Тук има нещо от опита на нашите възрожденски дейци. Не само в структурата, а и в подхода, във формите на работа, в апостолската всеотдайност на функционерите.

Марек смело издига талантлив кадрн за окръжни и околийски ръководители. За него главното в партийната работа е да се печелят масите. Задача-

та, която поставя на окръжните ръководства е ясна: да масовизират организациите на териториален и производствен принцип. Където не могат да се изградят комитети, тия райони се предоставят на пълномощниците на ЦК. Така че навсякъде — в райони, предприятия, армия — прониква силата и въздействието на партията.

Като секретар на ЦК Марек организира работата в партията и особено в централните органи изцяло на конспиративна основа. Той сам преглежда мястото, където се съхраняват архивите, шифъра, мастилата и други секретни документи; одобрява централните явки, сам определя хората, които получават паричните средства от чужбина, както и докладите и указанията на ЗБ и Коминтерна.²⁴

Марек поддържа връзка с окръжните райони чрез тайна кореспонденция. Деловодителят на ЦК Запрян Петков пише в спомените си: „За шифър ни служеха разни романи. За всеки окръжен комитет имаше определен един роман. Примерно за Пловдив си служехме с „Под игото“. На този роман имаше определена страница, на която всички букви от азбуката ги има. За числител служеше редът, от който взимаме буквата, а за знаменател самата буква — цифрата, която показва самата буква. Или 10/4. Числителят 10 значи десети ред от страницата, а знаменателят 4 означава, че трябва да вземем четвъртата буква на реда.“²⁵

За отделните партийни функционери Марек измисля друг шифър, известен само на близките му сътрудници и завеждащ печатниците. „Азбуката му се състоеше само от цифри; „а“ беше равно на 4, „б“ равно на 3, „в“ равно на 8 и т. н.“²⁶

И тия мъртви цифри и формули конспираторът превръща в азбука за тайните решения и окръжни. Всяко надценяване или несъобразителност може да се окажат фатални.

Колкото и трудно, Марек залочва преустройството от ЦК. С членовете и сътрудниците говори ясно: „ЦК допуска гроби грешки.“ Той определя съществуващата атмосфера в него като доктринерска. Особено погрешен е подходът към кадрите: „За тях-

ната годност или негодност се съдеше не по тяхната работа, връзки, влияние и умение да ръководят борбите на работниците, а по това, готови ли са на някой революционен жест, например да окачат червено знаме на някое учреждение или предприятие.“²⁷

Но не само това. Марек припомня крайностите в оценката на тесняшкото наследство. Стига се до там, че се „отрекоха и положителните страни на партията, революционните ѝ традиции и наследство от миналото.“²⁸ И все така ясен и категоричен: „Тесняштината се квалифицираше като опортюнизъм, а кадрите, израснали през легалния период като непоправими опортюнисти.“ Тоя човек сам рожба на теснячеството, с гордост се провиква: „ партията възпита в миналото голям кадър от добри масовици, най-добрият представител на които е вождът на нашата партия Г. Димитров.“²⁹

Наистина работата на секретаря на ЦК е мълчалива и безшумна, невидима във всекидневното. Първокласният конопиратор я води методично. Зад това понятие се крие цяла поредица от добродетели: постоянство, настойчивост, целеустременост, умение и такт

Марек не ръководи само с инструкции, писма или със статните си от „Работнически вестник“. Той урежда явки, прави срещи в нелегални квартири, пътува из страната. „Въпреки че беше със смъртни присъди, той посещаваше редица градове като Пловдив, Русе, Варна и др. Там конкретно се запознаваше с обстановката. Даваше указания как търпеливо и убедително трябва да се води разяснителната работа с всички наши партийни дейтели, които в дадения момент не бяха съгласни с всички позиции по провеждането на новия курс.“³⁰

Разбира се, днес малко се знае за неговото апостолство. И ако частично се докооваме до него, това дължим на паметта на хората, в чието съзнание той е оставил неизличими впечатления. И колкото оскъдни да са, те имат силата на автентичното въздействие. Дори мнозина в спомените си възкликват: „Той беше истински Левски!“

Това сравнение с апостола на свободата няма са-

мо асоциативен характер. Марек е бил в епицентъра на многообразната апостолска дейност, съпътствувана с риска и себежертвата. Той познава опасността, но знае и силата на личния контакт. В Пловдив дава указания как да се работи с легалните организации, във Варна — затяга партийната дисциплина, в Русе — засилва връзките с масите. И внушава, че работата с тях е цяло творчество. „Не робувайте на формули, другари. Не се плашете и безпокойте за името и лицето на организацията. Последната не е цел, а средство за постигане на нашата велика цел — победата над фашизма. Ако за постигането на тази цел други форми, различни от тези, с които досега сме свикнали да си служим, се окажат по-ефективни, ние смело ще ги възприемем и ще ликвидираме със старите. От това движението няма нищо да загуби.“³¹

И сам дава пример.

В отношенията си с тия хора на дълга и революционната идея той е непринуден. Пратеникът на Коминтерна не пее „На крак, о парии, презрени“, не върви под дъжд от куршуми, не повежда работниците сред барикаден огън. Таванските стаи и подземията, партийните скривалища, пещери, планински излети са неговото поле за действие. „В квартирата на ул. „Гробарска“ — спомня си Марко Темнялов — през целия ден др. Станке ми говори за новия курс на партията. Особено много държеше той за сплотяване на всички партийни кадри, за най-рационално използване на всеки партиен работник на такава работа, където може да бъде полезен.“³²

Нека прибавим и спомена на Раденко Видински.

„Виждам го като че ли и сега в пещерата над Драгалевци: слаб с черни мустачки и очила, но с пронизателни очи, с приятна усмивка, убедително и пламенно обясняваше новия курс.“³³

Изпълнен с вяра в старите партийни дейци и новите революционни попълнения той се среща с тях, пише писма, установява връзка с някои от ръководителите на левосектантите по партийна и комсомолска линия. Чужд на всякаква схема в утвърждаването на новия курс, при всеки отделен случай се

кретарят на ЦК постъпва конкретно, различно, но здраво държи в ръцете си „края на вончки нишки“.

Удивително е изкуството, с което Марек поддържа връзка с хората и особено с младежките кадри. Той избягва теснодоктринерските методи на левосектантите. В изпълнение на указанията на Г. Димитров за преустройство на младежкото движение в духа на Шестия конгрес на Комунистическия младежки интернационал през лятото на 1937 г. в местността „Краварника“ на Витоша той провежда нелегална среща с членовете на ЦК на РМС. Тя е организирана по законите на конспирацията: членовете и сътрудниците на ЦК на РМС пристигат на групи, още през нощта. Когато започва конференцията, младежите се изненадват — до Йорданка Николова стои възрастен човек, гологлав, с прошарени коси и дълги мустаци.

Но не външният портрет на госта е това, което така силно ги изненадва. Марек съумява веднага да им спечели доверието. Държи се другарски, предразполага младежите към откровеност и критичност.

На нелегалната среща с ремсовия актив на ЦК Марек изнася доклад на тема: „Новият курс на партията“ В ръцете си държи малки листчета, в които от време на време поглежда. Говори спокойно, уверено, на съвсем лек и достъпен език. Разяснява им недостатъците в тяхната работа, призовава ги към решителен похват в методите им на организиран живот и борба. И неусетно стига до основната негова цел: обединяването на българската прогресивна младеж за борба с надигания се фашизъм и войната.

Ето с това пленява „възрастният другар“. Напълно противоположен на левосектантския тип ръководител, той търси тяхното мнение, познава работата им, разпитва ги за трудностите при осъществяването на новия курс. Затова и в статиите си, които печата в „Работнически вестник“, Марек учи, че кадрите трябва да се освободят от революционната фраза и действително да се заловят с революционното дело, да се държат всякога с масите „като техни първи другари, водачи и учители“, едновременно учейки се от тях.

След срещата с членовете на ЦК на РМС и неговия актив, те са трогнати, окриленн, искали „да му благодарят, да му целунат ръка, не можели да скрият възлението от възторга си“. ³⁴ Но и сам Марек останал с прекрасни впечатления от тях: „Каква чудесна, нова и юкрена младеж расте в нашата страна!“ — възкликва пред Йорданка Николова. ³⁵

Не надценяваме ли ролята му, не засилваме ли трудностите в борбата с лявото сектантство у нас? Не, разбира се. Въпросът с преодоляването на левосектантството не е от формално естество. Той е овързан със стратегическо превъроръжаване на партията, с друг начин на работа с масите и прогресивните и демократични сили. При това не частично и стихийно, а в крак с борбите на другите братски партии, в унисон с единния антифашистки фронт в целия свят.

Битката за новия курс се превърща в голямата битка за съдбата на човечеството. Марек е един неин войн.

Всъщност за поврата в дейността на партията и конспиративната си дейност в България Марек се подготвя години наред. В тежките дни след Септемврийското въстание той живее и работи по всички закони на нелегалния. В Москва Марек се захваща с богато теоретично превъроръжаване. Както е известно, той работи и живее с мисълта, че родината ще го повика. Затова не жали сили, не знае покой, не мисли друго, освен да се подготви — от най-дребните неща за конспиратора до овладяването на ленинизма.

В душната атмосфера на фашизма той забелязва пълно изоставане от теорията. Партийните кадри са увлечени в практическа работа, подценяват теорията и нейното въздействие.

Марек се заема да възвърне правото на теорията. Това сякаш е в прогиворечие със славата му на конспиратор и практик. Човек на митингите и демонстрациите, на войнишките бунтове, въстаническите набези сякаш е по-встраши от теорията. И съвсем несправедливо името му се свързва само с практическата работа на партията. Успехът му като масо-

вик в никой случай не отрича, а напротив, дава живец на теоретическите му трудове.

Досега тоя факт незаслужено е отминаван. Затова и представата ни за Марек не е свързана с мислителя, с теоретика. И ако тук-таме е писано по нещичко, то е отбелязано като страничен факт, едва ли не като случайност в развитието на революционера.

В теоретическите си статии Марек демонстрира богата ерудияция, класова същност, болшевишка мисъл, революционен усет. Той констатира: „Мнозина другари, увлечени в практическа работа, изпадат в ограничен, опасен практицизъм. Тия другари забравят, че без революционна теория е невъзможно революционно движение“.³⁶ Тоя блестящ практик, който много добре знае, че „без плювване на ръцете“ теорията ще увисне във въздуха, отново напомня: „Само на основата на правилния научен анализ на икономическите отношения, на класовите отношения и борби ние можем да определим правилно нашите задачи.“³⁷

И след тия изводи конопираторът се захваща със създаване на курсове за партийна просвета. Мисълта му пътува към 1920 г., когато ЦК на партията за първи път устройва първите политически курсове, към вечерите по време на комуната, беседите в затвора... И после в Москва: дългите вечери в хотел „Лукс“, в предприятията на московските райони, лекциите в Школата на Ленинския комсомол

В тия февруарски нощи на 1936 г. Марек пише десетки статии. В архивите му е запазена в оригинал статията „За партийната просвета“ Макар че няма почти никаква разлика с печатния ѝ вариант, по силно привличат ръкописните редове. Неспokoйният почерк, уместните поправки по-вярно говорят за детайлите на творческия процес, когато са се отронвали една след друга бележките по темите за „Новият курс“, „Единният фронт“, „Борбата против войната“, „Профсъюзната работа“, „Аграрната програма“ Към тях са добавени и няколко календарни теми: „Септември“, „Октомврийската революция“.

„Какво даде VII конгрес на КИ и VI на КИМ“

Някой може да възкликне: Какво чудачество! В

тия дни на бесилки и затвори — партийна просвета! Илн да недоумява, че такъв човек на делото се захваща с теоретична и масово-просветна работа. Васил Късовоки си спомня думите му: „Сектантите вдигат трибуни, развяват знамена, боядисват с червена боя околните, а пренебрегват основното и решаващото: масовата политическа работа сред работниците.“³⁹

И неуловимият конспиратор, който смайва със смелостта си, сам дава пример. Напразно полицейските хрътки сноват из крайните работнически квартали. Тук, в центъра на столицата, близо до Военното училище, Марек не живее живота на отшелника. Пише против доктринерските методи на работа, за пропастта между фразата и делото, против отчуждението от масите. А от страниците на „Работнически вестник“ напомня: „В следващия брой ще поместим плана по първата тема „Новият курс“.“⁴⁰

Сам конспираторът дирижира тоя курс на политическа просвета. За Марек партийните ядки никога не са били просветителни звена — те са юмрукът на организацията, нейно оръжие. Затова той предупреждава: „За да не обърнем партийните ядки в просветни кръжоци, необходимо ще бъде всяка тема да бъде свързана с организирането на борбите на работническата класа и селяните в дадено предприятие или село.“⁴⁰

Тия методически уроци по класова борба! Те са цяла наука. Българският пролетариат помни уроците на Дядото и Майстора, на Димитров и Коларов. Марек е техен достоен ученик и последовател.

Откритата фашистка диктатура в редица страни низиска вяриа оценка на обстановката в страната и света. „Въпросът за единния пролетарски фронт — пише Марек — стана централен въпрос и основна задача на международното работническо движение във всички страни в борбата против настъплението на капитала, фашизма и войната.“⁴¹

За него не съществуват въпросителни около необходимостта от работническо-селско единство. Тая идея Марек носи в кръвта си. Усетил нейната сила

още по времето на двете въстания в България, той ѝ предвещава богати плодове: „Това е сила, на която буржоазията не може да гледа леко, даже когато я отрича. Коя друга партия в нашето положение би могла да запази такива предни позиции в селото, каквито ние сме завладели.“⁴²

Сега Марек насочва усилията си да обедини прогресивните сили в страната под лозунгите на Народния фронт. И ако партията има известни успехи с БЗНС, по-трудно върви единдействието със социалдемократите и звенарите. „Звено“ е политически кръг с противоречива физиономия. Пратеникът на Коминтерна добре отчита тоя факт. В доста сложния релеф на партийни взаимоотношения Марек следи техните демократични изяви, в лицето на Кимон Георгиев и другите звенарски лидери вижда политики с реалистичен поглед. И не само това. Станке Димитров е особено внимателен в работата си с военните — действащите и запасните офицери, с подофицерите и войниците. Опитът си в работата с тях през 20-те години доразвива и обогатява. „По указание на Стайке Димитров — пише в спомените си генерал Петър Илиев — през 1936 г. партията се свързва и работи с група офицери от актива на бившия Военен съюз, уволнени след сваления на 19 май режим“⁴³ За неговата организаторска работа сред военните особено богати са спомените на генерал Петър Вранчев:

„Една вечер бях предупреден от Никола Дончев, тогава член на ЦК на партията, че на другата вечер ще бъде посетен от другар, който отблизо следи моята работа и който се интересува от повече подробности по въпросите, по които напоследък съм донасял.

Неизвестният другар дойде точно в определеното време. Той бе ореден на ръст, с набито и здраво телосложение, черноок, с малки черни мустаци, облечен прилично и с мека шапка. Изглеждаше 50-годишен. Говореше тихо, спокойно, с изключителна яснота.

Говореше с такъв тон и задушевност, че мигновено започваше да влияе на събеседника си, да по-

вдига самочувствието му и да разкрива пределно ясно особеностите на настоящото политическо положение и вероятните перспективи за развитие както в национален, така и в международен мащаб...“⁴⁴

Споменът на Вранчев отново потвърждава уменията на „непознатия другар“ да вдъхне доверие в себе си и партията. Под външната анонимност на тоя необикновен човек се откроява чувството му за дълг и отговорност, богатата осведоменост за офицерите, с които трябва да работи. Станке Димитров отрано е опознал значението на работата на партията с военнослужещите. Той се вглежда в социалния състав на българското офицерство, сред което се срещат не малко синове от народа. Рови се в миналото, търси примери, отчита грешките на тесняците, които тесногърдо гледат на българския офицер. „Известни са ми случаи, когато синове на тютюнороботници постъпват във Военното училище и стават кадрови офицери. Но ние в България, тесните социалисти, изцяло се отнасяхме отрицателно към офицерството, като към подбрана кастова прослойка на господстващите класи, без да държим сметка и без да се съобразяваме с нашата конкретна обстановка. И ние много леко го изоставихме политически, тласнахме го на българската кекава буржоазия и на Кобургите.“⁴⁵

Собственият му опит от годините, когато работи във Военно-техническата комисия при ЦК го кара да бъде особено внимателен с офицерите. Пред Петър Вранчев той възкликва: „Това са честни дребнобуржоазни интелегенти, които упорито търсят нови пътища за процъфтяване на родината ни, тъй като са недоволни и разочаровани от установените буржоазни порядки и развитие.“⁴⁶ Така Марек търси подходящ момент, за да се свърже с ръководителите на „Звено“. Разбира се, не е така леко да се стопят ледовете. Но Марек се оказва пълен с идеи, с проекти за практически действия.

Когато партията започва активна дейност в защита на политзатворниците, зад решетките се намират и някои активисти на „Звено“ Това е подходящ момент да се подаде ръка за общи протести. Секре-

тарката на софийския градски комитет за амнистия Йорданка Каприелова, която често посещава в затвора другаря си, бъдещия генерал Каприел Каприелов, си спомня: „Не след дълго ние, група жени на политзатворници-комунисти, получихме указание от Марек да се сбlijим още повече със семействата на политзатворниците от другите партии и да се мъчим да ги привлечем в общи акции.“⁴⁷ И резултатът не закъснява. Към силния протест на партията се присъединяват и гласовете на Никола Цветковски, Димитър Русев, Христо Бъчваров, Илия Игнатов, Ангел и Илия Тимев и други прогресивни политически дейци.

През лятото на 1936 г. се раждат и първите надежди. Опитният политик ги подхранва, разсейва облаците на взаимното недоверие. Иван Харизанов пожелава да се свърже с отговорни дейци на партията. Марек веднага съобщава на Петър Вранчев: „Ще изпратя още един другар, с когото заедно ще отидете на поканата среща.“⁴⁸ Тоя човек, който обича риска и класовите битки, дълго размишлява върху плюсовете и минусите, претегля възните и стига до извода: „Главното сега е ликвидирането на личния режим и възстановяването на демократичните права и свободи, които Търновската конституция осигурява. На тази широка политическа основа трябва да се съгласуват и координират усилията на всички демократи, на всички патриоти. Трябва да се създаде широк единен фронт, който да превъзмогне, да преодолее силите на монархизма.“⁴⁹

Сигналът е даден, линията е очертана. Петър Вранчев и Боян Българанов подготвят среща с ръководството на Военния съюз. Една среща с изключителни положителни последици.

Крайт на 1936 г. Улица „Оборище“ № 9. В дома на Иван Харизанов, където са се събрали Кимон Георгиев, подполковник Медилев и други звенари, нелегално пристига Марек. Тук си правят среща идеологията и тактиката на две политически партии. Всяко крайно становище ще осъди на гибел поникналите кълнове на единодействието. Всякакви пар-

тийни пристрастия трябва да отстъпят на реалистичния подход към единството.

„Иван Харизанов беше написал голям теоретически труд и по много въпроси не беше съгласен със становището на Работническата партия, но когато Станке Димитров изнесе устен доклад, тогава лично подполковник Медилев взе доклада на Харизанов, сложи го в камината, подпали го и каза: „Аз не съм разбирал идеалите на отечеството така добре, както ги разкрива сега пред нас представителят на Работническата партия и се заклева, че до смърт ще се боря против фашизма и монархията, рамо до рамо с Работническата партия“.⁵⁰

В тоя опомен на Запрян Петков е запечатан оптимистичният завършек на срещата. Но узряването на плода не идва изведнъж. Цели три часа Марек изнася факти, посочва доводи, убеждава. Сред лидерите на „Звено“ се забелязва презв поглед към събитията. Но и крайности в действията, неяснота в тактиката. Те трябваше да чуят една силна аргументация, правдива и искрена позиция, за да определят окончателно мястото си в редиците на Народния фронт. Редакторът на сп. „Бразда“ Христо Стойков оценява заслугата на Марек като „извънредно голяма“.⁵¹

През пролетта на 1937 г. група прогресивно настроени офицери замислят преврат срещу правителството. Примамливата идея може да подведе много патриотични и прогресивни сили. Един преврат на военни лица с участието на комунисти може да събуди много надежди. Но всяка подобна стъпка при тия условия в страната би довела до трагични последици. И Марек отново блясва с политическата си зрелост: международната обстановка не благоприятствува за подобен преврат, световната реакция няма да допусне една малка България да се управлява от правителство, приятелски настроено към Съветския съюз. В отговора си до военните той заключава: „Вътрешната реакция ще използва външно вмешателство, за да се справи с прогресивните сили в страната. Следователно, в крайна сметка ще пострадат най-много привържениците на БКП, защо-

то представляват най-голямата опасност за фашистката диктатура у нас.⁴⁵²

Да, всяка дума на Марек е ясна позиция. Изпълнен с надежда, че трудещите се в България могат „да завоюват и да запазят хляба си, свободата си, мира само с дружна единна борба“, той възкликва оптимистично: „Народният фронт — това е днес надеждата на българския народ. Това е истинското българско знаме, в което той единствено вярва.“⁴⁵³

Тия думи на Марек са изречени в началото на април 1937 г., или два месеца преди да напусне България. Те не звучат само като политически лозунг, под който трудещите се ще чествуват 1 май. Те са символчна равностметка на дейността му за сплотяване на народните маси в Народния фронт.

ДЕСЕТА ГЛАВА

ИМА СЪБИТИЯ, КОИТО САМО НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФОН СЕ ОТКРОВАТ СИЛНО И РЕЛЕФНО. НО ИМА И ДРУГИ — БЛЯСВАТ, РАЗТЪРСВАТ ИЗ ДЪНО. ПРЕВРЪЩАТ СЕ В СТЬПАЛА КЪМ СЪДБОВНИ ИЗВИСЯВАНИЯ НА ЕДНА КЛАСА. СТАВАТ СЪЩНОСТНА ЧЕРТА НА ВРЕМЕТО, ОРИЕНТИР В РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ.

Такова събитие е повратът на партията и работата ѝ за обединяване на демократичните сили в борбата срещу настъпващия фашизъм. Това е дълъг процес, който има начало. В него са заангажирани умове и сили, без да се отрича приносът на отделните единици. На всеотдайната работа, зрелостта на Станке Димитров — Марек.

Така в средата на 1937 г. той има право да докладва в Задграничното бюро и Коминтерна: повратът е извършен. Пък и стоемето му в България става невъзможно. Властта все повече стеснява обръча. Десетките нелегални имена водят към неговото полицейско досие.

През тия години Марек сякаш се разкрива в целия си ръст на революционер. Не допуска нито един провал, предпазва своите укриватели. Прехапва устни, за да не извика, когато по улицата вижда брат си и снаха си. Едва устоява на бащинските чувства — не прекрочва съседната къща да види дъщеря си. Гледа в очите другаря си от детството и отрича, че го познава. Това го изискват суровите закони на конспиратора. Остава му само една нелегална нощ. Маскировачният реквизит, тайните квартири, уроците му по конспирация оставя в наследство на своите другари. Сам изковал законите си на конспиратор — сам ги нарушава. Разконоспирирва се последната нелегална нощ.

„Беше един съботен ден през юни 1937 г. Доjde една другарка, която донесе бележка, в която се ка-
неше Христо Димитров в определен час в същия ден

да отиде на среща с другар при околоръстната ж. п. линия при Красно село. Христо, посочвайки бележката, ми каза: „Това ще е някой от нелегалните наши другари — Благой Попов или Иван Крекманов“. Никак не допускаше да е бате Станке, тъй като от него по същото време получавахме писма от Москва. Христо отиде на срещата, а вечерта като се върна дома, дойде натоварен с много продукти. „Утре е неделя и ще ни дойде скъп тост“ — каза Христо.“¹

На другия ден, точно в 6 часа сутринта, входната врата на ул. „11 август“ № 7 бързо се отваря и още по-бързо се затваря зад гърба на мъжа със светлосиния костюм и шапката с голяма периферия. „Не може с думи да се предадат ония чувства и преживявания, които изпитахме всички при тая среща.“² Това възклицание на снаха му Елена съдържа всичко: и сълзите по очите на близките, и трогателния разказ за нелегалния живот, и вярата в победата. Но боевите часове бързо се стопяват. Няколкото прегръдки, заменили толкова неизречени думи, са знак за сбогуване с голямата надежда, че пак ще се видят, но при свободна, демократична България. И бялата лятна нощ поглъща тайнствения посетител, за да му овети по пътя към границата.

В Москва — отново прегръдки. Сърдечни, силни. Прегръдки на признание и благодарност, на радост и оценка. Членовете на Заграничното бюро, бойните му другари по различен повод и в различно време ще се връщат към подвига на Марек. Но в тоя час всички са подвластни на героя, отдал се „изцяло в служба на партията в един от най-трудните за нея моменти.“ По-късно Георги Димитров ще определи подвига му като „необикновено мъжество“, а Васил Коларов ще го нарече „рядък пример на безстрашие и храброст“.³ Към тия оценки на двамата велики българи нека прибавим и думите на Марко Темнялов, един от близките му нелегални сътрудници. „Тоя поврат във всички области на партийната дейност можа да бъде осъществен без особени сътресения.

Само благодарение на големия авторитет на Георги Димитров и големия авторитет и огромен политически и организационен опит и упоритата работа на др. Станке Димитров — Марек.⁴

В Москва, обграден с внимание и възторг, Марек не се подготвя да пише своите мемоари, няма да разказва за своята одисея. Той сяда и започва своя отчет. Какъв отчет! Изпод перото му ще се раждат горещите страници за трудния прелом. В тях ще си правят среща минало, настояще и бъдеще.

Отново стая № 99 на общежитието „Лукс“ дълго остава да свети. На руски език Марек изпълва десетки листа. В кратък план определя въпросите на бъдещия си доклад, някоя от които разработва изцяло, а други нахвърля в тезисен вид.⁵

Тоя важен материал дава възможност отблизо да разберем дълбочината на познанията и вещината, с които разглежда процеса на установяване на монархо-фашистката диктатура у нас, огромната организаторска работа на партията за изграждането на народния антифашистки фронт. Марек доказва, че социалната база на фашистката диктатура е тясна, че тя няма опора сред масите. Наред с това стига до извода, че настроението и готовността на масите за борба, антифашистката съпротива ще се превърнат в масово движение и фашистката диктатура няма да може да устои на силния ѝ напор. Марек обстойно разглежда борбата на партията за укрепване единството на работническата класа, за създаване на народен фронт. Но той открито посочва и незадоволителната работа на БКП по възстановяването на Работническата партия и възвличането ѝ в борбата за изпращане на народния фронт.

От задълбочения анализ Марек стига до извода, че е необходимо БКП да се слее с Работническата партия. Мотивите са ясни: Работническата партия е класова партия на пролетариата, тя трябва да ръководи борбата за народен фронт, страхът от преследване на нейните членове и наказанието им от закона е значително по-малък.

Отчетът на Марек предизвиква много размисли. Особено деликатна и сложна се оказва идеята за

сливането на БКП и РП в едно. Някои емигрантски кадри, неразоръжени от сектантството, оказват сериозна съпротива. При това възникват допълнителни за разрешаване въпроси: Коя от двете партии „да стане стожера“?

БКП има дългогодишен опит, нелегален апарат, богати революционни кадри. Нанстина тия съображения дават право на някои ръководни дейци да настояват обединението да стане на базата на БКП. „Съображението обаче на Станке и останалите стороници на новия курс — пише в спомените си Цола Драгойчева — надделяха със своята политическа далновидност.“⁶

В позицията на Георги Димитров и, разбира се, на Станке, се откроява политически реализъм, партийно прозрение. Известно е, че Работническата партия има по-тесни и компактни връзки с масите. А това е важно условие партията успешно да осъществява народофронтовската програма, да поддържа и развива контакти с другите нефашистки политически партии в страната. И още нещо — кадрите. Цола Драгойчева свидетелствува за важността на този аргумент. „Станке Димитров — пише тя, — а после, когато въпросът бе отнесен до Задграничното бюро, и лично Георги Димитров правилно преценяваха, че ръководните дейци на Работническата партия, общо взето, бяха по-слабо засегнати от левосектантството, а това бе важна гаранция, че утре те ще ръководят с непоколебимо убеждение партията в духа на новия курс и успешно ще градят Народния фронт.“⁷

Едва отпочинал, Задграничното бюро на партията му поставя нови отговорни задачи: заминава за Франция във връзка със започналата гражданска война в Испания, продължава работата си като референт в ИККИ, чете лекции в Младежката ленинска школа, участва в семинари и конференции, където слуша доклади на Коларов, Димитров, Ибарури, Варга, Юдни и др.

Към това високо доверие и политическо признание Марек се отнася с изключителна отговорност. В личните си работни планове, разграфени по часове, навсякъде поставя лаконичното: „Своевременно

да изпълня поръченията на ЗБ на ЦК на БКП.“ Зад думата „поръчение“ се крие смисъла на цял един живот.

Всъщност за политическия ръководител какво означава своевременно да изпълнява поръченията на ЗБ? Всичко.

Съдбоносните събития в света и България изискват активно политическо ръководство в борбата на народа срещу фашизма. Марек поддържа тясна връзка с въпрешността на страната, интересува се от поведението на буржоазните лидери и правителството. Сред задачите му стои неизменното: „Да продължа редовно да печатам сводки из българската преса.“⁸ След тая фраза в плана му за м. юни 1939 г. са записани конкретните дати, които поглъщат времето и мисълта му. Това не е плод на вестникарска страст, а участие в един клокочещ от събития политически живот, в изучаването хрониката на тревожните дни в България.

Марек най-дълго се застоява над новините за борбите на работническата класа и трудещите се. Той просто в детайли проследява и най-малката стачка или протест. Силно се вълнува от всяка демократична изява, която е плод на усилията на Народния фронт. Тоя политически фактор, който всекидневно изпитва студенината и ударите на фашисткия смерч, възмъжава, разчупва догми, надмогва инерция.

„Тук сега на дневен ред са изборите. Стягаме организациите, подобряваме изборния апарат и подтикваме партните на конституционния блок към по-голяма обективност — зер техният живот се импулсира само от властта.“⁹

Над тия редове, в горния ляв ъгъл, Марек саморъчно поставя 6. II. 1938 г., датата, когато получава писмото на своя другар Симеон Големинов. Пътят му до Москва е дълъг — минава чак през Париж. Но българските другари имат нужда от мнението на Марек: „Някои наши другари казват, че ще имаме по-големи успехи, ако се образува народен фронт от работническата партия, всички земеделски крила и социалдемократите... Какво мислите там за изборите, дали правим някаква грешка?“¹⁰

Марек винаги е проповядвал постоянна, жъртовска работа сред народните маси. Разбира се, това трудно се постига. „Ще има някои затруднения в изборите за запазване дисциплината на масите — продължава писмото си Големинов. — Още сега, особено пладненци, казват, че „няма да гласуват за кандидатите на буржоазните партии“ С увереност също може да се каже, че членовете на буржоазните партии не ще гласуват за нашите кандидати.“¹¹ Душната политическа атмосфера влияе върху общата платформа на демократическите сили, но Марек изживява радостта от уверението: „Не е така с нашите хора. Те са дисциплинирани. Тук беше дохождал бившият министър Костурков. Пред тукашните си съпартизани изтъкна за пример на саможертва, преданост и дисциплина нашата партия.“¹²

От погледа на партийния деец не може да убегне стачката на пернишките миньори, за които българският печат не написа нито ред. Марек чувствава нужда да откликне открито, с възторг пред 400-те рудничари, които предизвикват въоръжен диалог с управниците. Статията на публициста е само три страници. Авторът изоставя подробности от хрониката на февруарските дни на 1939 г. в миньорския град, а търси последиците от захранващия се юмрук на миньора. Те са толкова силни, че министър Кожухаров трагично се провиква в парламента: „... Стачката е престъпление в икономиката ни, както и въоръжен инцидент в политиката ни.“¹³

Опитният публицист търси и най-малкия повод, за да внуши силата и непобедимостта на социалистическия идеал. Открива го в годишнината на Благоев или на I конгрес на Коминтерна, в Съветската конституция или в успехите на съветските хора. Във всеки исторически факт търси съвременно звучение и въздействие.

Всяка нова идея и проява на Марек е свързана с обществената му мисия на революционер и политик. Ето и сега през есента на 1937 г., става главен редактор на предаванията по радио Москва на български език в продължение на цели пет години. Той знае какво да поднесе на българския слушател, умее

да улови не само политическата атмосфера, но и човешките и жизнени импулси на България.

В програмата главният редактор отделя значимо място на политическата обстановка в България. Това е нужно, особено когато светът се изправя пред ужасите на войната. Българският слушател трябва да знае истината, да се бори и противопоставя срещу всякакви политически авантюри.

От 24-те странци, нужни за една емисия, той отделя най-много място за периодичния съветски печат и чужбина. Марек знае, че в тия предвоенни години всеки успех на съветските хора е истински урок по миролюбие. Идейното внушение за победата на социализма в съветската страна се илюстрира с документални разкази из живота на социалистическия труженик.

Ето как Марек разпределя по жанр и тематика предаванията по микрофона през седмицата: научни статии — 3 пъти, промишлен бюлетин — 1, из живота на Червената армия — 1, гласът на младежта — 3, преглед на военните действия — 1, преглед на международните събития — 1 път.

Марек поддържа връзка с някои от българските слушатели. И неизменно им напомня часа и вълните на радиопредаванията. Често пита харесват ли програмата, какво желаят да чуят за съветската страна. Той с вълнение следи писмата на Симеон Големинов, който му пише: „Почти цяла България слуша предаването от Москва всяка сряда, петък и неделя от 11 до 12 часа вечерта. Това предаване върши голяма работа — поддържа духа на масите.“¹⁴

В своето есе за Станке Димитров литературният критик Ефрем Каранфилов късо, но много точно характеризира вътрешната същност на революционера: „или се готви за борба, или воюва“¹⁵. И сега, през втория си емигрантски период в Съветския съюз, заел се с разностранна политическа и обществена дейност, Марек се бори да предпази света от войната.

В бележките си, взети от немския в. „Финишел Таймс“ за суровите ресурси в Централна и Източна Европа, той отбелязва: „Германия проявява интерес към минералните богатства на България. Трябва да

се предполага, че Германия ще направи стъпки в това направление.“¹⁶ Една година по-късно, 1938, към приложението на бюлетина „Дойче Информационен“ той отново с тревога отбелязва: „Етапи на немско-хитлеристката експанзия на юг. Икономическо проникване на Третия райх в Дунавските страни.“¹⁷

Референтът по балканските въпроси много добре разбира засилващия се апетит на Германия към балканските страни. Той проучва дейността на балканските комунистически партии, запознава се с тяхната платформа, проследява състоянието на бойните им редове. Неговите лични планове дават точна представа за работата му в тая насока: „2. I. 1939 — Румънския въпрос — обширно изказване и печатни материали; 7. I. — Сводка № 60 за българския печат; 14. I. — Писмо до ЦК на Румънската работническа партия (РПР); 15. I. — Писмо до Югославската работническа партия; 26. I. — Сводка за гръцкия печат.“¹⁸ Марек активно участва в заседанието на Балканския секретариат и по оценката на Румънския комсомол, по редица директиви и решения за балканските страни.

Още сутринта на 18. II. 1939 г. сътрудниците на българското представителство в Коминтерна са оживени. Една 50-годишнина и 35-годишнина от постъпването в редовете на партията — ето приятният повод за поздравления. В писмо до юбиляра Марек се казва:

„Ние, сътрудниците на Българското представителство на ИККИ, Ви поднасяме нашите най-сърдечни поздравления и пожелание да доживеете щастливия ден, когато ще можете да застанете начело на българския пролетарнат и трудещия се народ и ги поведете в борбата им за събарянето на капиталистическата диктатура в България и застанете начело на работническо-селското правителство.“¹⁹

Отдолу следват подписите: И. Царев, Ласман, Пеговская. В. Громов (Вл. Поптомов).

А В. Коларов му подарява няколко собствени рисунки с мотиви от строителството в съветската стра-

на. На една от тях е поставен автограф: „За спомен на др. Марек по случай неговата 50-годишнина.“²⁰ Специално го поздравява и Георги Димитров.

Тоя епизод разкрива колко дълбоко е бил обичан Марек от всички. Прекарал 35 години в непрекъснатата служба на партийния дълг, Марек продължава да обайва с революционните си добродетели.

„Освен основната си работа в Коминтерна той превеждаше и редактираше трудове на Маркс, Ленин и други класици; беше отговорен редактор на предаванията на български език в радиокомитета; рецензираше разни политически и икономически трудове за България и балканските страни; пишеше статии в най-различни описания.“²¹

В тия редове на Регина Кашер няма никакво преувеличение. При Марек трудолюбието е синоним на таланта. Ние вече сами се убедихме — от детството та до зряла възраст неговата богата личност се изпълва със силни творчески пориви. Ако не беше професионален революционер, зад гърба си би оставил още десетки научни трудове и преводи. Съдбовният жребий на революционера като във фокус събира всичките му духовни проявления. Те разцъфват, развиват се, дават плодове. Макар да остават в сянка пред революционния дълг.

Съдбовните въпроси в тия предвоенни години крещат със страшна сила. Трезвите гласове трябва да воюват срещу тъмните сили, да отворят очите на заблудените, да бъдат съвест на това отровено с военна психоза време.

Като лектор и консултант във ВПШ на ВКП(б), в партийния кабинет на Московския градски комитет на партията, в Централния дом на Червената армия, в Профсъюзната школа, той изнася доклади, като „Втората империалистическа война и днешното положение в Югоизточна Европа“, „Войната на Балканите“ и др. Негови статии се появяват в сп. „Коммунистически интернационал“ и „Красный флаг“, в „МТС“ или „Народна воля“ (Детройт). Ето някои от тях: „Балканы — балканским народам“, „Болгарии и балканский пакт обороны“, „Новые события в Болгарии“. Самите заглавия красноречиво говорят

за авторската позиция. Някои статии Марек посвещава на миролюбивата Ленинска външна политика, разобличавайки клеветите на империализма („Истината за българосъветския пакт за взаимопомощ“, „За мирната политика на СССР“).

Обикновено като „кореспондент от София“ Марек публикува в съветския печат десетки материали за съпротивата срещу продажната политика на българското правителство, за жертвите и експлоатацията на народа в присъствието на немския окупатор. В статията си „Комунистическата партия в България в борбата против фашизма и войната“, печатана в сп. „Комунистически интернационал“, авторът пише: „Това е военна опасност, която непосредствено се чувствава от масите и жестокото ограбване на трудещите се, отнемането на техните права и свободи от крупния капитал и днешното царско фашистско правителство.“²²

Тук партийният деец и патриот като изобличава продажната роля на цар Борис III и кобургите, навлиза в същността на фашизма и неговите последици за човечеството. Марек намира точен израз, остра фраза, силно изобличение: „Цар Борис заедно с лично подбрания от него генералитет и обкръжаващите го министри-лакеи, военни доставчици и аферисти, разни акционери и хитлеровски агенти начело с княз Кирил — установи своя лична фашистка диктатура, която защитава интересите на крайните реакционери — крупните капиталистически и царски клики.“²³

С политическа проникателност Марек отбелязва, че личният фашистки режим и свързването на страната с другите фашистки режими ще бъде за България катастрофално. И той посочва лозунгите за борба и предотвратяване на тая катастрофа:

„Свалянето на фашисткия режим, възстановяването на конституцията, създаване на народно, демократическо правителство, способно да запази мира и да защитава независимостта на страната! Ето основните лозунги, в името на които комунистите призовават на единна борба всички демократични

сили и народните маси за спасяване на страната от нова война и национална катастрофа.“

Статията, написана по време, когато фашизмът е издигнат като „велико завоевание на човечеството“, ясно очертава позицията на автора към „новия ред“, противопоставяйки му силата на Народния фронт.

На 5. VIII. 1939 г. Марек представя в Задграничното бюро материал за ИККИ по вътрешното положение в България и дейността на БКП. С направените допълнения документът дава верен анализ на събитията. Деветте точки с предстоящите задачи са цялостна програма в антивоенната дейност на партията.

В началото на 1941 г. Седмият пленум на БКП минава под знака на борба против въвличане на България в световната касапница. Той е израз на надигания се протест срещу гибелната политика на правителството, начело с цар Борис. На 7. II. 1941 г. Марек откликва на тая борба против допускане на чужди войници в България, за сключване на пакт със СССР:

„Нашата страна се намира в навечерието на превръщането ѝ в театър на военните действия между двете воюващи имперналистически групировки с всички страшни и гибелни последиствия, които ще донесе на българския народ.“²⁴

Като изобличава демагогията на правителството, което се „стреми към нарушаване на неутралитета и въвличането на България във война, въпреки волята на народа“, Марек посочва изявленията на ТАСС, че ако действително България иска немски войски, това става без знанието и съгласието на СССР. И авторът предупреждава: „Гова съветско съобщение сигнализира на българския народ за страшната опасност, която виси над мира. Това е предупреждение за голямата отговорност, която поемат управляващите фактори у нас.“ Тоя тревожен глас, разнесъл се из ефира, напомня, предупреждава, пита: Действително ли няма никаква друга възможност? И сам отговаря: „Целият български народ знае, че има такъв изход. Това е предложението на

Съветското правителство за сключване на пакт за взаимна помощ между България и СССР.“²⁵

Но и стъпката на безумието е направена.

Немските дипломати са подготвили всичко. Инженери от организацията ТОДТ, гестаповци и военни, под маската на „туристи“, се промъкват в България. С помощта на своята „лета колона“ от български родоотстъпници хитлеристите се настаняват в страната. И едва на 1 март 1941 г. се появява официалното съобщение за присъединяване на България към фашисткия тристранен пакт.

Марек е неуморим. В статията си „Из едно писмо от България“, по повод навлизането на немски войски в страната, той изобличава Филев, който демагогува и предателствува. Българската преса се надпреварва да пише за „ентузиазма“, за „величествената манифестация“, за „сърдечното посрещане“ на войските от Третия райх. Това е инквизиране на фактите. На различните платени писачи Марек заявява: „Българският народ ще покаже как умее да се радва и посреща в България, ако в нея дойдат не германски, а съветски войски, към които всяко българско сърце храни безпределна любов.“²⁶ И добавя: „Тези, които нарекоха посрещането „възхитително“ и „импозантно“, ние им желаем да видят в България съветски войски, за да направят сравнение.“²⁷

И съветските хора трябва да знаят истината. С името на Марек в „Красный флот“ отпечатва статията „Българският народ ненавижда немските окупатори“. Тоя изблик на публициста е израз на силни синовни преживявания. Правителството на Филев, заражено от беса на фюрери и избраници, тласна страната към тройния пакт. Но българинът не иска да стане „техен слуга“. Той открива орещу хитлеристите почти всички възможни фронтове: саботира държавните доставки, в армията се заражда протест, улиците се заливат с антихитлеристки лозунги. И Марек възкликва: „Широко е движението в България срещу Хитлерова Германия. Вратата на българския народ в победата на Червената армия е велика!“²⁸

Референтът на ИККИ отблизо следи събитията

и в балканските страни. Една вярна оценка е от изключителна важност за антивоенните усилия на народите. Но за това е нужно да има богата информация. В политическия живот е абсурдно от частични и повърхностни наблюдения да се коват решения, които да раздвижат цели партии и антивоенната борба на трудещите се. Затова той влиза в преписки, търси достоверни източници, следи купищата пропагандни материали на буржоазните правителства. Тревожи се от събитията в нашата северна съседка: „Румъния се превърна на дело в германски протекторат.“²⁹ Подобни са новините и от Югославия: „Народът разбира, че правителството не се ориентира към правилна външна политика.“³⁰ Марек е убеден в съпротивата на трудещите се срещу водената от правителството на Цветкович външна политика. Тоя оптимизъм се потвърждава и от едно съобщение от Белград: „Народът ценя и обича свободата и независимостта и именно затова той не иска да свърже своята съдба с нито една страна от империалистическия лагер.“³¹

Денят е неделя, 22 юни 1941 г. В ранните часове на утрото зеленото око на радиоапаратите тревожно примигва. Светът узнава за варварското нашествие на немските войски в територията на Съветския съюз.

Под маската на гърмка патетика и българското фашистко радио тържествува: „Днес, в пет часа българско време доблестното войнство на Третия райх навлезе в просторите на Русия, призвано да унищожи болшеvizма...“

И другите радиостанции гърмят в ефира. Едни с фалшива патетика и войнствени маршове, други — с тревогата за бъдещето на света. Но и едните, и другите съобщават за съдбоносния сблъсък на века.

Вероломното нападение на Хитлерова Германия над Съветския съюз поставя пред БКП нови исторически задачи. Два дни по-късно, на 24 юни, Политбюро на ЦК на партията поема курс към подготовка на българския народ за въоръжена борба про-

тив окупаторите и техните агенти за освобождаването на родината и сваляне на фашистката диктатура.

И ЗБ на партията, чийто член става Марек, поема своите исторически задачи.

Едно от изпитанните оръжия на партията е правдивата и пропаганда. Нужна е нелегална радиостанция, която всеки ден по ефира да разобличава палачите. И по решение на ЗБ още в първите юлски дни се ражда нейният глас. Гласът на нелегалната радиостанция „Христо Ботев“.

В живота на Марек има няколко съдбоносни възли, които буквално го „стягат за гушата“. Може да се предполага, че крехкото му тяло ще рухне под напора на изпитанието, а с това ще настъпи срив и падане на духа, на волята. Напротив, в тоя кризис на света той засилва обществената си активност и особено когато ужасът от пристъпите на фашизма засягат не само отделни съдби, народи, а цялото човечество.

Сега знаем, че фашистката идеология и агресия нанесоха неизлечими следи на човечеството. И тогава се знаеше. Но беше трудно изведиъж да се противопостави на разрушителната стихия. Всеки миг трябваше да се воюва за единството на народите.

В титаничните усилия за организиране антифашистката борба има свое място и Марек. Той издирва политемигрантите, участва в сформиранието на групи, които заминават по фронтовете. След решението на ЗБ да се почне подготовка по прехвърлянето на части в България Марек заедно с другарите си е в центъра на организацията. Но голямата му заслуга е в организиране предаванията на нелегалната радиостанция „Христо Ботев“. Още в първите дни той е част от нейната биография — влиза в състава на редакцията и става един от основните и сътрудници. Неговият опит, силният му патос, талантливото му перо сега се разгръщат в пълната си сила.

Диапазонът на неговите радиобеседи е територията на България, неговата цел — да изобличи палачите, да вдъхне вяра в прогресивните сили, да вдигне на крак народа срещу фашисткото чудовище.

Всяка статия на Марек, предавана по радио „Христо Ботев“, бърка в живи рани, призовава към решителни действия. Дори самите заглавия храсноречиво говорят за идейния им заряд: „Да живее славянското единство“, „Какви са грижите на днешните управници за нашите селяни“, „Провала на депутатската обиколка из страната“, „Фашистка Германия е обречена“.

Два месеца и половина Марек зарежда говорителите на „Христо Ботев“ със статии, памфлети, обръщения към българския народ. Всеки ден неговото бойко слово по ефира разобличава завоевателните и грабителски цели на хитлеровата окупация, призовава народа да изгони от страната Хитлеровите войски, да се вдигне на освободителна война.

По инициатива на Г. Димитров ИККИ замисля по вълните на българското радио да открие друг нелегален радиопредавател — „Народен глас“. Пред неговия политически ръководител Марек стоят нови и отговорни задачи на двубоя в ефира.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

„САМО ЗА РАБОТАТА МУ В РАДИО „НАРОДЕН ГЛАС“ МОЖЕ ДА СЕ НАПИШЕ ЦЯЛА КНИГА.“ ТИЯ ДУМИ НА РЕГИНА КАШЕР СПРАВЕДЛИВО ПРЕДУПРЕЖДАВАТ И НАПОМНЯТ: ЗАПОЧВА НОВА СТРАНИЦА ОТ един вълнуващ и напрегнат живот, уникален в световната радиопублицистика през годините на войната. От хиляда сто и единадесет денонощия Отечествена за съветските народи война повече от деветстотин Марек воюва срещу фашистката пропаганда по етера. Всеки ден и нощ в продължение на две години и половина. Сутрин от 10 ч. до 3 ч. след полунощ. Статии, апострофи, съобщения на Совинформбюро, призиви към българския народ. Умората тегне, старата болест напомня за себе си. Нервите са изопнати, но нелегалната радиостанция „Народен глас“ не млъква — отначало в Симферопол, а после в Тбилиси. Двубоят с фашистката радиопропаганда е стоически. По вълните на радио София и радио Скопие след всяка лъжлива информация — истината. След фашистката пропаганда — един честен и правдив глас. „Тайнственият глас“ на Станке, на партията. Той разобличава, сплотява, окриля. И остава едно голямо проявление на човешкия дух, един подвиг в двубоя с фашизма...

Да, тоя период от живота на революционера заслужава отделна книга. От първата до последната ѝ страница да звучи само неговият глас, гласът на българската правда.

В борбата на човечеството срещу фашизма талантливата публицистика на Станке Димитров — Марек заема изключително място. Той изцяло воюва с оръжieto на словото — неговите статии, бележки, апострофи са един вълнуващ и честен глас, кой-

то мобилизира българския народ в решителната му борба срещу хитлеризма.

И така новата нелегална радиостанция се нарича „Народен глас“, неин политически ръководител, редактор, автор на предаванията и говорител — Станке Димитров. Началото на нейната биография — октомври 1941 г.

Регина Кашер си спомня за неговото възмущение: „В къщи той не продума нито думица за своето ново голямо поръчение, възложено му от партията. Но през тези дни той просто сѐ прероди, като че ли му бяха израсли криле и той бе готов да литне в бой.“¹

На 5 октомври Марек получава от Совинформбюро документът, с който трябва да замине на „спецработа“ в град Симферопол, кацнал на самото Черноморско крайбрежие. В документа се посочва ясно: „Другарят С. Д. Марек се задължава да се свърже със Совинформбюро чрез първия секретар на Обкома на ВКП (б) др. Булатов, от когото ще получи всички необходими указания.“²

На другия ден, 6 октомври 1941 г. Марек напуска Москва. В новата задача, свързана с много рискове и неизвестност, са посветени само няколко души. Нещичко знае и Регина. Но не и характера и мястото на новата му работа. В тия дни самата тя е много заета. Военният институт за чужди езици на Червената армия, или както съкратено го наричат ВИИЯ КА, в който тя преподава немски език, усилено се готви да дислоцира от столицата. Така пътят, на улицата до хотел „Лукс“ те се разделят.“

За рожден ден на радиостанция „Народен глас“ се смята 7 октомври. Кореспондентът на ТАСС от Истамбул под заглавие „Тайнствен глас се намесва в предаванията на българската радиостанция“ съобщава: „На 7 октомври около 8 ч. и 30 м. вечерта в редовното предаване на българската радиостанция на последните новини неочаквано се намеси странен глас, който се провикна: „Българи! Не слушайте! Нашето радио заблуждава!“ Говорителят на радио София се опитва да продължи вечерната си емисия. „Тайнственият глас“ отново го прекъсва: „България е предадена на германците. Фашистките управници

искат да въвлекат България в братоубийствена война със СССР “

Загърмява музика. Предаванията на последните новини са прекъснати. Всички български радиостанции преустановяват своите предавания.

Сега е трудно да се пише за вълненията на човека, застанал зад микрофона, за „снайпериста“, който изчаквал да хване гласа на лъжливата пропаганда и в паузата нанасял удара.

Това не е документирано. Но гласът на Марек е останал същият — ясен, чист, отсечен. Такъв е бил в първите си апостолски години из Рилския и Осоговския край, по време на митинги и демонстрации, сред бурните дебати в Народното събрание. И сега, двадесет години по-късно, този глас разтърсва радиопаратите: „Нашето радио лъже!“

Някога българските работници ликуваха пред неговия ораторски дар и възпламеняващи слова. Викаха го на свои митинги, слушаха речите му. И сега, толкова време откак са го слушали, разпознават гласа му.

А скъпо платените журналисти от фашистките пропагандни централи и радио? Те няма кога да разгадават личността. Бързат да заглушават неговия „черен глас“.

В тия дни Марек се „окопава“ в черноморския град на Крим. Към 10 октомври новият работник на Совинформбюро е оформил документите си — членска карта от радиоцентъра, спестовна книжка и други документи. Но залповете от фронтната линия, които все по-наблизо се чуват, принуждават Марек да напусне Симферопол. Пътят му се очертава в посока на Тбилиси. По-късно той ще напише: „Бях принуден да направя едно петдневно принудително пътуване по крайбрежието.“

Пак неизвестност, напрежение, оборудване на радиостанцията, докато пусне корени на ул. „Совнарком“ № 1. Тбилиси ще остане неговия фронтен град. А той — сам войн на трудния фронт, на двубоя с фашистката пропаганда.

Работата си в радиостанция „Народен глас“ Марек организира в два плана. Първият: предава бюле-

тините на Совинформбюро и ги коментира. В тая част от програмата влизат предварително подготвени бележки и коментари за положението в нашата страна, решенията на партията. Многообразието на информацията, актуалността на събитията на Източния фронт и в България изискват богата ерудиция, добра осведоменост и политическа зрелост.

Вторият план от програмата е изграден на внезапността, вклиняването в официалния предавател на радио София и радио Скопие. Както си говори шпикерът, в паузата — трябва да се нанася удара, да се разобличава лъжата, за най-късо време да се дава отпор. Тук се изисква добър рефлекс, остър ум, отлична реакция.

Кой план от програмата на „Народен глас“ е по-труден? А може би и двата. При това от човека зад микрофона се изисква да е с огромна култура, с остър полемичен език.

Марек е вече поел риска.

Трудностите са големи. Немските войски, навлезли в съветската земя, в нейната жива плът, застрашават връзката с Москва. Наистина, той получава телеграфически указания, но нелегалният характер на радиостанцията, близостта ѝ до немските части, напора на оръдейните залпове обричат тия контакти на рискове. Какво остава тогава? Единственият изход е с часове да стои до радиоапаратите и да записва всяко комюнике или съобщение на Радио Москва. Целият се превръща в слух. През двадесет и четирите часа на денонощието той работи по шестнадесет.

Марек редовно слуша предаванията на радиостанция „Христо Ботев“ С молив в ръка записва всяка фраза, всяка набързо доловена дума. „Той жадно ловеше проблемите, директивните статии и обръщения на Георги Димитров и се радваше безкрайно, когато можеше да почерпи от тях материал за своите предавания.“⁶ Към тия думи на Кашер да прибавим и неговите собствени признания. „Последните дни ви слушам много по-ясно и три пъти.“⁷ Получава пратки от негови материали, статии, които използва.

В кореспонденцията си с „ботевци“ Марек отчита някои технически предимства на „Народен глас“. Преди всичко силата на вълната и невъзможността да бъде заглушена неговата емисия. Затова той препоръчва да рекламират предаванията и „Народен глас“ „Този въпрос поставям — пише Марек, — за да ви обърна внимание, да прецените целесъобразно ли е да се рекламираме, в каква мярка трябва и въобще трябва ли да цитирам другите станции.“⁸

Появата на „Народен глас“ се следи особено внимателно и от други патриотични радиостанции. Най-често „ботевци“ съобщават за нейното предаване, сочат метрите и вълните на неговия глас. Тая връзка е от изключителна полза за Марек. Както винаги — точен и верен в оценките си, той сам дава препоръки: „Понякога закъснявате да отговорите, да се изкажете по някои въпроси, които слушате по радиото. Бива така, че не отговаряте днес даже на това, което сте чули снощи от София. Ако е трудно да се приготвите, може макар с две думи да се засегне въпросната нова тема, за да се види, че не изоставате.“⁹

За него навременното разобличаване на фашистката пропаганда е най-ефективно. „Но щом записвате това, което се чува от мене, ме учудва фактът, че не използвате някои мои материали не за да ме цитирате с тях, а за да реагирате навреме на това, което вие не сте чули от други източници.“¹⁰

За ръководителя на „Народен глас“ особено важно е да попадне на точната тематика, актуална за деня. Много често предаванията на „Хр. Ботев“ са така заглушавани, че гласът на говорителя едва достига до слушателя. В началото на ноември Марек пише до Москва: „... понякога гласът ви замираше, а по-често, особено вечер, ви заглушаваха съседните станции. Те и сега продължават да ви бържат.“¹¹

Напрегнал слух и мисъл, Марек използва минутите, когато „достатъчно гръмка“ долита гласът, за да го запише. „Туй, че сега се чувате по-добре — пише Марек, — ми дава възможност да следя за вашата тематика, да записвам кое както мога и да преда-

вам или да го предавам като свое, когато твърде кратко го запиша, или когато предавам от вас.“¹²

Марек следи предаванията и с чисто техническа и професионална цел. Въпросът как се чува „Народен глас“, в каква степен се заглушава, може ли да преодолее многото заглушители — това са другите му всекидневни грижи. Наистина, неговият апарат, предназначен за военни цели, е мощен, със силни радиовълни. По мощност той надминава „Христо Ботев“ Но и заглушителите не са малко. Затова той постоянно пита: „Как ме чувате?“, „В течение на всичкото време еднакво или нееднакво се чува?“

Марек се интересува и от други неща: тембъра на гласа, гръмкостта, темпото на говора, разбираемостта. В едно от писмата си до „ботевци“ той ги моли точно да му предадат някои технически изисквания в предаванията. Когато ги получава, бърза да благодари на Карло Луканов за неговите бележки и мнение.

В едно от писмата си до Дора Калинкова Марек пише: „Изучи, ако ти е възможно, как се чува „гласът“ на разните фонове и в разните часове, а то от твоите съобщения излиза, че всичко е прекрасно.“¹³ Очевидно възискателният публицист не се задоволява от малкото. Мисълта за силна и действена пропаганда, която трябва да стигне до неговите сънародници, го кара да бъде осторожен, готов при най-малкия сигнал да направи от невъзможното възможно.

Той се интересува от предаванията, какво ново трябва да отрази, успява ли да преодолее заглушителя. „Или ти мислиш — безпокон се — че това, което ти ми писа досега, е достатъчно!“¹⁴ И Маручка, както го нарича Калинкова, става още по-настоятелен: „В състояние ли си да провериш и да ми дадеш оценка?“¹⁵

Тоя стремеж за действена пропаганда най-точно характеризира същността на Марек, неговите творчески възможности. Всеки пропуск в работата му, свързан със събитията, го измъчва. Затова така се безпокон, когато научава, че в някои предавания „гласът“ не се чува на вълните на Радно Скопие. „Ти ме твърде безпоконш със съобщението си, че на

Скопие не слушаш. Може би ти не попадеш на вълната? Слушай от 8,15 часа местно време — тогава почва, когато и на немски. И пиши как върви, а също провери пак и на София.“¹⁶

Политическият ръководител на „Народен глас“ поддържа връзки и лично с Г. Димитров. Писмата са делови и къси. Получава инструкции за по-нататъшната си работа, отправя запитвания, отговаря на указанията. Понякога е нужен само един ред, за да разбере какво още трябва да направи. По-късно Г. Димитров в една директива до ЦК, подписана с псевдонима Дед, след препоръката да слушат „Христо Ботев“ пише: „Ако в София се чува добре „Народен глас“ на вълните на „Скопие“, слушайте и от него извадки от предаванията на „Ботев“.“¹⁷

Само пет дни след заминаването на Марек в Симферопол и Регина напуска Москва. Четири месеца един за друг ще бъдат в неизвестност. На 15 октомври Марек изпраща писмо и телеграма. Посоката е Москва, старият адрес на хотел „Лукс“. Три дни по-късно телеграмата се връща обратно с надпис: „адресантът заминал“. Няколкото негови запитвания до Централното бюро по евакуацията остават без отговор. Мълчат и Георги Дамянов — Белов и сестрата на Регина, Сала. Евакуацията, трудностите в съобщенията правят несигурни кореспонденциите по пощата.

Една вечер, слушайки Радио Москва, Марек чува гласа на Шпинер. Под тоя псевдоним се крие името на българския политемигрант Иван Генчев Караванов, който работи в българската редакция на Радио Москва. Марек чрез него научава, че Регина заедно с института ВИИЯ КА е напуснала столицата веднага след неговото заминаване. Но къде и сам той не знаел. На 1 март 1942 г. чрез ЦК Марек открива следите на Регина. Още на другия ден той пише писмо до директора на института, евакуиран в Ставропол. Все пак се е добрал до някаква следа. Разбира се, има още неизвестни — тук ли е военният

факултет, с него дошла ли е Регина? Само дано директорът се отнесе човешки към молбата му.

„Тези дни научих — пише му Марек, — че Вашият институт е в Ставропол. Мисля, че там се намира и военният факултет на института, в който преподава жена ми Кашер, Регина Исаковна, която се е евакуирала заедно с факултета... Аз ѝ изпратих телеграма. Струва ми се, че телеграмата ще бъде получена много късно в Ставропол. Това е от една страна, а от друга — не съм напълно убеден, че и Вашият военен факултет се намира в Ставропол. Затова реших да ви пиша настоятелно с молба да го предадете на жена ми, ако тя е в Ставропол, или да ми пишете къде се е евакуирал военният факултет, ако той не е в Ставропол... Моля ви, не ми отказвайте тази услуга, за което предварително ви благодаря.“¹⁸

Най-после намират следите си! Десетките писма, които Марек изпраща до Регина, са най-точната психograma за ръста на революционера, комуниста и човека в годините на страшните изпитания. От тях лъха чувството за дълг и мъжествена нежност. Тук си правят среща суровата дисциплина и човешката сърдечност, войникът на партията с близкия другар и съпруга.

В писмото си от 26 март 1942 г. Марек пише: „Войната предизвика прелом в живота на цялата страна и в живота на всеки човек. Нищо не можеш да направиш! Сега трябва да живееш като на война...“¹⁹

А това означава много: пълна мобилизация на духовни и физически сили, на нерви и очаквания, на мечти и нови надежди. Сега всеки трябва да бъде на своето място като гражданин на великата съветска страна и да изпълнява своите задължения. Наистина, не всички могат и трябва да отидат на фронта. Но и тилът е също фронт.

Такива мисли изпълват и другите му писма.

Характерът на работата му в „Народен глас“ изисква пълна тайна. Освен членовете на ЗБ, жена му Регина и някои други близки никога не знае къде

се намира Марек. Неговата кореспонденция е делова, никога не споменава местоработата си. Дори когато пише до управителя на хотел „Лукс“ в Москва, за да уреди въпроса със запазването на квартирата, той в писмата или телеграмите поставя името на жена си. „Не желая в „Лукс“ да знаят къде се намирам...“²⁰

Дискретността му е толкова голяма, че дори и в кореспонденцията с жена си избягва всякакви подробности за своята работа. Тя знае само адреса, града и че работи в радиопропагандата. Но не и поголеми подробности. Затова в писмата си тя понякога се учудва на думите му, че е много зает, че работи денонощно, което изисква много умствено напрежение и физическа издръжливост.

Всъщност как живее Марек по време на работата му в „Народен глас“?

На пръв поглед еднообразно, монотонно. Дори сам прави подобно признание. За революционен дух като неговия, доброволно затворил се в една стая „три на три“, естествено е да търси бурята, да мечтае за фронтовете.

Тбилиси в тия години е по-далеч от залповете на войната. Голяма част от гражданите са евакуирани, но животът в града не е замрял. Работят театрите, кината. Понякога Марек ги посещава, особено когато има дневни представления. Поради болестта си трудно понася горещото и влажно лято, но пък и капризният му стомах добре понася тукашната кухня. Храни се в стола на Совнаркома, купува си кисело мляко и южни плодове и не веднъж възкликва: „Тук има портокали, мандарни. Тия чудни еликсирни.“²¹ Понякога купува продукти и с тук пристигналата Дора Калиникова правят „комуна“.²²

Свикнал на активна обществена работа, често се оплаква: „...за съжаление няма кога да участвам в партийния живот, както в Москва. От само себе си се разбира, че не чета докладни и лекции, не пиша статии за вестници и списания.“²³ Сега Марек преустройва оръжието, наточва публицистичното острие на словото си. По вълните на ефира трябва да

воюва за комунистическата правда, да вдъхва вяра и кураж на народа в победния изход на войната, над фашизма.

Това не е никак малко и леко. Това изисква много сериозна подготовка от всякакво естество — техническо, организационно, творческо. А Марек е сам в „Народен глас“. „Няма време — пише на Регина. — А че съм зает до гуша, можеш да разбереш и от това, че досега не съм научил нито една грузинска дума и че през цялото време съм прочел само „Витяз в тигрова кожа“.“²⁴

Това самоуокор ли е? Изминали са четири месеца от новата месторабота и „не съм научил нито една грузинска дума“. Той подчинява всичко на работата си. „Нашният работен ден започва в 10 ч. сутринта и свършва в 3 ч. през нощта.“²⁵

Едва хванал последните новини на Совинформбюро и умората свлича тялото му на кушетката в другия ъгъл на станчката. След два-три часа отмора — пак отначало: преглед на печата, прослушване на новините от Радно София и Донау, подготовка на материали за следващото предаване.

„Работата е толкова много, че излизам от стаията само на закуска и на обяд. Единственото лично развлечение е само пушенето, към което здраво съм се прирастил.“²⁶

Това не е оплакване, а по-скоро извинение, че понякога закъснява с писмата си. И бърза да напомни: „...но това е много интересна за мене работа, най-хубавата, която мога да получа в условията на войната, без да съм на фронта, но работейки за него.“²⁷

И тоя човек на желязната воля, войникът на дълга, след запаметяването на сводки и военни комуникета в късните часове на нощта поема в ръцете си Толстой и Руставели. Сред купнищата бюлетини на „Грузтаг“, „Заря востока“ и „Правда“ лежат техните томове. В историята на Отечествената война и антифашистката съпротива има стотици подобни примери. В раниците или в паласките войниците носят любими книги и стихове. Те разговарят с тях, вою-

ват и изричат любимите строфи и предсмъртни мисли.

И малката стая на ул. „Совнарком“, № 1, ДРС в Тбилиси е фронт.

Още с първата минута на своята биография „Народен глас“ открива огън срещу фашистката пропаганда. Гласът на Марек се вклинява в предаванията на Радио София и Скопие. При това двубоят се води на български и немски език. По два пъти на де-нонощието. От 20,30 часа до 21 и от 22 до 24 часа българско време. В празник и делник. В часове на гибелна за народите разруха или на безсмъртен героизъм по фронтовете и тила.

Това е непосилна работа за цял екип журналисти и технически сътрудници. Тя изисква компетентността и познанието на няколко души. А Марек е сам.

Пък и тая хроническа хрема. Влажните пролети и сухите горещини през лятото в Тбилиси го хвърлят в силни главоболия. Разбира се, това не съобщава на Регина. Дори се шегува, че няма да ходи на лекар чак до края на войната. „Аз ти писах, че нито веднъж не съм боледувал. Не може да се смята, че хремата е болест, а моята хрема е хроническа и тукашният твърде постоянен климат ѝ помага.“. И все така настоятелно уверява, че със здравето е добре: „Можеш да бъдеш уверена, че със здравето ще издържа до края, още повече, че и работата изисква това.“²⁸

Ето къде е разковничето на неговата твърдост. „Нали нямам заместник, а работата не може да се прекратява дори един ден.“²⁹ Както и при други изпитания, така и сега за Марек дългът стои над всичко — войнът няма право да боледува дори. Трябва да мобилизира мисъл, енергия и тяло, за да изпълни дълга си. А това е дълг пред човечеството: „...нашата велика война поддържа духа ми така здраво, че физиката не смее да отслабва“.³⁰

Понякога напрегнатата работа, неизбежната самота, болестта изопват нервите. „Станах по-скучен, по-равнодушен при тази еднообразна работа на усамотение.“³¹ Радостните новини от фронтовете го обо-

дърват. Но започва да го измъчва мисълта: дали всичко, на което е способен, е дал? „Радостта от започналата победа се помрачава само от съзнанието, че толкова малко съм направил лично за нея.“³² В такива мигове той мечтае да бъде на фронта, където всеки ден и час съветските бойци се срещат с трудности и подвизи. Дори ушитата фланела, изработеният винт от веригата на танка, произведените продукти за фронта са по-полезни. „Нищо не можеш да направиш, стоя на поста си, на който са ме поставили.“³³

Марек често изпраща колети до фронта, пише оптимистични писма до близки и приятели. Чужд на отпуснатостта и мекушавото настроение, той потъва в своята безпримерна всеотдайност. В живота му винаги е бил чужд стремежът към еснафската уютност и удобствата. Не е заобикалял трудностите. Затова в дните на войната не влиза в противоречие със себе си. „А и след войната — пише в едно от писмата си — да се примириш с това, че старият личен живот ще остане в миналото, че ще трябва да живееш в условия на големи промени в средата и лично на себе си. На мнозина ще бъде трудно да понесат това изпитание. Но народът ще го понесе.“³⁴ Извисил безсмъртието на народа, революционерът призовава към гражданска доблест: „Всеки трябва да се старае да изхожда не от това, което е било, а от това, което е и което ще бъде след големите изменения в резултат на войната.“³⁵

Марек е трябвало да унищожава всичко написано за предаванията на „Народен глас“. Поради това твърде малко от вдъхновените му редове и апострофи, излезли от неговото перо и глас, са запазени. И все пак. Специална група в Москва е записвала предаванията на Радио София. Така до нас достигат и част от неговите апострофи.

Години по-късно Карло Луканов, един от редакторите на радиостанция „Христо Ботев“, възкликва: „Станке съумя да вкара комунистическата и отечест-

венофронтовската пропаганда и агитация в официалното радио на понемченото българско правителство.“³⁶

А това не е ли героична проява! Да се превърнеш в говореща мембрана, чийто глас през системата от заглушители и технически прегради влиза в партизанските землянки, нелегални квартири и концлагери. Повдига ранения, дава кураж на борещите се, предупреждава предателите и родоотстъпниците. „С острота, с остроумие и добро познаване на положението в страната Станке Димитров проваляше гнилата пропаганда на българските хитлеристи, зовеше и готвеше нашите трудещи се за решителната битка . . .“³⁷

Ние просто нямаме подходяща мярка, за да измерим силата на неговото въздействие. Ако в нашата публицистика и ораторска проза имаме Благоев, Кирков и Димитров, то в класовия двубой с микрофона нямаме образци. И не само ние. Случаят с „Народен глас“ е уникален. Антифашистката радиопублицистика на Марек може да се сравнява само с тая на . . . Марек.

„И в най-тежкия и позорен за нашата родина период — периода на германо-фашистката диктатура, нашият Станке говореше нелегално на вълните на фашисткото радио София и Скопие, разобличавайки с умение народните предатели, гробокопатели на нашата родина и призовавайки непрестанно народа към най-решителна борба за скъсване с фашистка Германия и смъкване на противонародната власт . . .“³⁸

Тия думи на Георги Димитров, казани шест месеца след гибелта на Марек, са и първата оценка за блестящия публицист. Зад всяка дума на вожда се крият часове на силно горене, на себежертва. Ден-изден, искра след искра — повече от 900 дни и нощи в двубой с фашистката пропаганда.

В книгата си „Двубой в ефира“ публицистът Филип Панайотов сполучливо определя предаванията на Марек в „Народен глас“ като „ръкопашна схватка “с фашисткото радио.“³⁹ Наистина, човек просто е

зашеметен от неговия импровизаторски талант. У него има нещо от древните латини, които са блясвали с дарбата си да реагират с такава словесна канонада, че са заслепявали противника си. Правителственият говорител е бил безучастен в словестното дауборство. Но това не намалява напрежението и светкавичната намеса на Марек. В мигновните паузи препраща своите апострофи, връща с двойна сила идващия бумеранг от страна на фашисткото радио.

Освен гъвкав ум и острота, находчивите апострофи, Марек притежава висока култура и богати познания. Геронзмът по фронтовете и партизанските отряди, грабежите в страната и продажните ходове на правителството и монарха, мизерията на народа и неговата борба — всичко това е в амалгамата на предаванията му по етера. Обграден с вестници и последните бюлетини на Совинформбюро, хванал от радиостанциите последните събития, той бърза да ги предаде и коментира. Минали през перото на Марек, те се превръщат в оръжие, излезли с неговия глас — носят звуците на зовяща камбана.

Нека поне се докоснем до част от неговите предавания.

1 януари 1942 година. Министър-председателят Богдан Филев произнася новогодишната си реч. Язвителните думи на „Народен глас“ го прекъсват. Още не произнесъл обръщението си „Българи“, Марек иронично пита: „Къде останаха братята! Или господин професорът за свои братя смята японците и германците!“⁴⁰ Филев ускорява темпото: „В съдбовните времена, които ние преживяваме, наш дълг е на прага на Новата година да хвърлим един поглед назад, за да измерим изминатия път през изтеклата година...“ Народният глас отново се намесва: „Излишна грижа да се обръщате назад, господин Филев. Назад е предателството, напред е гробът. А както знаете много добре, Орландовци не са далече от София. Там винаги можете да отидете заедно с вашите приятели и покровители...“

Когато Филев призовава българите да работят „с още по-голямо усърдие за своя духовен и сто-

пански напредък“, Марек призовава: „Работниците! Вашият девиз е труд за България. Труд за България, не за Хитлерова Германия...“.

Опитите да бъде заглушен „тайнственият глас“ са напразни. Проф. Филев след едно „Нека тя да бъде щастлива и благополучна“ завършва речта си, а Марек продължава да възпламенява българския народ.

По случай Христовите празници Радио София прави пожелания, равносметка. Но и Марек е пред микрофона, следи всяка преднамерена лъжа. Той прекъсва беседата на един професор, който говори колко добре са живеели чуждестранните работници в Германия.

Марек: „На тях гледат като на нисша раса и те дават най-голям брой жертви при бомбардировките!“.

Говорителят: „Нека Христовият празник ни напомни за саможертвувателността...“.

Марек: „Чувате ли, работници? Давайте, давайте, давайте! Това искат от вас, защото те все повече съкращават това, което ви дават. Благодаренствено ще има само тогава, когато от България бъдат изгонени хитлеристите.“ (3. I. 1942 г.).

Марек в детайли познава положението в България и затова неговите апострофи са конкретни и актуални. Две години са минали от започването на войната и народната съпротива срещу германците все по-силно нараства. Затова българският слушател иска да чуе „народния глас“.

На 17 февруари говорителят на Радио София съобщава:

„Чухте беседата на комисаря по снабдяването Павлов“.

Марек: „Беседата, която чухте, е беседа за увечяване на глада и лишенията. Не! Българският народ няма да търпи лишения при наличието на достатъчно храни. Той ще се вдигне и никакви беседи не ще го уговорят да търпи. Той се бори и ще помете от лицето на земята агентите на Хитлер, които станаха глашатая на престъпната политика на глада.“

И все така звънкият му глас призовава:

„Наш дълг е да унищожаваме влаковете и шлеповете с храни за Германия!

Селяни, не забравяйте, че без организационна борбата е невъзможна, създавайте тайни народни комитети. Чрез тайни народни комитети създавайте общонародно движение против германския хитлеризъм и българското фашистко правителство.

Българи! Не забравяйте призива на Отец Памфилий — твоят език е български, а не германски. До чуване.“ (9. III. 1942 г.).

Още в окопите на Първата световна война, после от трибуната на Народното събрание неговият глас се извисява в защита на Съветска Русия. В тия тревожни дни гласът му отново стига до българския народ. Той напомня, зове, предупреждава, че българските управници искат да хвърлят България във война срещу своите съветски братя:

„Граждани и гражданки, ние се намираме пред война със Съветска Русия. Нас искат да ни изпратят да воюваме против своите интереси. Това чувствава и разбира целият наш народ. Цар Борис не може да ни застави да воюваме, щом ние не искаме.“ (31. III. 1942 г.).

Неведнъж реакционните журналисти са изпитвали остро перо и памфлетен израз на Марек. Няма случай, когато са се поставяли в услуга на хитлеристите и той по някакъв начин да не е реагирал. Добре го помнят журналистите от „Зора“ и „Слово“. Но откакто застава зад микрофона на „Народен глас“ Марек ежедневно воюва срещу фашистката пропаганда. Особено е безкомпромисен към фашисткия печат, който става глашатай на българските продажни управници.

Интересен е двубоят му с говорителя на Радио София от 11 март. Напразни са всевъзможните опити да заглушат „страничния“ глас. Той се влита с тоя на говорителя, изпълнен е с вътрешна енергия и революционна страст.

Говорителят: „В чест на д-р Александър Николаев, директор на печата, бе даден обед, на който присъствуваха 200 журналисти. В речта си Георги

Белчев каза: „Победата ще възнагради всички и за всичко, а поражението не ще пощади никого...“.

Марек: „Поражението на вашите господари е неизбежно и народът, разбира се, няма да пощади предателите.“

Говорителят: „Българските журналисти преди всичко трябва да бъдат носители на този лозунг. Да изпълним своя дълг!“

Марек: „Дългът на журналистите е преди всичко да не служат на германската пропаганда.“

Говорителят: „В своята реч-отговор д-р Николаев каза: „Нашият път е определен ясно и безвъзвратно. Това е величествената борба за създаването на новия ред. България пое този път и всяко колебание трябва да бъде отхвърлено.“

Марек: „Значи ръководителят на печата заявява, че ще продължава все същия курс на предателство. Толкоз по-зле за вас — народът ще запомни вашите имена.“

Говорителят: „Победата на Оста е неизбежна. Нека каленият в борбата български дух ръководи нашите журналисти.“

Марек: „Значи и това тържество на журналистите вие превръщате в пропаганда на войната. Имайте предвид — вие пратихте войниците на война, те ще обърнат оръжието си срещу вас и вашите господари!“

Говорителят: „Българският печат има свои традиции и той ще се придържа към тях.“

Марек: „Да, българският печат има свои традиции. Той помни онези времена, когато беше свободен!“

Както чрез радиостанция „Христо Ботев“, така и чрез „Народен глас“ партийната правда достига до народните маси. Те научават истината за събитията по фронтовете, з съпротивата в окупираниите от Германия страни. И след всяка заблуда от страна на фашистката пропаганда, „еретичният глас“ неочаквано разобличава лъжните на официалния говорител:

„Разрушава се Европа не от съюзниците, а от Хитлер. Той разруши Белград, Варшава, Дюнкерк.

Това, което върши в Англия и Русия Хитлер, сега му се върши на главата. Хитлеристите плачат за загубата на своето въздушно надмощие. Те плачат, че се приближават към своя край. Хитлеристите треперят за границите на Европа и плачат за изгубените мечти да господствуват в Европа. Цяла Европа се радва днес на успехите на въздушните сили на съюзниците. Плачат тия, които чакат вече унищожаването си. Хитлер е обявил война на европейската цивилизация. Той иска да превърне Европа в източник на роби. Истината — това е унищожаването на фашистите и техните лакеи. Затова се борят армиите на Русия, Англия и Америка.

Гьобелс и Хитлер — това са най-великите в историята лъжци!“ (24. VI. 1942 г.).

На 17 юли 1942 г. в емисията на радиостанция „Христо Ботев“ говорителят Карло Луканов прочита програмата на Отечествения фронт. Изработена под непосредственото ръководство на Георги Димитров, тоя исторически документ вдъхва вяра, дава перспектива, посочва единствения верен път към свободата.

„Върховен дълг на българския народ — се казва в програмата — на неговата армия и патриотическа интелигенция в сегашния исторически момент е да се сплоти в могъщ Отечествен фронт за спасяването на България.“

От тоя момент 12-те точки от Програмата стават основа на цялостната по-нататъшна работа на „Народен глас“. В стотици ститии и призиви, изпълнени с вътрешна сила и кондензирана енергия, Марек призовава различните слоеве на българския народ:

„Сплотете се в Отечествения фронт на всенародна освободителна борба! Не забравяйте, че най-големият враг е цар Борис и неговата клика! Да ги прогоним от България, да създадем истинско национално правителство — в това е изходът от сегашното положение у нас!“ (19 юли 1942 г.).

На спасителната за България отечественофронтowska програма фашистката пропаганда противопоставя хули, заплахи, арести и убийства, спекулация с националните идеали на българина. Във всяка емисия Марек излиза с конкретни факти, с потреса-

ващи истини. В предаването си от 6 август неговият глас изобличава фашистките методи на управниците:

„Цар Борис иска да чаложии на народа да търпи неговата предателска политика, разпродаването на германците богатствата на страната ни. Затворите и концентрационните лагери са препълнени от патриоти. Повече от 20 хиляди души са в тях. Управниците откриват нови затвори, нов концентрационен лагер. Военните съдилища трескаво работят у нас. Правителството съди при закрити врати. То се бои от своите жертви, не смее да ги съди открито, защото осъдените патриоти са се превърнали в жестоки негови обвинители. Правителството е обявило война на българските патриоти.

Дирекцията на полицията не само арестува. Палачите изгарят живи своите жертви.“

Особено силна е спекулацията с патриотичното чувство на младежта. В „Час на бранника“, така шумно организиран от Българското радио, след високопарните речи звучат фанфари и гръмки маршове, след възторжените думи „Аз съм бранник и мое то сърце принадлежи на моята родина“, ечи специално съчинената „Молитва за България“. И на фона на тоя „пренаситен с патос браннически час“ от мембраните на радиоапаратите прозвучава гласът на правдата:

„Бранник“ възпитава българските младежи да бъдат агенти и да служат на германското Гестапо. Дирекцията на полицията е пуснала в ход електрическото измъчване на жертвите, попаднали в нейните ръце. Този терор на Гестапо и цар Борис показва техния страх от надигащата се народна буря и този страх ги кара да унищожават цвета на българския народ. Ударите на Гестапо и на българската полиция са насочени против най-добрите наши дейци, които се борят за разкъсване на съюза на България с Хитлерова Германия, за изгонване на германските пълчища от нашата страна, за независимост на българския народ.

Да живее Отечественият фронт!

Всички патриоти в неговите редове!“ (9. VIII. 1942 г.).

Поради удара върху ЦК, той се заема с изграждането на Отечествения фронт през есента на 1942 година. Предаванията на „Христо Ботев“ и „Народен глас“ помагат на редица места още по време на процеса срещу Антон Иванов и неговите другари да се създадат отечественофронтовски комитети. Под непосредственото наблюдение на Георги Димитров Марек системно и целенасочено пропагандира Програмата. И не само популяризира нейните лозунги и демократични искания, но и призовава към практически действия и организиран отпор срещу властта:

„Селяните по селата срещат контрольорите и бирниците с тояги. В градовете работниците, служещите и занаятчиите излизат открито на улиците и демонстрират против глада. Полицията с оръжие в ръка разгонва демонстрантите. В Пловдив в демонстрация са участвували много селяни. Много от демонстрантите са арестувани. Но мина страхът на народа от германското Гестапо. Днес демонстрацията е разгонена, утре ще се появи отново, друг ден ще я поддържат нови борци и така ще пламне борбата на народния фронт.

Цар Борис получава ежедневно писма от отделни граждани. От тези писма той разбира какъв вятър скоро ще повее, който ще отнесе и него. Колкото по-силен е протестът, натискът и упорството на народните борби, толкова обещанията на цар Борис да изпрати народа да се бие на Източния фронт срещу нашите братя руси все повече ще пропадат. Той ще разбере, че песента му е изпята.

Влязайте в редовете на Отечествения фронт!

Гответе се за всенародната освободителна борба!“ (11. VII. 1942 г.).

Пламенният народен трибун, блестящият оратор, както посочва Ефрем Каранфилов, е намерил своята аудитория: цяла България. В тоя труден за народа период неговите призови и препоръки се превръщат в ръководство за действие на партийните ор-

ганизации. Слушат го младежи и партийни кадри, нелегални дейци и партизани.

„Българи и българки от всички села и градове, стегнете редовете на Отечествения фронт. Да създадем групи и организации за вмъкване на народните сили в освободителната борба на свободололюбивите народи, за унищожаване на хитлеристката опустошителна войска!“ (28. VIII. 1942 г.).

И все така призивно:

„Стягайте редовете на Отечествения фронт!“

Истинската сила на тия призиви, импровизирани реплики, мигновени остри и словесни обрати може да се почувствува на фона на паралелните предавания. На фона на лъжата и войнствените маршове, на изкусната демагогия на българските управници той противопоставя комюникетата от фронтовете и положението в страната.

През есента на 1942 г. наред с другите антифашистки радиостанции „Христо Ботев“ и „Свободна и независима България“* и станцията в Тбилиси разгърна кампания за превръщането деня на земята — 14 септември — в демонстрация срещу правителството на царя.

„Никаква помощ не давайте в ръцете на правителствената комисия! — намесва се Марек. — Всяка помощ, дадена от вас, се изпраща в Германия! Помощта, която давате за бедните, предайте я сами на нуждаещите се!“

Неговите епитети по адрес на грабителите са силни, репликите остри и убийствени:

„Населението гладува, а пълни влакове с храни се изпращат за бандитите. Не храна, а отрова и куршуми заслужават те. Те трябва да бъдат унищожени. Това заслужават германските бандити и това те трябва да получат!“ (12. IX. 1942 г.).

Във връзка с насрочения за 27. IX. 1942 г. конгрес на казионните работнически съюзи, няколко дни

* На 24. VII. 1942 г. към програмата на ОФ се присъединява и Радиостанция „Свободна и независима България“.

преди това Марек прави уместни реплики, обръща се към работниците с думите:

„Ваш вдъхновен дълг пред вашите собствени работнически интереси и интересите на целокупния български народ е да не позволите, щото този конгрес, свикан от правителството, за да манифестира чрез него вашата подкрепа на правителствената политика, да не допуснете, щото този конгрес да става в каквато и да е степен израз и подкрепа на правителството. Всеки ден, всеки час до откриването и през време на конгреса вие сте длъжни да организирате патриотически работнически манифестации на Отечествения фронт. Слушайте свободния глас на нашия народ, слушайте българската правда!“ (24. IX. 1942 г.)

За повод на своите предавания Марек използва не само събитията на деня, но и исторически дати и годишнини. Неговият глас се вклинява в „Историческия календар“ на фашисткото радио.

На 24 септември по време на вечерния осведомителен бюлетин на Радио София отново се появява неговия отривист и звучен глас:

„Български работници и селяни!

В противофашисткото въстание през 1923 г. беше пролята кръвта на хиляди организирани работници и селяни, но народът не беше покорен. В пламъците на Септемврийското въстание от 1923 г. съюзът на трудещите се от градовете и селата беше циментиран с кръвта на работници, селяни и интелигенция.

Тоя така циментиран съюз не може да бъде разбит от потосмукачите на народа.

Скоро след септември 1923 г. последва нова кръвава баня през 1925 година.

И скоро след това, в 1931 г. фашисткото правителство бе пометено от съюза на трудещите се от градовете и селата.

Тоя съюз е основата на Отечествения фронт, който обединява всичко честно, всичко патриотично в България — за ново въстание.

Кръвта на падналите в 1923 г., кръвта на техните последователи, прясната кръв на генерал Занмов,

на Антон Иванов, на Цвятко Радойнов ни зове под знамената на освободителната борба на Отечествения фронт, на борба за освобождението от Хитлеровото робство, от цар Борисовата тирания."

Марек неизменно следи предаванията на радио „Христо Ботев“, получава директивите на Георги Димитров, осведомява се за положението в страната. И винаги започва предаванията си с думите: „Слушайте гласа на нашия народ, слушайте гласа на българската правда!“

През дните на септември 1942 г. се засилват ходовете и политическите машинации „Народен глас“ има какво да каже на българския народ и за речите на Филев, и за провокационното нападение над съветското консулство във Варна, които са подготовка на общественото мнение за изпращане на войници на Източния фронт. И Марек се заема да пропагандира една от главните задачи на антифашистките сили в страната: да не допуснат въвличането на България във война със Съветския съюз.

„Съобщението за нападението върху съветското консулство във Варна предизвика голямо възбуждение в цялата страна.

Тази провокация преследва целта да предизвика хвърлянето на страната в грабителската война срещу Русия.

Нашите граждани не могат да не свързват това събитие с последните речи на Филев.

Но такова фатално решение ще струва свободата на България.“

Заглушителите си казват думата. Гласът на „истината“ се губи и само откъслечни думи се чуват: „Въоръжавайте се, действайте!“

Същата вечер, 25 септември, през втората редовна емисия по вълните на Радио Скопие и София Марек прочита съобщението на ТАСС по повод закриването на съветското консулство във Варна. И следва неговият коментар:

„Едно е несъмнено, че предателското правителство води към скъсване на дипломатическите отношения със Съветска Русия и вкарване във война против съветска Русия. Нашрек, българин! Варненски па-

триоти, с какво отговорихте вие на провокациите във вашия град. Варненски патриоти! Разрушавайте германските бази срещу Съветския съюз. Организирайте малки групи и нека всяка група избере свой ръководител. Слушайте станцията „Христо Ботев“ и ще узнаете как да пригответе взривовете.“

Доминиращ момент в предаванията на „Народен глас“ са военните събития на Източния фронт. Не е лесно да се воюва с шумната гьобелсова пропаганда, която използва всевъзможни средства, за да демонстрира „бляскавите победи“ на хитлеристите. От Берлин в София е пренесена антиболшевишката изложба, наречена „Автентични снимки“ от Съветския съюз. На публично събрание във Военния клуб директорът на германското радио Глайсмаер иска да примири българина с мисълта за изпращането му на Източния фронт. Притичват му се на помощ журналистите от в. „Слово“, „Зора“ и „Днес“, които пророкуват падането на Сталинград. С лъжи и куплети Радио София тръби за „бляскавите победи“ на хитлеристите.

Марек отново се намесва и казва истината за победите на Червената армия и за пораженията на хитлеристките войски, укрепва вярата на народа, в неизбежния разгром на фашизма. Пред него са в. „Правда“ и „Заря востока“, бюлетините на Совинформбюро и Грузтаг, разгънатата карта на фронтовете в Кавказ. Марек бърза да съобщи на своите слушатели последните победи. „Карам направо от бюлетините“ — пише на жена си Регина. В мигновените паузи Марек прави блестящи импровизации, които респектират с отличното познаване на положението на фронтовете, с остроумните реплики и неочакваните остроты. Ето само един от поредните „двубои“, състоял се по време на вечерната емисия на 18 октомври 1942 година:

Г о в о р и т е л я т: „Германската офанзива в Северен Кавказ се развива успешно.“

М а р е к: „Когато се слушат германските цифри, трябва да се намаляват най-малко 10 пъти, ако има въобще нещо вярно в тях...“

Г о в о р и т е л я т: „В боевете при Сталинград германците се стараят да дават малко жертви.“

Марек: „Малко ли са жертвите, когато само вчера 18 германски танка са разрушени от Червената армия само на един участък!

Всяка къща в Сталинград е крепост и германците ще унищожат тези крепости само тогава, когато те бъдат унищожени.“

Говорителят: „Един наш дописник описва това, което е видял при Сталинград, като казва, че ужасите са неописуеми. Жертвите, които дават русите със своето безмислено съпротивление, са излишни.“

Марек: „Да, да, германците искат да им се предаде Сталинград така, както се предаде Западна Европа, без съпротивление. Това съпротивление на Червената армия, което учудва целия свят, ще продължи дотогава, докато изтече войнишката кръв на германците.“

Днес е 18 октомври. При Сталинград, както съобщават, времето е дъждовно. Кавказ е посипан вече със сняг. Невесели мисли бродят в главите на германците както на фронта, така и в тила. Страхът от настъпващата зима се вижда и в речите на фюрера, който открито говори за важността на кампанията за зимна помощ.“

Говорителят: „Офанзивата на германските войски при Сталинград продължава. Русите се намират в тежко положение.“

Марек: „...и убиват хиляди и хиляди немци...“.

Говорителят: „В западната част напредването на германските войски продължава.“

Марек: „...и оставят десетки оръдия и стотици ранени и убити войници. Сталинград стои на поста си въпреки обещанията на Хитлер, че Сталинград ще падне скоро в ръцете на германците.“

300 хиляди жертви даде Германия от своите орди при Сталинград!“

И в следващите си емисии „Народен глас“ ще се връща към боевете край Сталинград. След всяка победа на съветските войни той бърза да я съобщи на българските слушатели. Така на 24 ноември по време на „краткия преглед на събитията“ той няколко пъти съобщава:

„Кратък преглед на днешните събития и днешното извънредно съобщение на Съветското радио за разгрома на немците при Сталинград. Братска Русия започна победоносното си настъпление край Сталинград!“

На другата вечер Марек отново се обажда в паузата на говорителя: „Нито дума не казахте, че в Сталинград германците и румънците претърпяха страшни поражения, че са дали пленени 18—19 хиляди души, че там е понесла голям крах германската армия на две места.“

Така е и на следващата вечер. След всяка фраза на говорителя Марек апострофира, противопоставя нови факти:

Говорителят: „На северозапад от Сталинград...“

Марек: „15 000 германци са паднали вчера мъртви. Да изгоним германците от нашата страна!“

Говорителят: „Напредването на англо-американските войски намалява...“

Марек: „Но продължава...“

Говорителят: „В Киренайка неприятелят не е успял да завладее никакъв нов терен. Генерал Александър...“

Марек: „Той преследва Ромеловата армия по петите.“

Говорителят: „С цената на големи жертви болшевиките са успели да пробият фронта...“

Марек: „Последните съобщения на софийското радио са страшно интересни!“

Германците търпят разгром. Нови три германски дивизии са се предали с генералите и щабовете си. Взети са вече 36 000 пленници. Героничната борба за Сталинград е нещо нечувано в световната история.

Да живее Отечественият фронт!“

Изумителна е широтата и конкретността на неговата информация. Тя обхваща не само събитията по фронтовете, но и тила на воюващите страни, съпротивата в заробените от хитлеризма държави. И особено положението и борбите на работниците и селяните, на целия български народ срещу немските окупатори.

Във вечерната емисия на 26 октомври на фона на приятна оперна музика „гласът“ разтърсва радиоапаратите със съобщението за поредната борба на работниците от окупирани европейски страни:

„Френското работничество намира най-различни форми и методи, за да се бори срещу опитите на хитлеристите да изпратят насила работници на работа в Германия. Българските работници могат също така да използват тия средства и тия форми. Как се борят френските работници можете да чуете по народната радиостанция „Христо Ботев“, която предава всеки ден три пъти.“

Марек използва материали, предавани от станцията „Христо Ботев“, дава потресаващи факти, сочи примери от страната.

„Дирекцията на труда и ръководството на работническите съюзи се занимават с противоработнически дела. Работници, слушайте! Повече от един милион чуждестранни работници, които работят в Германия, на които са изтекли договорите, се отказват да продължават своите договори. Германците с принуждение и полицейски мерки ги заставят да сключват договори. Това възмути работниците и те заявили, че все едно ще избягат от Германия. Работници и работнички, работническа чест е да отказвате и да не заминавате в Германия, да искате съюз със съветска Русия. Германофашистките палачи скоро ще почувствуват ударите на Червената армия, които удари все повече се усилват. Загубите на германците все повече растат.“ (24. X. 1942 г.).

В часа на работника Марек издига лозунгите:

„Да продължим делото на падналите в борбата борци!

Всичко за Отечествения фронт, той ще победи! Работници и работнички, не забравяйте дълга си към Отечествения фронт! Продължавайте традициите на работничеството у нас.“ (24. X. 1942 г.).

„Народен глас“ говори не само за положението на работниците, но и зове към борба срещу българските предатели:

„Каменовъглената мина „Черно море“ е влошила положението на работниците. Там са намалени над-

ниците на работниците. Намалението на надниците на работниците, какъвто е случаят в мина „Черно море“ не интересува натрапените ръководители на същите. Те широко рекламират своите лъжливи грижи за работниците. Работниците нямат право сами да се борят според тия лицемерни приятели на работниците. Работниците нямат право да обявяват стачка. Гражданската мобилизация държи вързани работниците. Работници, не се считайте с гражданската мобилизация. Прибягвайте даже към стачки!“ (25. X. 1942 г.).

И все така призивно:

„Трябва да се организират поне 15 души, да се въоръжат, да излязат в Балкана, Рила, Родопите и Стара планина... Да се самовъоръжават и да се готвят за общо народно въстание против хитлеристките тирани.“ (12. XI. 1942 г.).

„Работници и работнички, какво конкретно трябва да се прави? 1. Да се усили саботаждът в предприятията, предназначени да работят за немците. Да не мине нито един ден, без да се унищожи германски склад, германски транспорт. 2. Да се организират работнически трибуни. Вашите трибуни ще привлекат народните маси и ще ги подпомогнат за борба.“ (14. XI. 1942 г.)

Във връзка с разгръщащата се всенародна съпротива срещу германските окупатори и българските управници Марек призовава към бдителност и дисциплина в редовете на патриотичните сили. Призовава студентите да се противопоставят на „официалния Студентски съюз и неговите профашистки ръководители“, които заблуждават младежта и я използват „за противонародни цели“. А ето поредния му диалог с водещия „Бай Петко“ в предаването „Радиовестник за всички“:

Бай Петко: „Селски младежи! Дисциплината е много важен фактор...“

Марек: „Дисциплината е нужна за освобождаването на България от хитлеристкото иго и от фашистките управници.“

Бай Петко: „В училището дисциплината има още по-голямо значение...“

Марек: „...да се възпита младежта ни да изпълнява днешната противонародна политика на правителството! Тази мущровка на младежта се върши от фашисткия „Бранник“. Интересите на България нискват от нашата младеж да се бори против хитлеристка Германия, за народни правдини!“ (18. XI. 1942 г.).

Не веднъж Марек разобличава българската полиция и скъпо платените буржоазни журналисти и вестникари. Той се възмущава, че вестниците и радиото „са понемчени“ и „бълват огън и жупел“ против „народното единство, против гласа на народа“. На няколко пъти в предаванията си той изобличава идващите в България немски емисари:

Говорителят: „Директорът на германското радио говори за ролята на съвременното радио. Предаваме речта му...“

Марек: „Да не оставяме на агентите на хитлеристкото радио да правят хитлеристка пропаганда, а да се заемем с пропагандата за изпъждането на германците от нашата страна и да освободим България.“

Да смъкнем предателското правителство. Да изградим организацията на нашата победа — Отечествения фронт. Дните на Хитлер са вече прочетени. Поражението на хитлеристката армия е близко.“

Говорителят: „Господин Глайсмаер говори за сътрудничеството между българското и германското радио.“

Марек: „Какви сътрудничества?! Нашето радио се е превърнало в германско радио. България ще каже своята дума в борбата срещу хитлеристката шайка.“

Говорителят: „Глайсмаер е благодарен...“

Марек: „Как да не е благодарен? Как да не е благодарен, когато нашето радио се е превърнало в германско радио?“ (21. X. 1942 г.).

В предаванията си Марек намира начин да осмее и изобличи неверната информация на фашисткото радио.

Говорителят: „Гермаино-италиански подводници продължават да потопяват англо-американски кораби.“

Марек: „Във фантазията на германската пропаганда се потопяват английски и американски кораби.“

На следващата вечер отново си правят среща „гласът на истината“ и на фашистката пропаганда:

Говорителят: „Германците са потопили много неприятелски кораби...“

Марек: „Посмали, манго, посмали...“

Говорителят: „Поради оскъдните сведения...“

Марек: „Къси станаха съобщенията на Радио София. Няма с какво да се хвали Германия, тя търпи поражения!“ (14. XI. 1942 г.).

„Народен глас“ гневно воюва срещу продажните вестници „Слово“, „Утро“, „Вечер“ и техните журналисти. „Тия поплюковци — гневи се Марек — скоро ще избягат, но нищо, ние ще ги намерим.“ Като коментира „плачевното състояние на българските вестници“ в предаването си от 12 ноември той иронично възкликва:

„Живи да ги оплачеш нашите вестници. Каква тежка участ ги сполетя. Досега нямаше по-лесно за тях да пишат за големите си господари. Германия побеждаваше, вървеше напред. Какво по-лесно беше от това, да напишеш, че Германия ще вземе цялото Черноморско крайбрежие, че Германия скоро ще завладее цяла Русия. Какво по-лесно от това беше да напишеш, че Сталинград ще падне скоро, че Северен Кавказ също е превзет от германски войски, че Северна Африка... Какво да пишат сега нашите драскачи, като са се объркали така, както се обърква петел в кълчяща?

Във в. „Вечер“ те си дават кураж с речта на Хитлер, който нямало от какво да се бон и който казва в своята реч: „... аз умея да удрям, да удрям и пак да удрям.“ Нашите вестникари във в. „Вечер“ казват, че Хитлер не се занимава с пустословие. Ами че нали той каза, че ще свърши войната в 1941 година. Нима беше това пустословие? Нали каза Хитлер, че вече Червената армия е разбита. Нима беше това пустословие?“

„Народен глас“ не пести силни епитети и сравнения, когато говори за българската полиция.

Във връзка с традиционния ѝ празник Марек се намесва в специално организираното предаване на Радио София:

„Днес се отчетоха за дейността на полицията. Хиляди арестувани и разстреляни патриоти, пречупени кости — ето това са делата на полицията.“ (21. XI. 1942 г.).

Стига се до там, че движението от едно селище до друго става с полицейски позволителни. И тоя факт българското радио съобщава с някаква патетичност. Марек мигновено се намесва:

„И така по нашата територия свободно се движат сега само германците. За българите няма свобода даже от едно село до друго, от една махала до друга да се движат. Ето до какво доредже доведоха народа престъпните германски агенти, които имаха безсрамнето да говорят за „освобождение“ на българския народ. Поробиха го, превърнаха България в мушия на Хитлеровата банда!“ (21. XI. 1942 г.).

Засади, арести, убийства... Средствата за масова информация бързат да оправдаят полицейските акции. „Народен глас“ е на поста си и винаги навреме се намесва и разобличава:

„Обсадата на София и арестуването на софнянци в домовете им в събота възмути цялото население. Германското радио съобщи, още преди да беше започната обсадата. Кой съобщи това на германците? Габровски ли съобщи на своя господар в Берлин или Хитлер даде заповед на Габровски и той я изпълни.“ (8. XII. 1942 г.).

Верен на идеята за единния фронт „Народен глас“ зове лидерите на нефашистките партии към антифашисткото движение в страната. След речта на Н. Мушанов, произнесена през ноември 1942 г., в която се отправят критични бележки към политиката на фашисткото правителство, Марек веднага коментира:

„Какво става у нас в Народното събрание? Не очаквайте да узнаете какво става в Народното събрание. Цензурата не дава нищо да се пише, да се публикува за това, което става там, но от хора, които са били вчера в Народното събрание можахме да

узнаем за безпокойствието в него от новото положение, създадено в резултат на африканските събития. Филов и правителствените депутати не могат да скрият тревогата си. Мушанов вижда опасността, но това не е достатъчно. Трябва да се борим за свободата на нова България. Демократите трябва да имат повече вяра в силите на народа и армията!“ (18. XI. 1942 г.).

Краят на 1942 година. Марек прави оптимистична равностметка:

„1942 година си отива. 1942 година бе година не само на жертви и страдания, но и на възход на освободителните борби у нас. 1942 година бе година на зараждането на освободителния Отечествен фронт — година на упорита и активна борба.“

Находчив и остроумен, той осмисля и най-обикновеното съобщение или реклама на фашисткото радио. Сочи пътя, мобилизира волите за борба, предупреждава и зове.

Г о в о р и т е л я т : „Граждани, искате ли да спечелите на Нова година, купете си билет от Държавната лотария!“

М а р е к : „Ще спечелят само ония, които се борят в редовете на Отечественния фронт. Единствената печалба на българския народ — това ще бъде изгонването на германците и свалянето на фашисткия режим.“

1943-та. Марек приема новините от „Последния час“, които му носят нови „радостни вест“. Часовете на емисиите отдавна са преминали, а той има нужда да каже някому великата си радост. И ръката оставя следите на поредното писмо до жена му:

„Честита Нова година, скъпа Региночка!

... Днес слушахме подробно заключителното съобщение на Информбюро за боевете за Сталинград. Потръгна нашата работа. И тя през тази година ще се увенчае с победа...“

Колко много надежди, колко много очаквания. И най-важната — настъпването срещу фашистките завоеватели.

На 10 януари гласът му се вклинява с призив:

„Работници! Вашият девиз е труд за България! Труд за България — не за хитлеристка Германия. Труд за България, но не и за войната, която Хитлер и цар Борис готвят срещу Русия и която ще бъде война срещу братската работническа Русия! Труд за България, но не и за потушаване на въоръжената борба на братските югославски народи от нашите войски. Труд за България, но и за народа на България, не за спекулантите и предателите, които оглавяват нашия народ, като угояват с нашия труд себе си и окупационните германски войски.“

А в писмото си от 6 февруари той пише на Регина:

„Съдбата на моята работа е свързана с делата на фронта. А фронтовите дела се развиват така бързо и така добре...“

„Личният ми живот сега се е ограничил с радостите, които доставят не само на мене, а на целия народ „последните часове...““

Затова Марек с такава болка посреща принудителното прекъсване на предаването по етера за тричетири седмици. Станцията, която се използва и за военни цели, за него е всичко. Макар и за известно време да не застава зад микрофона, той се подготвя, следи предаването на други радиостанции. „Нали характерът на работата ми е такъв — пише в писмата си до Регина — че тя, макар и да се прекъсваше, същевременно продължаваше. С други думи аз не можех да се откажа от нея. Всеки нов ден се очакваше възобновяване...““

Всъщност с какво се занимава Марек в тия дни. Той сам го документира: „Започнах всеки ден да превеждам средно по две страници на немски“. А това е част от голямата му подготовка за предаванията на немски език. Свикнал да повдига духа, да разговаря с близките си хора, той и сега продължава редовните си писма до жена си. Под датата на рождения му ден, 18 февруари, са изписани следните оптимистични редове:

„Региночка, днес е рожденият ми ден... Следващата година непременно ще го отпразнуваме заедно с тържествата за великата победа. Как съжалявам,

че писмата пътуват толкова дълго. Такива велики радостни събития се извършват сега всеки ден от нашата армия и народ, че човек се подмладява с всеки ден от радостта, която те донасят. Не успели да отбележим превземането на Ростов, когато „Последен час“ ни донесе освобождението на Харков. Къде ще бъде Червената армия в деня, когато ще получиш настоящите редове? Започна делото за освобождението на свещената съветска страна. Вече няма да има покой за хитлеристката сган.““

Така през пролетта на 1943 г. „Народен глас“ разнася по етера вестта за стремителния ход на победата. Посочва успехите, разобличава фашистите:

„Вън германската пропаганда от българското радио!

„Вън германците от България!“

„Вън Гьобелсовите лъжи от българското държавно радио!“ (5. V. 1943 г.).

В редовната емисия на Радио София от 30 юни 1943 г., когато говорителят започва с познатото „Сега ще чуете съобщението на Германската телеграфна агенция“, Марек се „вклинява“ и гласът му стига до българския радиослушател:

„Сега ще бъде предадена една голяма лъжа. Защо не кажете за „настъпленieto“ на германците, което тъй много очаквахте? Сега се отказвате от него. Тежък бой са претърпели германците, в който Червената армия им е разбила 586 танка. Защо не казвате, че русите са нанесли тежко поражение на германската авиация? Драги радиослушатели! Слушайте съобщенията на Москва, а не германските, защото те са лъжливи...“

Говорителят: „На Източния фронт започна събиране на железария от разрушеното оръжие...“

Марек: „Хиляди самолети германски, хиляди танка германски са разрушили русите. Има от какво и откъде да търсят германците остатъци от железария, за да се опитат да закърпят своите дупки!“

Репликите на Марек са остри, носят ироничен заряд. Но те са и дълбоко истинни, в чиято основа стоят точни факти и доказателства. Острилото на иронията разсича заблудата на фашистката пропа-

ганда, суровостта на факта погребва „опашатите лъжи“ на хитлеристките пропагандатори.

В предаването от 3 юли, когато говорителят на Радио София чете официалното немско комюнике, пълният с факти и новни данни „Народен глас“ го изобличава за поредната лъжа:

„Нищо няма да спаси германската армия, когато Червената армия започне своята офанзива. Затова им треперят гащите и те говорят не за настъпление, а за отбрана. 260 дни германците обстрелват Ленинград, а Ленинград се държи здраво и даже нанася на германците големи удари.“

Ту остър и ироничен, ту пълен с надежди, Марек находчиво се намесва, предупреждава, призовава. Особено силен е в своите противопоставяния, които респектират с бързината на реакцията, със силата на факта. Това особено се отнася за апострофите му в рубриката „Исторически календар“. Сполучливата реакция е толкова уместна, че на фона на националните дати и събития той противопоставя тия на деня.

Говорителят: „На 18 октомври 1861 година Георги Сава Раковски...“

Марек: „Патриоти! По пътя на Раковски да освободим България от германско робство! Какво чакате, драги селяни, че не създавате във вашето село въоръжени групи. Всички на борба!“ (5 юли 1943 г.).

Или:

Говорителят: „През 1079 година българският войвода вдига българските войски против византийската власт.“

Марек: „През 1943 година българският народ ще се вдигне срещу германските поробители и нашите фашистски предатели!“

Само за първите няколко месеца затворите в България са изпълнени с политически дейци. Полицията, съдии, служебни лица, журналисти се надпреварват да служат на властта. Марек ги сочи поименно, напомня им предателската роля, предупреждава ги за очакваното народно възмездие. Затова е така точен и ясен в призива си от 28 юли:

„Българи и българки, научавайте, запомняйте, за-

писвайте имената на фашистите, на прокурорите, съдни, следователи, на разбойниците на перото и на радиото, които се отличават с убийствата, преследванията, арестите на патриотите, евреите, гърците, сърбите, включвайте в списъците враговете и всички злосторници и предатели, които по радиото насъскват против евреите, гърците, сърбите, братска Русия и нейните съюзници.“

Или:

„Как смееете да говорите от името на народа, че той одобрява политиката на днешното правителство, което ругае Русия, нашата освободителка? Вашата безкръвна фашистка революция, с която вие се хвалите, пролива сега кръвта на хиляди народни синове. Хиляди младежи — български патриоти, както и много стари борци като Антон Иванов и Цвятко Радойнов, десетки хиляди граждани и селяни, са разстреляни от правителството. Вие не оставихте нито един град, нито едно село, от които да не прогоните младежите-патриоти на каторга във вашите концентрационни лагери и отгоре на това имате тупето да говорите за народно единство, създадено от Борис.

Само вие, днешните управници, сте единствените поддръжници на фашисткия режим, създаден от вас и Борис. Народът презира вашия фашизъм. Вие се постарайте да вкарате каймака на нашата младеж във вашите лагери, надявайки се, че като обезглавите младежта, ще я накарате да пее „осанна“ на върховния ви владетел. Излъгахте се! Младежта не е сподвижница на днешния режим, тя е демократична, защото е част от нашия народ. Тя никога няма да бъде „Бранник“...“ (3. VIII. 1943 г.).

Връзката на Марек с предаванията на „Христо Ботев“, указанията на Г. Димитров, богатата осведоменост му дават възможност навреме да информира, да разобличава, да противопоставя. Той се надсмива над решението на правителството на Филев „да се премести в провинцията“ като предпазна мярка срещу „очакваната бомбардировка“ над София. Особено когато фашистката пропаганда насъсква народа срещу Съветския съюз, обвинявайки го за настъпилите бомбардировки, Марек предупреждава:

„Не Русия е виновна за бомбардировките на София, а нашите вътрешни врагове — регентите, правителството на Божилков, правителственото болшинство в Народното събрание, ръководителите на армията, цялата тая шайка.“

В редица предавания Марек изобличава политиката на Кобургите. Във връзка със смъртта на царя в емисията си на 30 август той се намесва в предаването на радиото: „Борис си отиде. Той стана жертва на собствената си политика. Да живее демократична България! Да живее славният наш български народ.“

Но час по-късно „гласът“ отново прозвучава в ефира:

„Борис умря. Той стана жертва на своята политика, на своите хитлеристки другари по оръжие. Сега Хитлер още по-неограничено ще се разпорежда с България. Обаче те, фашистите, създадоха със смъртта на Борис такава сериозна криза, че народът и армията при създалата се криза получават благоприятни условия за борбата си, за освобождението ни от Хитлер и от ужасите на войната, която искаше Борис. Сега по настояване на Хитлер българските управници тикат България по пътя на Хитлеровата война. Борис и неговата власт са главните виновници за падането на България в лапите на Хитлер. Това управниците чувствуват и те се опасяват за себе си от народното негодуване. Затова Филев и Габровски отделно се съвещават с полицията и гестапо как да организират разправата с народното брожение. Да не дадем възможност на тия намерения на Гестапо, Филев и Габровски да се осъществят! Напротив, да усилим борбата за установяване на всички народни правдини, правото на печата, правото на събранията и организациите за възстановяване на политическите борби на профсъюзните организации, на младежите и другите народни организации. Да усилим борбата за освобождаване на народните борци, натъпкани от фашисткия режим, от полицията на Габровски и Гестапо в затворите и концентрационните лагери. Да усилим борбата за смъкването на Филевото правителство и за създаване на правителство на Отечествения фронт.“

На други ден, 31 август, обобщава: „Колкото думи са написани във фашистките вестници днес за Борис, толкова лъжи са казани за него . . .“

Той следи целия ритуал по погребението, както и политическите маневри след смъртта на монарха. Още на 31 август Марек се противопоставя на бързо съставения регентски съвет, на Конституцията: която повелява да се проведат избори за Велико Народно събрание.

„Да се свика истинско Велико Народно събрание, както повелява Конституцията, за да се определи формата на държавното управление. Начело на държаната — хора от народа.“

Каква е перспективата на „Народен глас“? Дълго ли Марек ще остане неин ръководител? Това са въпроси, на които само бъдещето ще даде отговор.

Събитията се развиват с бързина, но все още краят на войната се не вижда. Понякога в писмата си до Регина той мечтае да участва пряко в борбата, но се успокоява, че и неговата работа е фронт в битката срещу хитлеризма.

„По всяка вероятност аз няма да замъна отук до края на войната . . .“

„Мисля, че до края на войната ще остана тук, както може да се съди по всички обективни признаци . . .“⁴⁵

За всички от ЗБ е ясно, че Марек е силно претоварен и уморен. Затова след връщането на Дора Калинкова в Москва, която му помага в предаванията, Регина по-често настоява да замине при него. Въпреки упорството си, Марек най-после поставя въпроса пред Г. Дамянов за разрешение. Така в края на август 1943 г. Регина Кашер се подготвя за път по посока на Тбилиси.

В срещата си с Георги Димитров той ѝ казва:

„Марек има много голяма и напрегната работа и навярно е здравата уморен от нея. Кажй му, че ние го слушаме редовно и че добре върви при него. Нека се държи докрай. А ти ще го разтовариш, ще се заемеш с предаванията на немски език. Отначало само ще подготвяш материал за предаванията, а Ма-

рек, както по-рано, ще ги предава по радиото. А когато получите от нас указания, тогава ти ще почнеш също работа като говорител.“⁴⁶

На 5 септември самолетът отнася към Тблиси новия помощник на Марек, неговата съпруга. И наред с това — добрата оценка на Георги Димитров, която го вдъхновява още по-силно.

Предаванията на немски език по „Народен глас“ са предназначени за хитлеристките войски в България. В материалите Марек говори за неизбежната гибел на Хитлеровия фашизъм, призовава немските войници и офицери да се опомнят, да спасят Германия от „кафявата чума“. Освен това предаванията са пълни с точни и богати информации за сраженията на Източния фронт и борбата в окупираните страни.

Предаванията продължават всеки ден от 18 и 15 часа. И времетраенето се запазва — 15 минути. Но с идването на Регина Марек твърде много се улеснява. „Понякога той искаше да му прочета — спомня си Регина — отделни съобщения, преглед или статия, или предлагаше да включва подходящ материал, с какъвто той разполагаше и който можеше да представява интерес за германските слушатели.“⁴⁷

В личния си архив Регина Кашер е запазила над стотина предавания на немски език. И те, както материалите на български език, са написани на хартия с различен формат, неугледна по размери и разнообразна по цветове. Не само че няма пишеща машина с немски или какъвто и да е шрифт, но хартията не достига. Върху каквото попадне — бюлетин, вестници — писалката или моливът оставят следите на един задъхващ се глас. Понякога върху тях се нанасят поправки, цифри или допълнителни данни. Понякога направо се четат извадки от в. „Freies Deutschland“, но винаги с точна информация и призови. И с неизменното обръщение: „Германски слушатели и слушателки! Офицери и войници от Вермахта! Слушайте гласа на българския народ!“⁴⁸

Общи сводки, коментари за отделни фронтови събития, новини от Совинформбюро — това съдържат предаванията на немски език. И не-

изменните призиви да слушат радиостанцията „Свободна Германия“ или предаванията на немски език на радио Москва. И самите те черпят материали от тях. „Нещо ново? Нещо интересно? — Марек пита Регина. — За какво говорят емисиите на немски език?“⁴⁹ И бърза да нахвърли нови и интересни материали, да издигне навременния лозунг за действие.

Ето само един пример:

„Офицери и войници от германската войска!
Слушайте словото на българския народ!

Как трябва немският народ да излезе из катастрофата, в която беше вмъкнат от безотговорното хитлеристко правителство чрез тази война?

Военното и политическо положение на Германия става всеки ден все по-катастрофално. Преди всичко поради чудовищното поражение на Източния фронт с колосалните загуби в хора от последните резервни сили на тоталната мобилизация и в материали.

На Балканите кипи като в кратер. В борбата срещу хитлеристките нашественици... действуват народни армии от партизани. На какво следователно разчита Хитлер? Вероятно на компромисен мир? Обаче с Хитлер никога няма да се сключи мир. Никога с него няма също така да се преговаря. Затова немският народ трябва да принуди Хитлер да отстъпи и да се образува едно действително германско правителство. Само то ще заслужи довернето на народа и на неговите бивши противници. Само то може да донесе мир! Германската войска трябва да стои на страната на германския народ срещу враговете вътре в страната, срещу хитлеровото правителство и неговата клика — гаулайтера на отрядите на СС и Гестапо, за да се възстанови истинският ред в страната. Не чакайте повече! Действайте! Говорете с вашите другари, началници и подчинени! Образувайте акционни групи на националния комитет „Свободна Германия“!

Хитлеристката война е загубена. Хитлеристкото правителство банкрутира. Хитлер е на Германия. Германия трябва да живее, затова Хитлер трябва да падне. Хитлер да се махне! За незабавен мир!“

Помощта на Регина дава възможност Марек да

организира по-добре работата си за предаванията и на български език. Тук неговите предавания изискват точна и навременна импровизация. В зависимост от програмата на Радио София той отправя апострофи, изобличава, насочва. С радост предава съобщенията за освобождението на гр. Невел. Успехите на Червената армия му дават възможност да зове и да предупреждава.

6 октомври: „Светът никога не ще забрави, че Съветският съюз и неговата Червена армия сами изнасят на гърба си борбата с три четвърти от германските сили. Европа вижда сега да я огрява светлината от изтока от великата съветска земя!“

7 октомври: „Български патриоти, окуражени от тази победа на Червената армия, вдигайте се на борба против германските завоеватели!“

18 октомври: „Време е и нашите политически дейци и водачи от Демократическата партия, от Социалистическата партия, от Земеделския съюз, от Работническата партия, от групата Звено и от всички демократични движения в страната да се сплотят в редовете на Отечествения фронт и открито да излязат на борба за смъкване на фашисткия режим, който напълно се е продал и продава България на германските завоеватели.“

9 ноември: „Въстаници от пловдивската област! Держайте! С вас е целият народ! Скоро ще се присъединят към вас и останалите българи! Радостна вест е преминаването на вашата страна на подофицери, офицери и войници, както и на патриотични полицаи. Бъдете смели в борбата! Воювайте майсторски! Унищожавайте смело предателите!“

На 28 ноември 1943 година в памет на царя радиото е организирано специално предаване. По време, когато групата „Детска радост“ изпълнява „Възхвала на цар Борис III — Обединителя“, намесата на Марек придава друг вид на това помпозно предаване. Ето кратката схватка в ефира:

Говорителят: „И шепне неговото име народът, като молитва свята: да мрем за неговото дело.“

Марек: „За неговото дело нека мрат фашистките изчадня.“

Говорителят: „Днес пред твоя образ светъл, обединителю цар Борис III...“

Марек: „Опропастителю, кажи, за да кажеш истината!“

Говорителят: „Надеждни наследници на цар Борис са всички българи. Неговите дела...“

Марек: „Неговите дела това е опропастването на България, това са делата на Бориса, за когото вне тъй крещите, но който народът никога не ще забрави. Никога няма да забрави народът тия позорни предателски дела на Бориса и кликата предатели, защото той дълги години още ще носи на рамото си раните.“

Говорителят: „Обединението на България е постигнато. Цар Борис, войникът и стратегът, обединителят...“

Марек: „Царят, погубителят, опропастителят, такъв ще остане той в историята...“

В края на 1943 г. Марек често влиза в двубой с някои министри и български политически дейци. Речта на министър Дочо Христов, произнесена в Народното събрание на 1 декември, радиото директно излъчва. Министърът на полицията иронично започва:

„Така нареченият Отечествен фронт в действителност е противоотечествен. С него флиртуват хора от името на своите партии.“ Станке се вклинява: „Това е гласът на българския народ. Против него вне викате!“ И когато Д. Христов призовава: „Трябва денонощно да работим, за да се освободим от бандите. Всеки ден се залавят и избиват бандити...“, Марек се намесва: „На тяхно място нови ще се вдигнат! Те са наследници на Ботев и Левски и ще бъдат повече на брой и сила!“

На другия ден, 2 декември, Марек предава специален коментар:

„Голяма част от своята реч министър Дочо Христов посвети на Отечествения фронт. Отечественият фронт накара предателите управници да почувствуват неговата дейност, да почувствуват силата на народа, когато той се сплотява и обединява в редиците на своя Отечествен фронт. И колкото повече ще продължават своята предателска политика, толкова

повече ще се вдига на въоръжена борба за изгонване на германците, за спасението на България от войната, от германската робия.“

Особено интересни са репликите му в новогодишната нощ. Марек има опит с речта на Богдан Филев, предстои да се „срещне“ и с новия министър-председател.

Добри Божилов: „Ние сме в началото на новата 1944 година, която ще открие една нова страница за България. Аз пожелавам на българския народ в 1944...“, Марек го прекъсва: „да събори фашисткото правителство!“

Речта и на министъра Христо Калфов е в традиционния оптимистичен тон. Все пак той говори за „много нови изпитания“ И точно тук „Народен глас“ се намесва „Още на какви изпитания ще подхвърлят фашистките управници нашия народ?“

Същата нощ, 31 декември, Марек се обръща към българския народ:

„След няколко часа ще настъпи новата година. С нея са свързани светлите надежди на човечеството. Новата 1944 г. ще ни донесе окончателна победа на антихитлеристката коалиция и пълен разгром на Хитлерова Германия и нейните сателити. Равносметката на 1943 година се изразява в следното: в блестящите успехи на Червената армия, която продължава своето мощно настъпление против Хитлеровите банди. Борбата през 1944 г. ще бъде и борба на нашия народ за свободата и независимостта на нашата родина. Българският народ не ще допусне да се самоубие. Той не ще търпи повече фашистките управници, които ги тикат към страшна катастрофа.“

Както винаги, и по време на работата си в „Народен глас“, Марек подчинява личния си живот на борбата. Въпреки че тая дейност изключително му допада, той мечтае и да „разпери крилата си в лютата битка с врага“. Неведнъж в писмата си до Регина, макар и с намеци, той пише за завръщане при „своите“ в родината.

И идва денят, когато тая мечта ще се сбъдне.

През втората половина на януари 1944 година

Марек получава указание от Задграничното бюро на БКП да прекрати своето предаване и веднага с пристигането на Светослав Колев, който ще го замести в „Народен глас“, да се завърне в Москва. В писмото си до Дора Калинкова от 4 февруари той пише: „Живеем всеки ден с нови, радостни новини от фронта. Още по-радостно ще бъде напред. Не лошо вървят работите и в нашата родина. Приближава се денят на нашето връщане там.“⁵⁰

Станке Димитров, който в продължение на две години и половина пред микрофона изпраща своя глас, се подготвя да замине и участва в освобождението на страната. „Скъпа кръв ще ни струва победата — завършва писмото си до Калинкова, — но затова пък тя ще бъде пълна и жертвите ще се изкупят с този траен мир, който ще осигури по-нататък на нашия народ пълнокръвен социалистически живот.“⁵¹

Двубоят по етера е спечелен. Чакат го други битки, на други фронтове. По-късно всички, които са слушали неговия глас — партизани, политемигранти, концлагеристи, нелегални, патроти — ще разказват.

Георги Дамянов:

„Когато Хитлеровите пълчища окупираха страната и я превърнаха в плацдарм за нападение против Съветския съюз, др. Станке застава начело на народната радиостанция и умело разобличаваше предателската политика на филовци и божиловци, оказваше помощ за политически правилното ориентиране на борбата на народните маси против фашизма и помага твърде много за разгръщане на партизанското движение в България.“⁵²

Жак Натан:

„Понякога в палатките успяхме да чуем гласа на Марек, който коментираше официозните бюлетини, съобщаваше последните новини за настъплението на Червената армия, громеше фашистката пропаганда.

Ние, комунистите, знаехме кой се крие зад този

глас. Внимателно разяснявахме на безпартийните
значението на тези радиопредавания.“⁵³

Стоян Стоименов:

„На 28. VIII. 1943 г. концлагеристите от „първа
черна рота“ на военния концлагер край Св. Врач ве-
черта бяхме строени на площадката пред бараките,
за да „почетем“ паметта на „О, бозе починалия цар
на българите Борис III“ Шпикерът на Радио София“
започна да говори за смъртта на „непрежалимия ни
цар“. Не мина даже и една минути и на същата
вълна започна да звучи „черният глас“. Кажe нещо
шпикерът, тутакси „черният глас“ му сложи, както
се изразяваха тогава хората, капак. Този глас разо-
бличаваше с факти лъжите на фашисткото радио,
зовеше народа на въоръжена борба против фашист-
ката диктатура и хитлеристките окупатори. „Ни-
какво регентство няма да спаси България — зове-
ше той — а само едно народно правителство, дошло
по пътя на въоръжената борба. Не е далеч денят,
когато българският народ ще си извоюва такова
правителство. Работници, селяни, войници, народни
офицери, вдигайте се на борба!“

Каква радост вселяваха в нашите измъчени сър-
ца тия думи! Но всеки от нас здраво стискаше зъ-
би, за да не би да проиграе някаква радостна ус-
мивка по съсухрените от страдание лица. Това мо-
жеше да коштува живота на концлагериста. Гле-
дахме „тъжно“ и улавяхме всяка дума на „черния
глас“ с пълно сърце... Комендантът, като разбра,
че „черния глас“ не спира, а се откроява над Радио
София, грубо изключи радиото, след което произне-
се „прочувствено“ слово за цар Борис...“⁵⁴

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

БЕЛИТЕ КИЧУРИ КРАЙ СЛЕПООЧИЯТА, ИЗОПНАТОТО БЛЕДО ЛИЦЕ, ОТСЛАБНАЛИЯТ ОРГАНИЗЪМ НАПОМНЯТ ЗА ЕДИН НАПРЕГНАТ ЖИВОТ. САМО СЛЕД ДЕСЕТИНА ДНИ ЧОВЕКЪТ, КОИТО ПО ВЪЛНИТЕ на радиото влиза в тавански стаи и мазета, партизански землянки и бараки на концлагеристи навършва петдесет и пет години. В такава възраст много хора се прощават с толкова земни неща.

Марек не се подготвя за подобен сантиментален юбилей. Изпълнен с оптимистични мисли за тържеството на живота пред смъртта, на създанието пред разрушението, той човек на дълга се готви за дръзки битки, за нови сражения. Задграничното бюро на партията му поставя поредната и най-отговорна задача — да се прехвърли в България и оглави съпротивителната борба на народа. И да преживее последните големи бури преди изгрева . .

На 3 февруари Марек се сбогува по радиото с българския народ. Всъщност „сбогуване“ е условно казано. И все пак „народният глас“ болезнено преживява тая раздяла. Часовниковият циферблат отчита секундите — последно предаване, прощално излизане пред микрофона. Думите му звучат като прелюдия към тържествуващия химн на борбата, на живота: „Смърт на фашизма, свобода на народа! Да живее свободна, независима, демократична и силна България!“¹

Марек отново трябва да променя полесражението.

Съдбоносните събития в България го призовават да се върне на родна земя. Впрочем той винаги е бил войник на партията. Всичко, до което се докосва — слово, перо, мембрана — ги превръща в оръжие. Сега са му нужни някои военнотехнически поз-

нания, специална подготовка по парашутизъм, работа по морзовия апарат

Но и тук Марек не започва на празно място. Още с идването си в Съветския съюз наред с огромната си партийна работа, той участва в доброволната организация по защита на съветската отбрана, в курсове за химическа подготовка, във военни занятия. Завършва курсове и по стрелба. Военният комитет при КУНМЗ-а го награждава с грамота „за отлична стрелба“. В грамотата на фона на грандиозно строителство са поставени и думите: „СССР нужен метким стрелок“.²

Да, победата над фашизма има нужда от точни стрелци!

В Москва Марек започва упорита подготовка за последната си мисия. Тия незначителни на пръв поглед нюанси обогатяват характера с нови черти: „Маркар изцедил като че цялата си физическа енергия — спомня си Регина Кашер, — тоя български революционер беше един от ония борци с непоколебима лъвска природа, които никаква болест, никаква физическа слабост, никаква пречка не можеха да отклонят от повелята на поетия дълг.“³

Да се позовем и на спомена на Кръстьо Добрев: „Така изтощен и слаб никога не бях го виждал... Помня, че всички другари от Задграничното бюро му казваха да отиде да си почине и да се лекува. Но нима Станке за това беше се върнал в Москва. Не, той не се съгласи с това. Той започна веднага да се готви да замине за страната.“⁴

Само след упоритото настояване на Георги Димитров Марек заминава на едномесечна почивка в Кунцево край Москва. „Подчинил се, заминал, но се върнал още в края на втората седмица.“ И с типичната си готовност: „Починах си — заявил на Димитров. — Готов съм да отлея!“⁵

Но предстои огромна работа. Когато Червената армия се устремява към Дунава, трябва отново да се засили помощта на вътрешната съпротивителна борба. По решение на Задграничното бюро няколко групи политемигранти трябва да се прехвърлят в освободената част от територията на Югославия и

оттам да преминат в помощ на българските партизани. А това изисква трескава работа — издирване, подбор на хора, специална подготовка.

Като един от кадровите работници Марек много добре познава политемигрантите. И ако все пак тая организаторска работа пада върху плещите на други, на него е поверена съдбовната задача — да поеме една от групите и оглави ръководството на партизанската съпротива в България.

От деня на решението на Задграничното бюро до неговия полет на 26 август ще минат повече от шест месеца. Не са ли твърде много? Та той с нетърпение очаква да прелети в „обетованата земя“, жадува час по-скоро да влее силите си в решителния шурм.

В архивните документи са запазени най-чистите пориви на революционера и човека. Като се започне от връщането му от Тбилиси до последните минути на полета.

В мартенските дни на 1944 г., когато Марек усилено се поготвя за полет, се получава един парадокс. Свердловски районен военен комитет в Москва извършва поредното си задължение: изпраща му справка, в която потвърждава неговата годност, но „за нестроева служба“. Към тоя лаконичен израз във военното известие е поставено в скоби: „поради възраст“.

А Марек се готви да отлети за България, да се включи в борбата. И не в преносния смисъл на думата, а в буквалния. Силата на духа, талантът на революционера трябва да опровергаят безапелационната категоричност на военните. През 1918 г. „негодният за строева служба“, чиновникът от интендантския военен магазин организира прехраната, даде живот на Радомирската република. И сега отново доказва: няма преклонна възраст в решителния класов двубой.

Освен специалните поръчения по подготовката на групите Марек живее живота и на болшевика. В писмата си до Регина, още когато е в Тбилиси, той си спомня за активната политическа работа в Москва. „А сега тук — няма кога на събрания да ходя.“ Ето, той пак е в Москва, пак е в стихията си на партиен

активист, на пропагандатор. Марек възстановява лекторската си дейност.

Българският революционер има какво да каже на съветските хора. Те трябва да знаят, че неговият народ храни приятелски чувства към своите братя. Пред Краснопресненския партиен актив Марек изразява мислите, чувствата на народа си. Делото на руския освободител не е забравено. Ето и думите му:

„Този исторически факт е известен в България на мало и голямо. Признателността, благодарността и обичта на българския народ към неговия освободител — руския народ, играят в борбата му против хитлеристка Германия чедна роля. И преди Освобождението, и по-късно българската интелгенция се учеше предимно в Русия и се възпитаваше под влиянието на прогресивната руска литература и на по-прогресивните обществоно-политически идеи от онова време. Тази литература и тези идеи, а по-късно и литературата и идеите на Съветския съюз се разпространяваха широко в България и оказаха дълбоко влияние върху развитието на българската политическа мисъл и култура . . .“⁶

На Марек е трудно да говори за страната си, която е превърната от своите управници в плацдарм срещу Съветския съюз. Но той е сигурен, че това е станало против народната воля. Затова е така убедителен: „Обаче мога да ви уверя, че българският народ полага всички усилия, за да омие от лицето на родината си позорното петно, което ѝ нанесоха фашистките управници, както това българският народ направи с Войнишкото въстание през септември 1918 година, което осигури капитулацията на кайзерова Германия.“⁷

И все така с патоса на интернационалист: „Свободна, независима, силна и демократична България, съюзница на освободителката си Русия — ето какво ще постигне българският народ чрез въстанието против германските окупатори и фашизма.“⁸

Това са заключителните думи от последната му реч пред московските трудещи се.

След завръщането си в Москва Марек не може да се освободи от мисълта, че не е пред микрофона на „Народен глас“ Или както се изразяват неговите близки: „не може да не воюва директно с оръжието на словото“. Затова се втурва към редакциите на съветските вестници и Радио Москва. И особено към радиостанцията „Христо Ботев“. Не само по време на почивката си в Кунцево, но и после — до последните дни преди заминаването за България Марек не изпуска перото.

Така се редят силни с богатството си на форми и съдържание статии, писани на руски език и предназначени за отдела „Балкански страни“ на московското радио. Самите заглавия „След новите бомбардировки над София и Пловдив“, „Хитлерова Германия — смъртен враг на България“, „Българският народ за външната политика на България“ ясно говорят за политическата им актуалност и антихитлеристка насоченост. И за друго. Съветските хора трябва да знаят, че българският народ отдавна е скъсал с профашистката политика на своите правителства. И доказва най-важното: акциите на българските революционери, на рицарите на борбата, се превръщат в масови, което говори „за засилване на антифашисткото движение в страната“.⁹

Публицистът намира най-точния израз, прави най-вярната оценка за смъртната опасност, която заплашва България. Затова с убедителна категоричност заключава в статията си „Хитлеристка Германия — смъртен враг на България“: „Сред българите няма и не може да има друго мнение, че Германия е смъртен враг на България“.¹⁰ И с оптимизъм съобщава на съветския читател: „Влиянието на Отечествения фронт с дни се засилва. Борбата на масите под неговото ръководство се разширява. Силите на реакцията, агентурата на Хитлер не могат да разрушат неговото единство срещу Германия.“¹¹

Само през март 1944 г. от перото на Марек излизат над четиридесет публицистични материала. Повечето от тях се понасят по етера на вълните на радиостанцията „Христо Ботев“ Всеки написан ред е рожба на силен интелектуален ум, на антифашистко

и патриотично вълнение. Те са истински образец на силна и действена радиопублицистика.

В своите емисии „Христо Ботев“ редовно излъчва по две-три негови статии. Така например на 7 и 9 март, както и през последните дни преди отлитането му за България — 23 и 24 август. От тях за кой ли път българският слушател разбира какво значи силата на партийната правда, на бойния лозунг. Редуват се пълни с призови редове и конкретни факти, остри нападки срещу българското правителство и оптимистични съобщения за военните събития на Източния фронт.

Но адресантът е един: българският народ. Марек отправя апел към селяните и работниците, към военните и жените. Дори към учениците. Всеки български патриот е длъжен да знае своето място и роля в „борбата със смъртния хитлеристки враг“

В статията си „Защо и за какво?“, излъчена на 7 март 1944 г., Марек остава верен на остротите спрямо „знаменната“ рубрика на Радио София „Исторически календар“ Още с първите редове поставя няколко въпроса, за да внуши важността на тяхното решаване:

„Защо знаменитият „Исторически календар“ на Радио София на 1 март не каза нищо за историческото, съдбоносно за нашата страна и нашия народ събитие от 1 март 1941 г. — присъединяването на България, въпреки волята на народа, към тристранния пакт, т. е. пълното ѝ подчинение на Хитлерова Германия?

Защо на другия ден той лъженсторически календар не отбеляза датата на нахлуването през 1941 г. на германските пълчища в нашата страна?“¹²

Сами по себе си тия въпроси изобличават продажната политика на българското правителство, но чрез тяхното „дублиране“ публицистът аргументирано и ефективно построява цялата радиобеседа. Дори Марек продължава „да умножава“ въпросите:

„Как да се обясни, че нашето правителствено радио пропусна да отбележи тая „историческа“ дата?“

„Как да се обясни, че и правителствените вестници премълчаха тая дата?“

Сега вече приковал вниманието на слушателя, публицистът сам отговаря:

„Обяснението е просто. Присъединяването към тристранния пакт се смята от грамадното мнозинство на нашия народ не за златна дата, а за най-черно, позорно и гибелно за България събитие.“

И все така: публицистът пита и сам отговаря. На въпроса си „Какво остава народът ни да прави, за да избегне катастрофата?“, следва отговор-указание:

„Да побърза сам, заедно с армията ни, да изгони германците от страната ни и да наложи предаване държавната власт в ръцете на истинско българско правителство, национално правителство от Отечествения фронт и от всички антифашистки, антигермански сили.“¹³

Продажната клика на българската фашизирана буржоазия, на царборисовата клика „от късогледни държавни мъже“ у него извиква не веднъж гняв и презрение. И обратно. С любов и вяра се отнася към народа и неговите патриотични сили. Призовава селяните да се борят против „пладнешкото им ограбване“, напътствува младежите как да се борят „какво иска майка България“. С особено вдъхновение напътствува работата на отечественофронтовските комитети в армията.

В статията си „Работничеството в първите линии на борбата“ Марек пише: „В Тоя върховен момент, работници и работнички, вие нямате друг по-голям дълг и грижи от тия, да осуетите новата фашистка акция — да заговорите на фашистките събрания с пълен български глас, смело и без страх, въпреки всички контрамерки на полицията и фашистите.“¹⁴

Къде се крие силата и вдъхновяващото за борба въздействие на неговите статии? Преди всичко в това, че потапя перото си в драматичното ежедневие, в кръвта от събитията. Неговият глас и слово са бойци от антифашистката съпротива. Статии му „Работническото и народното единство“, „България иска мир, а не демагогски приказки“, „За масова борба на селяните“ и др., предавани през март 1944 г.,

са истинска панорама на борбите и положението в България в началото на 1944 г.

И още нещо. В дарованието му на воюващ публицист с богата ерудия и талант. Идеино-тематичното съдържание на неговите статии е тясно свързано с езиково-стилните средства, с литературното майсторство на публициста. Речникът му обхваща богат словесен материал от различни лексикални пластове, които очертават атмосферата на войната. Марек обогатява жанровите форми, използвани в „Народен глас“ Силните и остроумни реплики, изпращани по вълните на фашисткото радио, тук са разгърнати призивни, остри политически памфлети.

Макар и доста продуктивен в антивоенната си публицистика, все пак Марек изцяло живее с подготовката и грижите за участието си в решителния щурм срещу фашизма. В края на май 1944 г. групата на Марек окончателно е сформирана и подготвена за полет. В нея влизат Иван Винаров, Димитър Гилин, Петко Кацаров, Илия Денев, Иван Цивински, Радил Иванов — Саша, Любомир Жеков. Към радистите е привлечена и Елена Касабова.

Във вилата на Димитров край Москва са дадени указания за нейната подготовка и бъдещи действия. В някои мемоари доста подробно е описана тая среща с вожда.¹⁵ Ето и оценката на Димитров за Марек, предадена от Димитър Гилин в книгата му „Комунисти“:

„Другари, вие вече сте уведомени, че за ваш ръководител е определен другарят Марек. Запознати сте с неговия жизнен път. Той е образец на това, как сме длъжни да служим на партията, работническата класа и народа. Другарят Марек е един от ония дейци на нашата партия, които имат рядък дългогодишен нелегален опит. Не един път е бивал изпращан да възглавява ръководството на нашата партия, и то в периоди, когато тя е имала най-голяма нужда от опитни и проверени в трудната нелегална обстановка ръководители. От такива кадри сега партията в страната се нуждае извънредно много. Имайте

това предвид в предстоящата ви практическа работа, вслушвайте се в съветите на другаря Марек...¹⁶

От чисто технически съображения групата на Марек е разделена на две. Рано сутринта на 12 май 1944 г. от така наречената конспиративна квартира“ на площад „Пушкин“ Марек, Любомир Жеков и радистката Елена Касабова се качват във военната кола с посока към летището. Изпращат ги Георги Дамянов и няколко съветски офицери. Всеки от групата предава в един плик на Г. Дамянов съветските паспорти и партийните си билети.

„В самолета освен екипажа бяхме само ние тримата — спомня си Елена Касабова. — Кацнахме в Киев. Никой не ни посрещна и Марек и Жеков отидоха на командния пункт, откъдето се договаряха. Преспяхме тук и рано сутринта на 15. V отлетяхме за Калиновка. На летището ни чакаше кола, посрещна ни др. Кац и полковник Паспелов.“¹⁷

Втората част от групата — Винаров, Гилин, Райнов, Кацаров пристига шест дни по-късно. Марек и Жеков ги посрещат, а Касабова остава в кирпичената къща, където са се настаннли, да домакинствува — нали трябва да посреща гости. По време на скромния обед с консервата от „свинная тушонка“ и в милите тостове — всички живеят с мисълта за така очаквания полет към родината.

Още с пристигането на първата група в Калиновка започва усилена работа: настаняване, разопаковка, работа с апаратите. На другия ден, 13 май, е установена връзка с Москва. В радиограма до Димитров Марек му съобщава, къде и как се е настаннла групата. Радистите привеждат в порядък оръжието и цялото си снаряжение — почистват го, сглобяват и разглобяват, тренират се в стрелба, в шифроване. Сам Марек се заема с усилена подготовка. Освен ежедневните му занимания той слуша Радио „Христо Ботев“, върти ръчното колело за храняване с ток апаратурата, учи се на точна стрелба. Тренировъчният план се удвоява особено след идването на втората част от групата.

Така е винаги, където е Марек. В нелегална обстановка или на учение, в КУНМЗ-а или при полет:

условия — навсякъде се чувства неговото присъствие — ред, възкителност, пълна мобилизация. Сам той дава пример. „Марек беше неутолим и рядко можеше да го видим без работа“ — спомня си Елена Касабова.¹⁸ Винаги се върти около радистите, обучава се на техника на шифъра, върти динамото, интересува се от апаратурата. „Пожела да му покажем как се работи и ние радистите, особено др. Жеков с удоволствие му показваше и той се опитваше да чука по морзовия ключ.“¹⁹

Поиякога изпитаният боец, преминал толкова битки и сражения, се измъчва от бездействието, задъхва се от спокойния въздух над Калиновка. Той сякаш вижда нещо нередно в тия съдбовни мигове да чака, когато в България има нужда от него. В писмото си от 18 май, само седмица след пристигането си в Калиновка, пише на Регина: „Там (в България — б. м.) ще има работа, а не почивка като тук. Затова пък няма да бъде скучно. Тук е хубаво: простор, ливади, гори, езера, въздух. А всъщност тук ще събера сили за работа там“²⁰

Четири дни по-късно Марек отново ще напише: „Времето минава, положението се изменя, а аз не съм там. Но какво да се прави, това от мене не зависи...“²¹

Тия редове са безкрайно интересни. В тях проличава нетърпението, устремът към действие. Свикнал да бъде в талвега на борбата, той се безпокои, че ще изостане. В писмото си от 24 юли Марек отново пише на Регина: „Боя се, че ще остана на опашката на събитията, които там главолмно се развиват. А настъплението на Червената армия? С моя темп на костенурка... Ще остана от изпълнението на моя дълг“²²

Готовността на Марек час по-скоро да полети вдъхва вяра и на другарите му. Те с нетърпение чакат тоя миг.

На 20 май чрез куриер Марек получава следното писмо от Георги Дамянов:

„Драги Стефане, днес заминава Винаров със своята група. Във връзка с това, че посадка на место не е още подготвена, др. Георги Димитров реши

ти със своите хора да не заминаваш, а да почакаш, а пръв да замине Иван със своята група, след туй другата група и след тях ти.“²³

Марек трябва още да чака. Но той не бездействува в „Н-ската местност“. Наред с пряката си подготовка за полета, той продължава да пише статии за „Христо Ботев“. И тук в украинското село, както и в станчката на ул. „Совнарком“ 1 в Тбилиси Марек не се откъсва от събитията. От Москва получава вестници и други материали, слуша радиото и неизменно следи положението в България. В едно писмо от Дора Калинкова, която по това време работи в българската редакция на Радио Москва, му пише: „Дерзай, скъпи другарю! Пожелавам ти голям успех в работата. Може би ще ме послушаш (по радиото—б. м.).“²⁴

Ето и отговорът на Марек:

„... А ти, когато говориш в 20 и 22 часа, всякога ще знаеш, че и на мене говориш, аз непременно ще те слушам и виждам. По този начин ще поддържахме връзка през всичкото време, докато отново се видим непосредствено след бурите на войната, на която краят бърже приближава...“²⁵

От това време „Христо Ботев“ предава статиите му „Името на великия българин Димитър Благоев въодушевява днес народните борци“, „Безкрайна е подлостта на погубителите на България — багряновци“, „Багряновци — лъжци и предатели“ и др. Марек остро изобличава политиката на буржоазното правителство, като посочва истинския път:

„Спасението на България изисква незабавно скъсване с Германия!“

„Дошло е крайно време за народа и родолюбивите войни да вземат делото в своите собствени ръце.“

„Търпението на прогерманската политика е равно на измяна към нацията и на съучастие в престъпността и катастрофална авантюра.“²⁶

На 6 юни Марек и Любомир Жеков са извикани в Москва. Тук те правят своите поредни скокове с

парашут. Неговите 55 години не му пречат да скача наравно с по-младите.

Но в Москва Марек идва и с други политически задачи. В срещата си с Георги Димитров и другите членове на Задграничното бюро обсъждат положението, преценяват събитията, обмислят времето на полета. А той на всяка цена трябва да стане преди Червената армия да се е насочила към Дунава.

Пътят към България на политическите емигранти минава през много препятствия. Тайнственото приземяване с бялото платно на парашута е съпроводено с подготовка и рискове, със силни човешки вълнения. Така е с първата група парашутисти от 1941 г., загинали в сражение край с. Божур. Така е с подводничарите, водени от Цвятко Радойнов.

Две от деветте писма до жена си Марек пише в началото на юли. Едното е съвсем късо, сякаш отрочен звук. В другото е казано всичко:

„Не за дълго ще остана тук. Ще замина! И с това ще свърши най-добрият период от живота ми — съветският. Новият период от живота ми, последният, е неизвестно как ще започне, ни колко ще продължи. Но това ще бъде пак напрегнат живот, изпълнен с бури. И ако сполуча да достигна земята обетована и да преживея първите големи бури и да разперя криле, по-леко и по-радостно ще ни бъде да бъдем при това заедно с тебе...“²⁷

Тия редове имат стойността на една съкровена изповед, носят звуците на песен. Всички четиридесет години революционна биография са събрани в тях — и мащабите на големия дух, и виталността, и съзнанието за жертвоготовност.

Революционерът знае, че го чакат дните на друг живот. Как ще започне и колко ще продължи? Не може да каже. Но в тая неизвестност той очаква бури, където ще се извиси и провери полета си, за да стигне „обетованата земя“.

Къде в политическата проза сме срещали тая фраза? Може би в писмата или в предсмъртните думи на други български комунисти?

Оцелели политически затворници разказват, че на път към разстрела Атанас Стратиев е рецитирал

някакви думи „за любов, правда и маслиново клонче“, за „земята обетована“

Съветският комисар по просветата и културата Анатолий Луначарски има една мисъл, която е звучала като афоризъм: „Ето сега настъпва пролетта на красотата и на любовта, и на правдата. Потопът се оттече, хайде, гълъбче с маслиненото клонче, иди да садиш рози по обетованата земя.“²⁸ В онова време тая мисъл прелита граници и решетки и се изрича от българските революционери гласно пред палачите. Един от дейците на военния център на партията я изговаря като своя „последна дума“

Марек, който има две смъртни присъди, макар и отдалече, е следял героичното поведение на Стратиев, с когото работят заедно във военния център. А може би той е чул тия силни и красиви думи от самия Луначарски.

И ето, Марек по своему откликва на луначаровското „хайде, гълъбче“. Той отсича: „Ще замина в земята обетована“. Но тук той изговаря нещо свое, чисто българско, което се родее с изповедите на нашите хайдутини и възрожденски революционери. Той жадува да разпери крила, да преживее първите големи бури преди изгрева. Тия думи и призивът към любимата напомнят силата и величието на българския национален гений.

Асоциациите не са случайни или преднамерени. Запазените документи, останалите живи, свидетелствуват за естествената готовност на Марек, неговото нетърпение да отлети. Пише до Георги Дамянов, че всяко ненужно изчакване е излишно, че трябва час по-скоро да се помогне на съветските воини. В молбата си до Георги Димитров напомня, че всеки изгубен ден е равен на изгубено сражение. Но сам се убеждава в невъзможността да се приземи. Когато излитат над освободените земи в територията на Югославия, немски части пречат за кацането на самолета. В едно от писмата си до Регина Кашер пише: „дори имаше нещо като сражение и затова не ни спуснаха“.

Марек отблизо следи и предаванията на радиостанция „Христо Ботев“, съобщенията за хода на

войната. Само през август той изпраща няколко статии за радиото. Те са типични за неговия стил — къси, призивни. От тях българският народ научава последните сведения за военните събития, за шурма на Червената армия по посока към България, но и чувствава синовната обич. Човекът, който всеки миг изживява копнежа да се завърне в родината, сякаш застанал на капитанския мостик, посочва изхода.

Ето само последната му статия, предадена по „Христо Ботев“ няколко дни преди отлитането му. Не само заглавието „Времето за действие настъпи“, но и всеки ред, всяка дума изразяват чувство на готовност да се слее с борбата. С безпогрешния инстинкт на военен, с прозорливостта на политик той вижда гроба на фашистката диктатура в България. Това не е израз на нетърпеливо желание. Действителните събития по фронтовете и в страната предсказват тоя изход.

Трудно е да се документира в кои мигове я сътвори: след разговора с Димитров или след последните комуникета; след уточняване деня на полета или след последните си инструкции на групата. Все едно. Но в тия редове Марек е целият — революционерът, патриотът, антифашистът.

Вижте само — първият призив е отправен към ония български воини — офицери и генерали, които могат да разберат историческите уроци от последните военни събития. Дори ако са само добри патриоти, те трябва да разберат, че има една дилема: „България ще загине, ако още сега, преди погрома на Хитлерова Германия, не изгоним германците от България и не помогнем те да бъдат изгонени от Балканите!“

Следват призивите:

„Изгонете от армията, арестувайте тия генерали и офицери, предатели на България, които предават армията ни на Хитлер!“

„Вдигнете частите си против германците и заедно с народните въстанически дружини започвайте да ги гоните от България!“

„Заедно с Отечествения фронт помогнете да бъ-

де създадено национално, демократично, антифашистско правителство!“²⁹

Това е гласът на едиофронтовец.

Все още възпрепятствуван да излети, той от ефира призовава истинските български воители да съдействуват на партизанските части в последния шурм:

„Да побързаме! Закъсненето ще бъде катастрофално за България. Времето за действие, за спасяването на България настъпи!“³⁰

„Няколко пъти от летище Калиновка край град Вилица ние се отправяхме със самолети за югославската партизанска територия, но не успяхме да се приземим. Не се даваха уговорените сигнали. След третия несполучлив опит Станке Димитров получи телеграма от Георги Димитров и на 16 август замина за Москва.“

Тоя спомен на Васил Дончев, получил специално нареждане да придружава Марек, се потвърждава и от други свидетели. Ту водените сражения край мястото за кацане, ту дебненето на немските самолети или лошите атмосферни условия осуетяват прехвърлянето на групата на Марек. Само находчивостта и уменето на съветските летци я спасяват от явен обстрел.

А събитията по фронтовете се развиват със светкавична бързина.

На 19 август Червената армия преминава в решително настъпление на Южния фронт. За няколко денонощия фронтната линия на германорумънските дивизии е разбита и обкръжена в района на Яш-Кишинев. Победният ход на бойците на маршал Толбухин е с посока северната граница на България.

Часът на Марек настъпва — завръщането му в България е наложително. Вече няма препятствие, което да го спре.

23 август, късно през нощта. Групата на Марек получава дългоочакваната вест: „Току-що се обадиха от името на Георги Димитров, че има решение за вашето тръгване.“ Значи ударил е часът! На дру-

гзя ден ще скачат за последен път с парашут, ще се екипират в Ростикино, раздяла със семействата... Накрая им казват: „На 25 август в 20 часа ще ви приеме Георги Димитров.“³¹

Двата дни минават в приготовления и очакване. Парашутистите се заемат с окончателната си подготовка: стягат пакетите с продоволствия, дрехите, оръжието. Шестте български патриоти са изпитани бойци. Родени в различни краища на България, те сега я носят в очите си, в сърцето си. Иван Цвински и Атанас Алтъпърмаков са от Свиленград, Михо Георгиев от Варна, Гаврил Атанасов от Пловдив, Васил Димитров от село Арда, Смолянско, Георги Глухчев от Брацигово.

Богати и привлекателни са техните биографии. Всеки един от тях заслужава отделна книга. Смели, предани, всеотдайни. Всички са преминали през антифашистката борба. По време на разстрел на септемврийци тежко раненият Георги Глухчев незабелязано се измъква и другарите му от Брацигово го спасяват. Михаил Георгиев изпълнява особено поръчение — произнася смъртна присъда на предател. Атанас Алтъпърмаков воюва като интербригадист в Испания и се завръща в Москва с три рани. Васил Димитров е един от ръководителите на тютюнороботническия съюз в България и многообещаващ пролетарски писател. „Повестта му „В отпуск“ — пише Георги Караславов — е ярък документ за това, че партията и народа са загубили не само един чист и светъл свой син, но са загубили и един талантлив белетрист.“³²

Два дни по-късно, на 25 август, Марек пристига при групата. Въпреки леката простуда той е бодър и жизнерадостен — такъв, какъвто го помнят винаги. Ръкува се и пита: „Е, готови ли сме?“ „Да, другарю Марек. Готови сме!“ — отговарят всички нетърпеливо. После Марек им припомня: „Нося ви приятна вест: Тази вечер при нас ще дойде другарят Георги Димитров.“³³

Срещата с Георги Димитров става в 23 часа. Всяка негова дума, изказана така башински и другарски, се връзва в паметта им. Той говори за меж-

дународното положение, за значението на току-що открития втори фронт, за новите задачи. „След това Георги Димитров — спомня си Гаврил Атанасов* — говори за политическото положение в нашата страна. Той направи анализ на състоянието на нещата в лагера на буржоазията, осведоми ни за силата и размах и възможностите на партизанското движение, разказа за напрегнатата работа на партията, за нейните най-насъщни бойни задачи, за трудностите ѝ по общаване към спасителното дело на Отечествения фронт, на всички действително прогресивни и демократични и патриотични сили на нашия народ.“³⁴

Ето и последните му думи:

„Нашата страна преживява период на непосредствена революционна ситуация... Ние можем с решителни действия, опрени на победоносното настъпление на Съветската армия, да отхвърлим господството на германските окупатори и техните български лакеи. И особено е важно това да стане още до момента на възможното навлизане на настъпващите войски на наша земя. Това ще има за нас, за нашата партия, за нашата страна, за нашето бъдеще изключително голямо значение.“³⁵

На 26 август, 1944 г., в 7 часа сутринта, групата, водена от Марек се отправя към летището край Москва. Отворената врата на двумоторника „Бостон“ ги поглъща. Освен групата на Марек в самолета има двама австрийци и един югославянин, тук е и ръководителят на базата в Калиновка Кац. Моторите забръмчават, огромната метална птица трепва и полита над градове и колхози, над поля и гори.

Всички пътуват със свои мисли. Като пред буря. Внезапното кацане на военното летище край град Брянск ги разсейва. Долу на поляната, където българските революционери слизат да се поразтъпчат, Марек подхваща разговор пак за България, за победата: „От нас, комунистите, се иска да мобилизираме всички свои сили и да прогоним и поне да се опитаме да прогоним немците от България и да сри-

* Единственият от „групата на Марек“, останал жив при самолетната катастрофа.

нем фашистката диктатура още преди възможното влизане на съветските войски на територията на нашата родина.“³⁶

Големият революционер няма друга посока в живота си, освен посоката към България. Тя винаги за него е оня връх и мечта, чието неизменно притегляне раждат импулсите на величав живот. И сега идва неговият час, неговият съдбовен миг. Родната има нужда от него, от неговите другари. Той го чувствава, изрича го като дълг и повеля:

„Ударът по фашистката диктатура е дело на близките няколко дни. Най-желателно е това да стане преди момента на навлизането на освободителните съветски войски на наша територия. Това ще има за нас, за нашата страна, за нашето бъдеще изключително значение. Партията има сили да направи това и трябва да го стори.“³⁷

И неизменното „трябва“ отново е в устата му: Трябва да помогнем на партията, на народа. Трябва да оправдаем оказаното ни доверие..

Моторите на самолета отново са в действие. Металната птица се вдига, после изтрещява грозно и.. гибелно полита надолу.

Край!

Не! Начало на безсмъртие.

По-късно генерал Щерю Атанасов си спомня за злокобния ден, в който загива прекрасният комунист. В книгата си „Записки на революционера“ той пише:

„Една сутрин получихме раднограма от Георги Димитров, с която ни известяваше, че при нас ще дойде Станке Димитров — Марек.

Същия ден получихме нова раднограма, в която се казваше: „Тая нощ чакайте Марек!“

Помня, че денят беше много горещ и задушен.. Жегата ни измъчваше. Едва привечер се прохладни. В очакване да настъпи часът, определен за пристигане на самолета, си разказвахме спомени от съвместната борба с любимия Марек.

Докато ние седяхме и разговаряхме, Радил Иванов се свърза отново с Москва. Затихнахме, когато

започна да приема радиограмата. След малко ни предаде листа, изпълнен с цифри. Наведохме се над него и започнахме да дешифрираме. И още първите думи ни хвърлиха в тревога.

В радиограмата се казваше: „Вследствие на самолетна катастрофа българските комунисти загубиха в лицето на другаря Станке Димитров — Марек един изтъкнат ръководител на нашата партия, верен до смърт на своя народ и на работническото движение. Загинаха с него още двадесет верни и предани другари...“

И радиограмата завършваше:

„Не чакайте Марек. Димитров.“³⁰

Същата вечер по радиостанцията „Христо Ботев“ говорителят прочита последната пламенна статия на Станке Димитров — Марек, написана само три дни преди неговата трагична гибел. В нея той призовава народа за последния шурм срещу фашизма.

* * *

На 26 август 1945 година Радио София посвещава специално предаване в памет на първата годишнина от трагичната гибел на големия революционер и българин. Гласът на говорителя се разнася над освободената българска земя:

„Драги слушатели,

Над родината ни висяха черни облаци. От ранна сутрин до късна нощ същият тоя ваш радиоприемник ви предаваше фашистките лъжи и демагогии. Но случваше се, че между лъжите се чуваше един ясен глас, който ви канеше на борба срещу фашизма. Вие слушахте жадно и радостно тоя глас. И вне всяка вечер чакахте отново да го чуете. Това бе гласът на Станке Димитров (Марек) — ръководителя на народната радиостанция. Това бе неговият глас, гласът на големия патриот, организатор, народен трибун, неуморимия борец за по-добър живот на българския народ...“

Другарю Станке, говори София, говори София за твоята светла памет!...“³⁰

Станке Димитров — Марек, 1944 г.

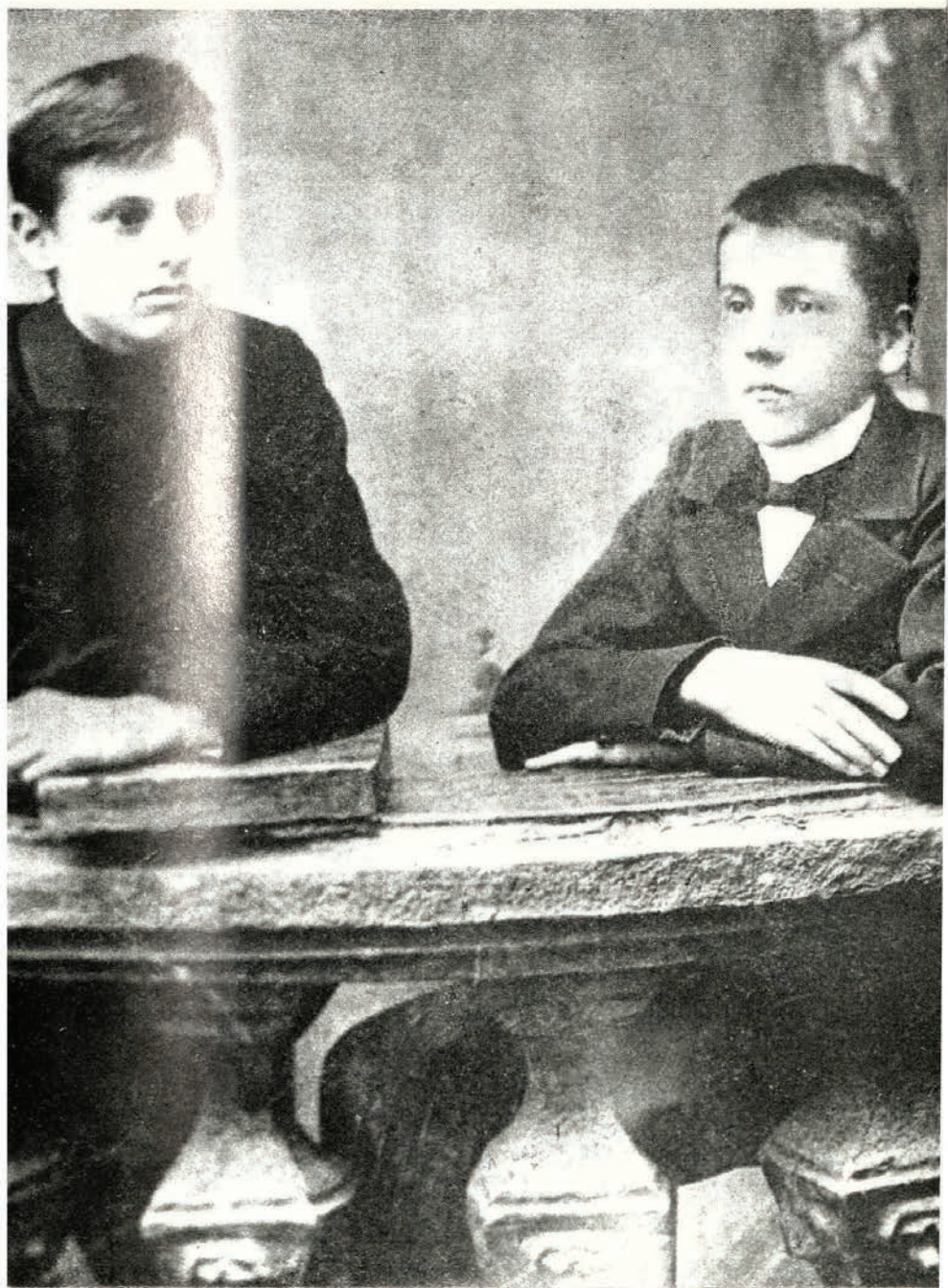
Семейството на Димитър Тодоров (първият в ляво е Станке)

Майката на Станке — Санда Тодорова

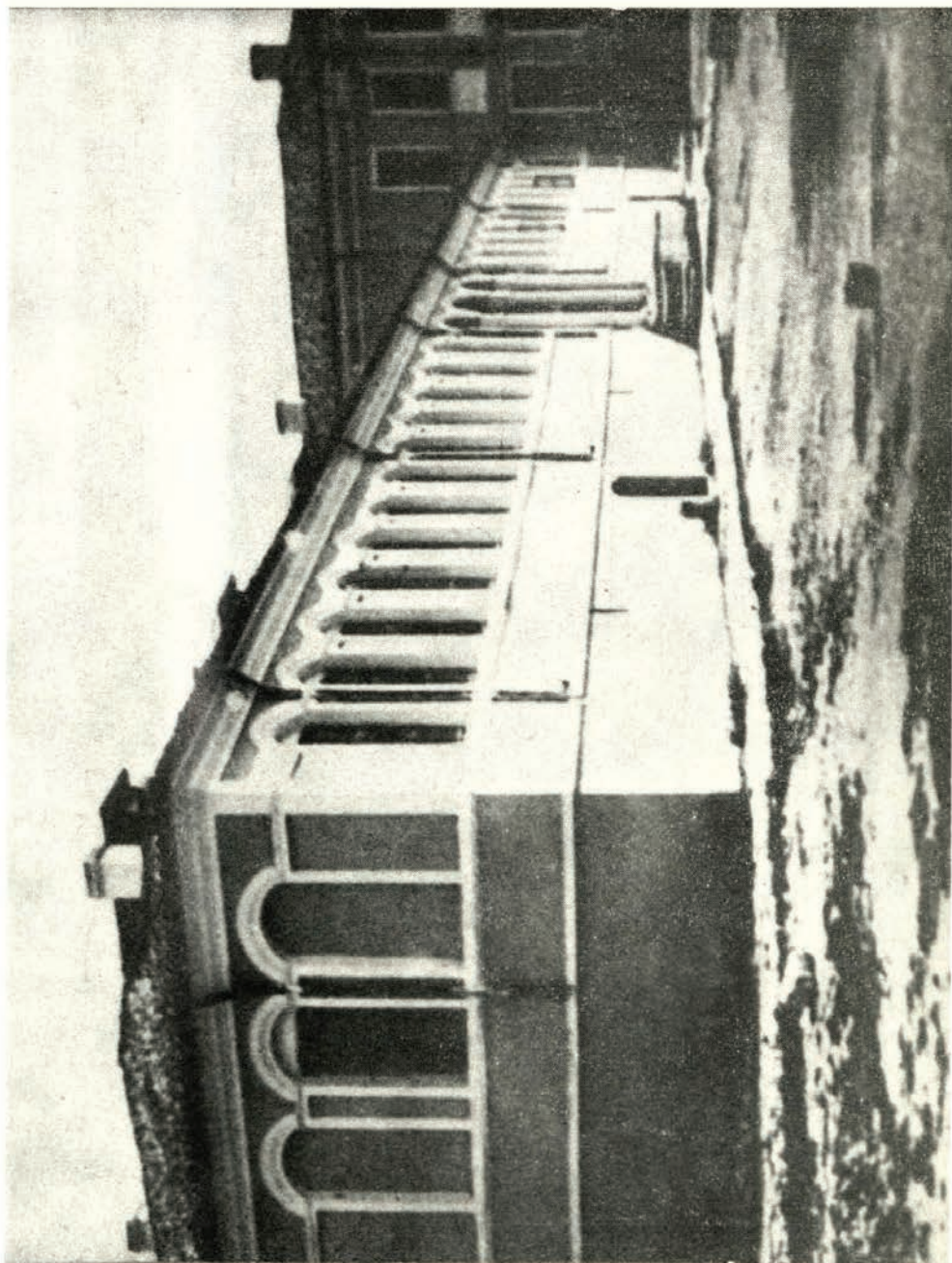

Иван Димитров, по-големият брат на Станке

Стано Димитров заедно с негов другар като ученици в Кюстендилското педагогическо училище, 1902 г.

Педагогическото училище в гр. Шумен, където Станке Димитров е учил през 1906—1908 г.

Станке Димитров и Димитър Кръстев като учители, 1911 г.

Университетъ въ София.

Юридически факултетъ.

Учебна година 1914/1915

Брой въ факулт. книга 3462 Брой въ универс. албумъ 49

Студентска книжка

на

Ристеванъ Димитровъ

родомъ отъ

г. Ябланица

записанъ на

29 септември 1914 г.

Станке Димитров, 1919 г.

След първомайска манифестация в Дунища, 1923 г. (Станко, седнал в средата)

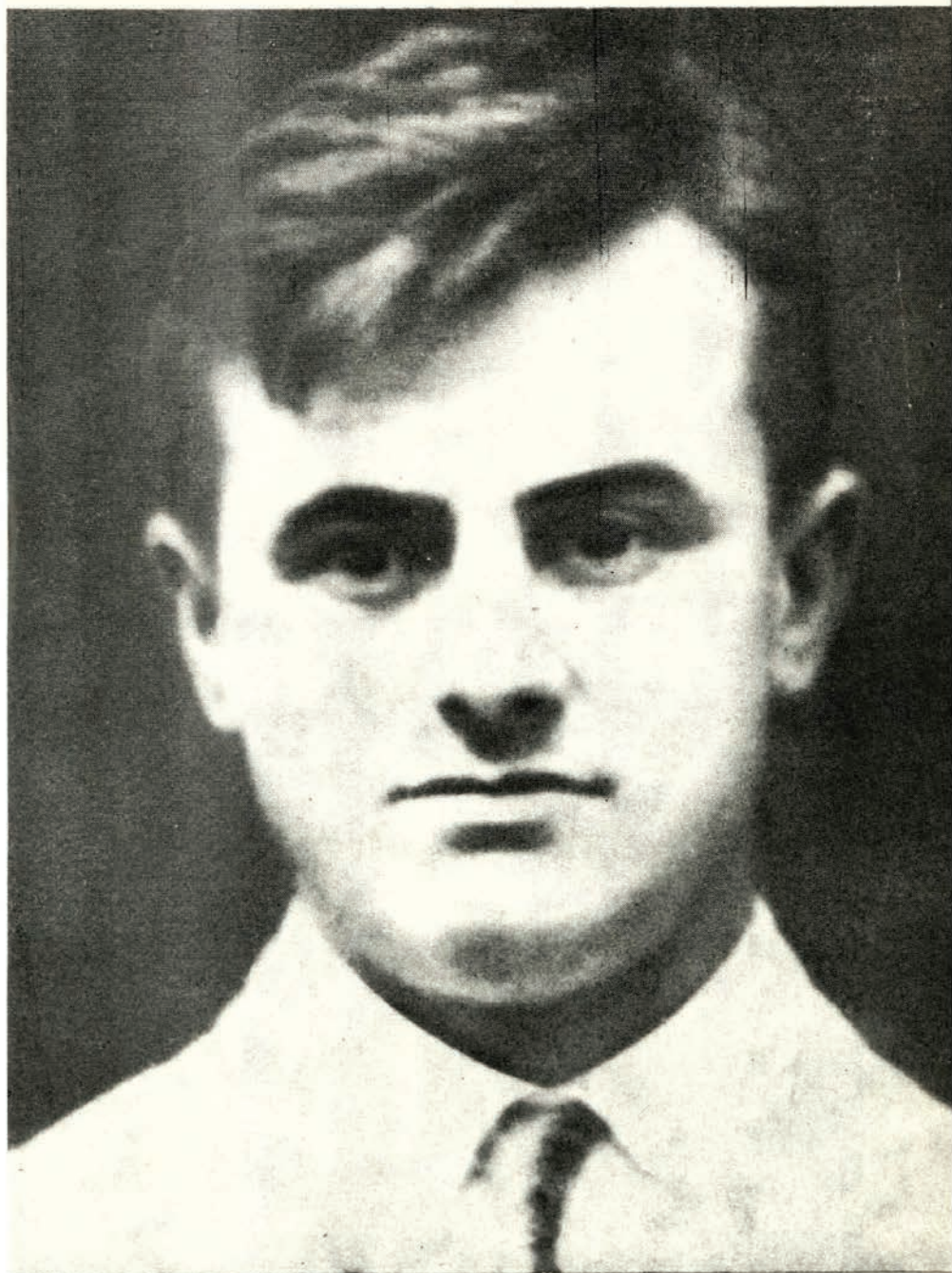
Станко Димитров като секретар на ЦК на БКП, 1924 г.

Иван Минков, Коста Янков и Станке Думитров, 1924 г.

Част от работния кабинет на Ст. Димитров в Москва

Станке Димитров като преподавател в КУНМЗ, 1928 г.

**ЛЕНИНСКО
УЧЕНИЕ ЗА ПАРТИЯТА**

ЦЕНА 5 ЛЕВА.

1936 Г. С. О. Ф. И. Н.

СЪДЪРЖАНИЕ:

- 1.- ВЪВЕДЕНИЕ.
- 2.- НЕ МОЖЕ ДА ИМА МОСТОЧЕНО КЛАСНО РАБОТНИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ БЕЗ КЛАСОВА РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ. НЕ МОЖЕ ПРОЛЕТАРИАТА С ПЪРВИ НА ДРУЖИТЕ ТРЪГАТИ СЕ ДА ИЗБЕГНЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА РЕВОЛЮЦИЯ, БЕЗ БОЛШЕВИЧЕСКА ПАРТИЯ.
- 3.- ПАРТИЯТА ПРЕСТАВЛЯВА ОТ СЕБЕ СЪ ПРЪВЕН ОТРЪД НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА.
- 4.- ПАРТИЯТА Е ОРГАНИЗИРАН ОТРЪД НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА.
- 5.- ПАРТИЯТА КАТО НАЙ-ВЪСОКА ФОРМА НА КЛАСОВАТА РАБОТНИЧЕСКА ОРГАНИЗАЦИЯ.
- 6.- ПАРТИЯТА КАТО ОРЪДИЕ НА ПРОЛЕТАРСКАТА ДИКТАТУРА.
- 7.- ОРГАНИЗАЦИОННИТЕ ПРИНЦИПИ НА БОЛШЕВИЗМА: ЕДИНСТВОТО НА ОТРАМБИТЕ, ТАКТИЧЕСКИТЕ И ОРГАНИЗАЦИОННИ ПРИНЦИПИ.
- 8.- ПАРТИЯ, КЛАСА, МАСА И ВОДАНИ.
- 9.- БОЛШЕВИЧЕСКА ДИСЦИПЛИНА.
- 10.- ПАРТИЯТА КАТО ЕДИНСТВО НА ВОЛТА, НЕСЪМЪСТИМО С СЕЛСКИТЕ ВОЛНИ ИЛИ С ГРУПОВСКИ БЪНД.
- 11.- ДИКОТАТЪРСКИ ЦЕНТРАЛИЗМ -- ОСОБЕН ОРГАНИЗАЦИОНЕН ПРИНЦИП НА БОЛШЕВИЗМА.
- 12.- ПАРТИЙНАТА ДАКА НА ИМАТРИТЕТО Е ОСНОВА НА ПАРТИЙНАТА ДИКАТАТУРА.
- 13.- ДЕКАЛАРИРАНА ГЪЛЪВНОСТ. КОМЕНТАРИ НА СЪДЪРЖАНИЕТО И МЕТОДИ

**ИКОНОМИКАТА
НА
БЪЛГАРИЯ**

II. ТЕРИТОРИЯ И НАСЕЛЕНИЕ
III. СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО.

1929г.

КА ПИРАВА И РЪКОПИСИ

МАСКВА СЪВЕТСКО-КОМУНИСТИЧЕСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Факсимилета от кориците на трудовете на Марек „Икономика-та на България“ и „Ленинското учение за партията“

БЕЛЕЖКИ

ПЪРВА ГЛАВА

1 Централен партисен архив при ЦК на БКП (ЦПА), ф. 148, оп. 1, а. е. 7, Спомен на Елена Михайлова, сестра на Станке Димитров-Марек.

2 Ас. Хр. Меджидиев, История на град Станке Димитров (Дупница) и покрайнината му от XIV в. до 1912—1963 г., С., Изд. на Отечествения фронт, 1956, с. 88 в следващите.

3 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на Симеон Димитров Максимов, НСФ № 576.

4 ЦПА, спомен на Григор Палкарски № 1404.

5 Ас. Хр. Меджидиев, цит. съч., с. 153.

6 Пак там, с. 169

7 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на Костадин Златков.

8 Ас. Хр. Меджидиев, цит. съч., с. 134.

9 Доклад на Министерството на търговията и земеделието за икономическото положение на района на Софийската индустриална камара за 1902 г., с. 115.

10 Пак там.

11 В. „Светлина“, бр. 1, 14. III. 1921 г.

12 Пак там.

13 Ас. Хр. Меджидиев, цит. съч., с. 153.

14 Само през март—април 1895 г. тесният социалист и виден деец на македонското революционно движение и талантлив публицист Димо Хаджидимов (1875—1924) изпълва две тетрадки с бележки от книгите „Програмата на работниците“ на Ласал и от „Колективизмът“ на Жюл Гед.

15 Ас. Хр. Меджидиев, цит. съч., с. 92.

16 Възпоменателен сборник. Читалище „Напредък“, Дупница, 1921, с. 123.

17 В. „Народна трибуна“, бр. 47, 26. VIII. 1959 г.

18 В. „Съзнание“, бр. 7, 15. X. 1899 г.

19 Пак там, бр. 22, 28. I. 1900 г.

20 Пак там.

21 В. „Изгрев“, Дупница, бр. 5, 3. III. 1900 г.

22 Пак там.

23 ЦПА, ф. 151, оп. 1, а. е. 155.

24 В. „Звезда“, Кюстендил, бр. 20, 18. II. 1969 г.

25 ЦПА, спомен на Симеон Големников № 448.

26 Пак там.

27 Пак там.

28 Пак там.

29 Пак там.

30 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 7.

- 31 ЦПА, цит. спомен на Симеон Големнинов.
 32 ЦПА, цит. спомен на Григор Паликарски.
 33 Кр. Кюлявков, Хляб и още нещо, С., изд. „Народ-на младеж“, 1962, с. 8.
 34 ЦПА, цит. спомен на Григор Паликарски.
 35 В. „Кюстендилски курьер“, бр. 1, 16. IV. 1904 г.
 36 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 1. Автобиографични бележки на Станке Димитров-Марек, писани през 1932 г.
 37 ЦПА, цит. спомен на Григор Паликарски.
 38 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 239.
 39 Пак там.
 40 Пак там.
 41 Пак там.
 42 Пак там.

ВТОРА ГЛАВА

- 1 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 7, спомен на Димитър Балкански.
 2 Пак там.
 3 Пак там.
 4 В. „Народно дело“, бр. 5, 1951 г., спомен на Крум Марков.
 5 В. „Народна трибуна“, бр. 47, 26. VIII. 1959 г., спомен на Христо Георгиев.
 6 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, цит. спомен на Симеон Д. Максимов.
 7 ЦПА, цит. спомен на Григор Паликарски; вж. също в „Звезда“, бр. 99, 24. VIII. 1974 г.
 8 Пак там.
 9 В. „Звезда“, бр. 25, 30. III. 1968 г.
 10 ЦПА, цит. спомен на Григор Паликарски.
 11 М. Горки, Събрани съчинения, С., изд. на БКП, 1953, с. 55.
 12 В. „Звезда“, бр. 20, 18. II. 1969 г.
 13 В. „Народно дело“, януари 1954 г.
 14 Пак там.
 15 Л. Дюгмеджиев, Спомени, Архив на Музея на революционното движение в България, с. 6; вж. също Г. Георгиев и др. Организация и борби на българските рудничари (1878—1944), С., Профиздат, 1967, с. 49.
 16 Г. Димитров, съч., т. I, с. 90.
 17 В. „Работнически вестник“, бр. 84, 11. VII. 1906 г.
 18 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на Иван Даулов, НСФ № 498; вж. също Окръжен исторически музей (ОИМ), Кюстендил, Р. I, НС № 124.
 19 В. „Коларовградска борба“, бр. 71, 5. IX. 1956 г.
 20 Пак там.
 21 Цит. спомен на Иван Даулов.
 22 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 240.
 23 Цит. спомен на Костадин Златков.

- 24 ЦПА, спомен на Станке Досев № 603.
- 25 Пак там.
- 26 В. „Коларовградска борба“, бр. 71, 5. IX. 1956 г.
- 27 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 1, 2, 3.
- 28 Пак там, а. е. 7, спомен на Крум Марков.
- 29 Пак там, а. е. 270.
- 30 В. „Народно дело“, 14. II. 1959 г.
- 31 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 239.
- 32 В. „Народно дело“, 14. II. 1959 г., спомен на Васил Богоев.
- 33 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на Георги Мартинов, НСФ № 505.
- 34 ЦПА, спомен на Крум Денев № 537.
- 35 В. „Народно дело“, 14. II. 1959 г., цит. спомен на Васил Богоев.
- 36 Пак там.
- 37 Пак там.
- 38 Цит. спомен на Крум Марков.
- 39 Цит. спомен на Костадин Златков.
- 40 Пак там.
- 41 Пак там.
- 42 Сб. Спомени за Георги Димитров, Кюстендил, 1972, с. 19.
- 43 Цит. спомен на Крум Марков.
- 44 Сп. „Ново време“, кн. 1, 15. I. 1910 г., с. 87.
- 45 Пак там.
- 46 В. „Народна трибуна“, бр. 47, 26. VII. 1959 г.

ТРЕТА ГЛАВА

- 1 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 8, л. 11.
- 2 Цит. спомен на Елена Михайлова.
- 3 ЦПА, ф. 152, оп. 1, а. е. 66.
- 4 ЦПА, спомен на Ерма Леви № 1061.
- 5 В. „Работническо дело“, бр. 88, 29. III. 1966.
- 6 Ив. Драев, Българската осемнадесета година, С., изд. Народна просвета, 1970, с. 32.
- 7 Цит. спомен на Крум Денев.
- 8 Пак там.
- 9 Пак там.
- 10 Пак там.
- 11 Пак там.
- 12 Пак там.
- 13 Пак там.
- 14 В. „80 години от рождението на Станке Димитров-Марек“, юб. брой, 17. II. 1969 г., спомен на Иван Кречмазов.
- 15 Цит. спомен на Крум Денев.
- 16 Великата октомврийска социалистическа революция и революционните събития в България през 1917—1919 г., Сб. документи и материали, С., изд. на БКП, 1957.
- 17 ВИА, д. XX, 58-а, л. 175.

- 32 Пак там.
- 33 Пак там.
- 34 Цит. спомен на Костадин Златков.
- 35 Пак там.
- 36 В. „Работнически вестник“, 20. II. 1920 г.
- 37 Цит. спомен на Георги Велинов.
- 38 Цит. спомен на Иван Крекманов.
- 39 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 48.
- 40 Пак там.
- 41. Вж. цит. съч. на Стефан Продев, с. 77.
- 42 Цит. спомен на Крум Кюлявков.

ШЕСТА ГЛАВА

- 1 Окръжен държавен архив (ОДА), Кюстендил, ф. 6 к, оп. 1, а. е. 1, л. 4.
- 2 Пак там, л. 5.
- 3 ЦПА, ф. 18, оп. 1, а. е. 403; вж. също ОДА, Кюстендил, ф. 6 к, оп. 1, а. е. 15, л. 47.
- 4 Пак там.
- 5 Пак там.
- 6 Пак там.
- 7 Г. Димитров, съч., т. 5, с. 472.
- 8 Цит. спомен на Христо Георгиев.
- 9 В. „Отечествен фронт“, бр. 2950, 25. II. 1954 г.
- 10 „50 години Дупнишка комуна“, юб. лист, 1970 г.
- 11 В. „Светлина“, бр. 4, 7. I. 1921 г.
- 12 В. „Дупнишки общински вестник“, бр. 9, 10. VII. 1921 г.
- 13 Цит. спомен на Георги Мартинов.
- 14 ОДА, Кюстендил, ф. 6 к, оп. 1, а. е. 17, л. 12.
- 15 В. „Работнически вестник“, бр. 171, 13. I. 1923 г.; а. „Дупнишки общински вестник“, бр. 2, 13. I. 1923 г.
- 16 Пак там.
- 17 В. „Дупнишка комуна“, бр. 8, 8. VIII. 1952 г.
- 18 Пак там.
- 19 В. „Работнически вестник“. бр. 37, 2. VIII. 1922 г.
- 20 Цит. спомен на Георги Мартинов.
- 21 ОДА, Кюстендил, ф. 6 к, оп. 1, а. е. 19, л. 76—77.
- 22 Ст. Димитров-Марек, Избрани произведения, С., изд. на БКП, 1954, с. 39.
- 23 Ефр. Каранфилов, цит. съч., с. 297.
- 24 Цит. спомен на Иван Крекманов.
- 25 Ст. Стояменов, Страници из техния живот. С., 1966, с. 40; вж. също в. „Дупнишка комуна“, бр. 3 и 4, 17. II. 1969 година.
- 26 Пак там.
- 27 Цит. спомен на Д. Ананиев-Георгиев.
- 28 В. „Дупнишка комуна“, бр. 3 и 4, 17. II. 1969 г.
- 29 Пак там.
- 30 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на В. Цветков, НСФ № 1237.

- 31 Пак там.
- 32 Пак там.
- 33 В. „Независимост“, 10. VI. 1923 г.
- 34 ЦПА, спомен на Екатерина Тушева № 1954.
- 35 Пак там.
- 36 „60 години комунистическа партия в Троян“, юб. лист,
13. V. 1960 г.

СЕДМА ГЛАВА

- 1 В. „Слово“, 12. IX. 1923 г.
- 2 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, цит. спомен на
Георги Мартинов.
- 3 Пак там.
- 4 Пак там.
- 5 Цит. спомен на Крум Марков.
- 6 ЦПА, спомен на Благой Попов № 1558.
- 7 Цит. спомен на Стефан Бъчваров.
- 8 Пак там.
- 9 Цит. „Възпоменателен лист спомен на Трайчо Ко-
стоп.
- 10 Пак там.
- 11 Пак там.
- 12 Цит. спомен на Благой Попов.
- 13 Пак там.
- 14 Пак там.
- 15 В. „Звезда“, бр. 130, 8. V. 1924 г.
- 16 Цит. спомен на Стефан Бъчваров.
- 17 Пак там.
- 18 ЦДНА, ф. 173, оп. 3, а. с. 2186.
- 19 В. „Работнически вестник“, бр. 1, 27. X. 1923 г.
- 20 БКП в резолюции и решения, т. III, 1954, с. 50.
- 21 Цит. спомен на Григор Паликарски.
- 22 Цит. спомен на Стефан Бъчваров.
- 23 Пак там.
- 24 ОИМ, Кюстендил, Р. I НС № 130.
- 25 Цит. спомен на Д. Анапиев-Георгиев.
- 26 Цит. спомен на Крум Кюлявков.
- 27 Цит. спомен на Стефан Бъчваров.
- 28 В. „Работническо дело“, бр. 158, 7. VI. 1950 г.
- 29 ЦПА, спомен на участници във Витошката конференция
(1924), № 150.
- 30 Пак там.
- 31 Пак там.
- 32 В. „Работническо дело“, бр. 158, 7. VI. 1950 г.
- 33 Г. Димитров, избрани произведения, С., Партизанти,
том седми, 1972, с. 194.
- 34 Цит. спомен на Станке Досев.
- 35 Цит. спомен на Илия Генев.
- 36 ЦПА, спомен на Елена Покровишка № 2581.
- 37 Цит. спомен на Илия Генев.

- 38 Цит. спомен на Благой Попов.
 39 Цит. спомен на Симеон Големшинов.
 40 Цит. спомен на Благой Попов.
 41 ЦПА, спомен на Петър Митев № 1230.
 42 Пак там, ф. 146, оп. 2, а. е. 1470.
 43 Пак там.
 44 Цит. спомен на Симеон Големшинов.
 45 „80 години от рождението на Станке Димитров-Марек“, юб. лист, 17. II. 1969 г., спомен на Кирил Лазаров.

ОСМА ГЛАВА

1 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на Регина Кашер, НСФ № 458. Регина Исаковна Кашер, която през 1928 г. става съпруга на Станке Димитров, е родена през 1900 г. Още отрано се включва в полското революционно движение. През 1922 г. тя става член на Германската комунистическа партия, а през 1924 г. встъпва в редовете на ВКП (б). Редица години Кашер е преподавателка по история, а през годините на Отечествената война помага на Марек в преподаването на немски език в нелегалната радиостанция „Народен глас“.

- 2 Пак там.
 3 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. е. 62, л. 37.
 4 Пак там, а. е. 52; вж. също Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 47.
 5 Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 315.
 6 Пак там.
 7 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, цит. спомен на Регина Кашер.
 8 Пак там.
 9 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 3.
 10 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 62, л. 37.
 11 Пак там, ф. 148, оп. 1, а. е. 7.
 12 Г. Димитров, избрани произведения, С., Партизанин, 1972, с. 196.
 13 БКП в резолюции и решения, т. III, С., изд. БКП, 1954, с. 63.
 14 Пак там, с. 66.
 15 Пак там.
 16 Пак там.
 17 Пак там, с. 65.
 18 Цит. спомен на Марин Гешков.
 19 Пак там.
 20 ЦПА, ф. 146, оп. 2, а. е. 147а.
 21 Пак там.
 22 БКП в резолюции и решения, т. III, с. 119—120.
 23 Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 53.
 24 Пак там.
 25 Цит. „Възпоменателен лист“ вж. също Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 9.

- 26 Ст. Димитров-Марек, кит. съч., 53.
 27 Цит. спомен на Благой Попов.
 28 ЦПА, ф. 146, оп. 6, а. е. 201.
 29 Пак там, ф. 148, оп. 1, а. е. 209
 30 Цит. „Възпоменателен лист...“.
 31 Пак там.
 32 Пак там.
 33 Пак там.
 34 Пак там.
 35 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 258.
 36 Лилия е дъщеря на Станке Димитров от първата му съпруга учителката Милка Атанасова от Кюстендил. През май 1927 г. Милка с осемгодишната си дъщеря заминават нелегално за Москва при Станке Димитров. Семейството не успява да издържи изпитанията на времето и Милка с дъщеря си се връщат в България.
 37 В. „Звезда“, бр. 99, 26. VIII. 1969 г.
 38 Пак там.
 39 Споменът на Яким Камбуров се пази в личния архив на Регина Кашер.
 40 В. „Работническо дело“, бр. 238, 26. VIII. 1959 г.
 41 Пак там.
 42 В. „Душишка комуна“, бр. 7, 5. VII. 1965 г., спомен на Регина Кашер.
 43 Пак там.
 44 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 283.
 45 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. е. 408, л. 95.
 46 В. „Работническо дело“, бр. 104, 14. IV. 1970 г.
 47 „Комунистическо знаме“, мес. списание на Комунистическата партия в България (т. с.) секция на Комунистическия интернационал, кн. 6, 1932 г., с. 76.
 48 Споменът на Борис Симов се намира в личния архив на Регина Кашер.
 49 Сп. „Комунистическо знаме“, кн. 6, 1932 г., с. 77.
 50 Цит. „Възпоменателен лист...“
 51 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 136, 157.
 52 Пак там, а. е. 157.
 53 Пак там.
 54 Цит. „Възпоменателен лист...“
 55 Сп. „Комунистическо знаме“, кн. 1, 1931, с. 81.
 56 Пак там.
 57 ЦПА, спомен на Иван Георгиев № 386.
 58 Пак там, ф. 3, оп. 1, а. е. 379.
 59 В. „Работнически вестник“, бр. 2, юни 1935 г.

ДЕВЕТА ГЛАВА

1. В. „Звезда“, бр. 99, 24. VIII 1974, спомен на Кира Пехливанова.
 2 Пак там.
 3 Пак там.

- 4 Пак там.
- 5 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 266, спомен на Раденко Видински.
- 6 Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 327.
- 7 Пак там, с. 326, спомен на Монс Казес.
- 8 Пак там, с. 326, спомен на К. Митер (Кабзата).
- 9 Пак там.
- 10 Пак там, с. 329.
- 11 Цит. спомен на Кира Пехливанова.
- 12 Властта у нас издава присъди срещу делегатите на Седмия конгрес на Коминтерна Илия Ситев и Мария Тодорова, върви по следите на другия делегат Съби Димитров. Невъзможно става завръщането на Енчо Стайков и на делегата на Шестия конгрес на Комунистическия интернационал на младежта (КИМ).
- 13 В. „Работнически вестник“, бр. 5, 25. IX. 1935 г.
- 14 Пак там.
- 15 Пак там, бр. 4, 25. VIII. 1935 г.
- 16 Пак там, бр. 2, 20. I. 1936 г.
- 17 ЦПА, спомен на Марко Темнилов № 1863.
- 18 Пак там.
- 19 Цит. „Възпоменателен лист..“ спомен на Трайчо Костов.
- 20 Вж. Тр. Ангелова, Известия на Института по история на БКП, т. 16, С., 1957, с. 275.
- 21 Пак там.
- 22 Пак там.
- 23 ЦПА, спомен на Запрян Петков № 1480. Тогава З. Петков е бил деловодителя на ЦК на БКП.
- 24 Пак там.
- 25 Пак там.
- 26 Пак там.
- 27 В. „Работнически вестник“, бр. 4, 25. VIII. 1935 г.
- 28 Пак там.
- 29 Пак там.
- 30 Цит. спомен на Запрян Петков.
- 31 Пак там.
- 32 Цит. спомен на Марко Темнилов.
- 33 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 266.
- 34 Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 307.
- 35 Пак там.
- 36 В. „Работнически вестник“, бр. 1, 10. I. 1936 г.
- 37 Пак там.
- 38 В. Късовски, Пътят на комунизма, С., ДВИ, 1970, с. 116.
- 39 В. „Работнически вестник“, бр. 1, 10. I. 1936 г.
- 40 Пак там.
- 41 Пак там, бр. 3, 1. VIII. 1935 г.
- 42 Пак там.
- 43 П. Илчев, В леговището на вълците, С., изд. на БКП, 1969, с. 52.
- 44 П. Вранчев, Спомени, С., ДВИ, 1969, с. 324.
- 45 Пак там, с. 230.
- 46 Пак там.

- 47 ЦПА, спомен на Йорданка Каприелова № 826.
 48 П. Вранчев, цит. съч., с. 220.
 49 Пак там.
 50 Цит. спомен на Запрян Петков.
 51 ЦПА, спомен на Христо Стойков № 1795.
 52 П. Вранчев, цит. съч., с. 369.
 53 В. „Работнически вестник“, бр. 3, 1. IV. 1937 г

ДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 ЦПА, спомен на Елена Димитрова № 2581.
 2 Пак там.
 3 Цит. „Възпоменателен лист...“
 4 Цит. спомен на Марко Темнялов.
 5 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 80, л. 10—14.
 6 Ц. Драгойчева, Щурмът, С., Партиздат, 1975, с. 264.
 7 Пак там, с. 264—5.
 8 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 172.
 9 Пак там, ф. 3, оп. 1, а. е. 582.
 10 Пак там.
 11 Пак там.
 12 Пак там.
 13 Пак там, ф. 148, оп. 1, а. е. 130.
 14 Пак там, ф. 3, оп. 1, а. е. 582.
 15 Ефр. Карафилов, цит. съч., с. 314.
 16 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 195.
 17 Пак там, а. е. 196.
 18 Пак там, а. е. 163.
 19 Пак там, а. е. 218.
 20 Пак там, а. е. 217.
 21 Къща-Музей „Станке Димитров-Марек“, спомен ИСФ
 № 458.
 22 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 121.
 23 Пак там.
 24 Пак там, а. е. 136.
 25 Пак там.
 26 Пак там, а. е. 137.
 27 Пак там.
 28 Пак там.
 29 Пак там, а. е. 221.
 30 Пак там, а. е. 220.
 31 Пак там.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 В. „Дупнишка комуна“, бр. 7, 5 VII. 1965 г. Спомен на
 Регина Кашер.
 2 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 32.
 3. Р. Кашер, Работата на Станке Димитров-Марек в „На-

роден глас", Известия на Института по история на БКП, т. 14, С., 1965, с. 312.

4 Пак там.

5 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 270, л. 14.

6 Цит. спомен на Р. Кашер.

7 ЦПА, ф. 146, оп. 6, а. е. 1762.

8 Пак там.

9 Пак там.

10 Пак там.

11 Пак там.

12 Пак там.

13 Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 311.

14 Пак там.

15 Пак там.

16 Пак там.

17. Вж. Ф. Панайотов, Двубой в ефира, С., Партиздат, 1975, с. 50.

18 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. е. 270.

19 Пак там, л. 6—7.

20 Пак там, л. 12.

21 Пак там, л. 13.

22 Пак там, л. 74.

23 Пак там, л. 8.

24 Пак там, л. 7.

25 Пак там.

26 Пак там, л. 13.

27 Пак там, л. 16.

28 Пак там, л. 11.

29 Пак там.

30 Пак там, л. 12.

31 Пак там, л. 30.

32 Пак там, л. 51.

33 Пак там, л. 16.

34 Пак там, л. 16.

35 Пак там.

36 В. „Дупнишка комуна“, бр. 3 и 4, 17. II. 1959 г.

37 Пак там, спомен на Карло Луканов.

38 Цит. „Възпоменателен лист...“, спомен на Г. Димитров.

39 Ф. Панайотов, цит. съч., с. 60.

40 Цитатите от предаванията на „Народен глас“ са взети от фондовете на ЦПА 3, 146, 148, както и от сб. „Говори радиостанция „Христо Ботев“, т. 6 и от цит. съч., на Ф. Панайотов.

41 ЦПА ф. 148, оп. 1, а. е. 270, л. 51.

42 Пак там, л. 59.

43 Пак там, л. 58.

44 Пак там, л. 61.

45 Пак там.

46 Вж. цит. статия на Р. Кашер в Известия на института по история на БКП, т. 14, с. 321.

47 Пак там, с. 322.

- 48 Пак там, с. 323.
 49 Пак там, с. 318.
 50 Ст. Димитров-Марек, цит. съч., с. 311.
 51 Пак там.
 52 Г. Дамянов, цит. „Възпомнателиен лист...“
 53 Ж. Натан, Ламетни времена, С., изд. на БКП, 1970,
 с. 279.
 54 Ст. Стоименов, цит. съч., с. 40.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

- 1 Р. Кашер, цит. съч., с. 325.
 2 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. с. 279.
 3 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, ИСФ № 458.
 4 Цит. „Възпомнателиен лист“, спомен на Кръстьо
 Добрев.
 5 В. „Дупнишка комуна“, бр. 3 и 4, 17. II. 1969 г.
 6 „80 години от рождението на Станке Димитров-Марек“,
 юб. лист, 17. II. 1969 г.
 7 Пак там.
 8 Пак там.
 9 ЦПА, ф. 3, оп. 4, а. с. 110, л. 35.
 10 Пак там.
 11 Пак там.
 12 Сб. „Говори радиостанция „Хр. Ботев“, т. 6, С., изд. на
 БКП, 1952, с. 175.
 13 Пак там.
 14 Пак там, с. 232.
 15 П. Кацаров, Изкупен живот, С., изд. Народна младеж,
 1966, както и спомените на Гаврил Атанасов във
 в. „Работническо дело“, бр. 238, 26. VIII. 1968.
 16 Д. Гилин, Комунисти, С., изд. на БКП, 1965, с. 128.
 17 Къща-музей „Станке Димитров-Марек“, спомен на Еле-
 на Касабова.
 18 Пак там.
 19 Пак там.
 20 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. с. 270.
 21 Пак там.
 22 Пак там.
 23 Пак там, а. с. 224.
 24 Пак там, а. с. 259.
 25 Пак там, ф. 3, оп. 4, а. с. 610, л. 88.
 26 Пак там, л. 89.
 27 Пак там, ф. 148, оп. 1, а. с. 270
 28 Вж. К. в. Динков, Докосвания до България, С., Бъл-
 гарски писател, 1974, с. 21.
 29 ЦПА, ф. 148, оп. 1, а. с. 151.
 30 Пак там.
 31 В. „Работническо дело“, бр. 238, 26. VIII. 1969 г.
 32 Г. Караславов, Избрани съчинения, т. 4, С., изд. На-
 родна младеж, 1957, с. 385.

- 33 В. „Работническо дело“, бр. 238, 2С, VIII, 1969 г.
34 Пак там.
35 Пак там.
36 Пак там.
37 Пак там.
38 Ц. А т а н а с о в, Записки на революционера, С., ДВИ, 1959, с. 210.
39 Вж. цит. Известия на Института по история на БКП, т. 14, с. 327.

СЪДЪРЖАНИЕ

Х Х Х	7
Първа глава	9
Втора глава	29
Трета глава	49
Четвърта глава	68
Пета глава	81
Шеста глава	105
Седма глава	122
Осма глава	146
Девета глава	176
Десета глава	204
Единадесета глава	219
Дванадесета глава	264
Бележки	283

БОЯН КАСТЕЛОВ

**СТАНКЕ ДИМИТРОВ —
МАРЕК**

Първо издание

**Рецензенти: Проф. БОРИС БОЕВ
Доц. СТЕФАН РАДУЛОВ**

Редактор ПЕТЪР АНДАСАРОВ

Художник ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

Художествен редактор ПЕНЧО МУТАФЧИЕВ

Технически редактор СТАНКА МИЛЧЕВА

Коректор АСЯ СЛАВОВА

Дадена за набор на 10. XI. 1979 г.

Подписана за печат на 15. II. 1980 г.

Излязла от печат на 30. III. 1980 г.

Печатни коли 18,75+1 к. прил.

Издателски коли 15,75

УИК 14,54

Формат 1/32 от 84/108

Тираж 10,200

9531173412

Код 17 0106—32—80

Поръчка 17

Цена 2,08 лв.

**Издателство на Отечественния фронт
Печатница „Тодор Димитров“ — Лозенец**